

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LXVIII/2

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATRIX SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миливој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LXVIII/2

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ,
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈѢОР, Др ЈАСМИНА ДРАЖИЋ, Др ДРАГА ЗЕЦ, Др МАРИНА КУРЕШЕВИЋ,
Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др МОТОКИ НОМАЧИ, Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА,
Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН
Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, Dr JASMINA DRAŽIĆ,
Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR, Dr BJÖRN HANSEN, Dr MARINA KUREŠEVIĆ, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY,
Dr MOTOKI NOMACHI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr SVETLANA M. TOLSTOJ,
Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈѢОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LXVIII/2

НОВИ САД
2025

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тијана Ашић: Семантика и неуроллингвистика: како мозак представља и тумачи значење .	7
Sonja Filipović: The Role of Encyclopedic Knowledge and Context in Creating Meaning	29
Слободан Павловић: Развој претеритског волитива у српском језику (имперфекат глагола <i>хїѣи</i> с инфинитивом)	47
Исидора Бјелаковић: Утицај руског/рускословенског језика на лексику српских књижевних језика 18. и 19. века	73
Јасмина Дражић: Заменице и еуфемизација (на примеру именичких заменица <i>сващїа</i> и <i>нещїа</i>)	87
Страхиња Степанов, Јелена Ајџановић: <i>Да</i> -клауза као експликатор ситуационо-темпоралне (не)адекватности	107
Жарко Бошњаковић, Гордана Штасни, Јелена Капустина: Лексема <i>амбис</i> у српском, македонском и бугарском језику	133
Марија Стефановић, Драгана Поповић: О (о)средњем у систему оцене: когнитивно-семантичка анализа речи које означавају осредњост у руском језику	149
Драгана Поповић, Дарја Војводић: <i>Гнездо</i> у руској језичкој слици света	165
Марија Јаневска: Спектралне одлике нематерњих монофтонга у српско-енглеском међујезичком систему	183

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Јасмина Дражић: Рајна Драгићевић, <i>Лексиколошка линївокулїуролоїија</i>	201
Душан Стаменковић: Твртко Прћић. <i>Речи у новом свейлу / Words in a New Light</i>	219
Данијел Дојчиновић: Зорица Никитовић, Владислав Топаловић (прир.). <i>Срїски средњо-вїековни сїоменици из Босне и Хума. Проучавања Чаїничкої јеванђеља</i>	222
Рецензенти	231
Упутство за припрему рукописа за штампу	233
Contents	239

UDC 81'234

UDC 81'37

https://doi.org/10.18485/ms_zmsfil.2025.68.2.1

ORCID 0000-0003-0055-3767

Прегледни рад

Тијана Ашић

СЕМАНТИКА И НЕУРОЛИНГВИСТИКА: КАКО МОЗАК ПРЕДСТАВЉА И ТУМАЧИ ЗНАЧЕЊЕ*

У раду се указује на нове методе проучавања мождане активности приликом говора и слушања, пре свега на ЕРП (Event related potential – потенцијал везан за догађај), са посебним нагласком на структуре одговорне за генерисање и анализу значења речи, синтагми и реченица. Намера је да се открије у којој мери су актуелне семантичке и прагматичке хипотезе потврђене неуроллингвистичким експериментима. Посебно се истичу резултати добијени на основу испитивања здравих људи у поређењу са оним са стеченим или урођеним лингвистичким дефицитом; из свега произилази да је мозак машина за предвиђање, која функционише тако што настоји да погоди следећу реч, односно да замисли синтагму или реченицу чији је део језичка јединица коју тренутно обрађује.

Кључне речи: семантика, неуроллингвистика, мозак, значење, когниција.

This paper points to some new methods for studying brain activity during speech and listening (primarily the ERP method, event-related potential), with a special emphasis on the structures responsible for generating and analyzing the meaning of words, phrases, and sentences. The goal is to discover to what extent the current semantic and pragmatic hypotheses are confirmed by neurolinguistic experiments. We particularly emphasize the opinion obtained by examining healthy people as well as those with acquired or congenital linguistic deficits, which states that the brain is a prediction machine, which functions by trying to guess the next word or to imagine a phrase or sentence that contains the linguistic unit it is currently processing.

Key words: semantics, neurolinguistics, brain, meaning, cognition.

1. Увод. Открића у техникама и напредак у методама праћења мождане активности и одређивања активних зона при говору, разумевању и мишљењу, омогућавају бољи увид у неуролошку подлогу језика и наводе на нове, високо специјализоване хипотезе. Резултат је модел сачињен од претпоставки које повезују детаљна својства мождане активности са специфичним аспектима језичке активности. У овом раду се разматрају начини на које се у мозгу представља значење речи (што се првенствено односи на повезивање њиховог појавног облика и концепата у нашем уму) и реченица (што укључује и правила на основу којих се речи комбинују у сложеније структуре),

* Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научно-истраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-137/2025-03/200198). Ауторка захваљује професору неурохирургије др Момчилу Ђорђевићу за драгоцене савете и коментаре, као и анонимним рецензентима на сугестијама и критикама.

а уз то и метафора (пренесеног, недословног значења) и идиома (конструкција чије значење не произилази из збира њихових делова, што је супротно принципу композиционалности (Ашић 2014; 2025)) као посебних семантичких конструката. Објашњавамо у којој мери неуролингвистичка решења нуде одговоре на семантичка питања, попут хипонимије, синонимије, дво-смислености и семантичке неприхватљивости. Најзад, показаћемо колико праћење можданих функција при нормалном и патолошком генерисању и тумачењу значења потврђује, а колико оспорава лингвистичке интуиције и хипотезе о феномену значења.

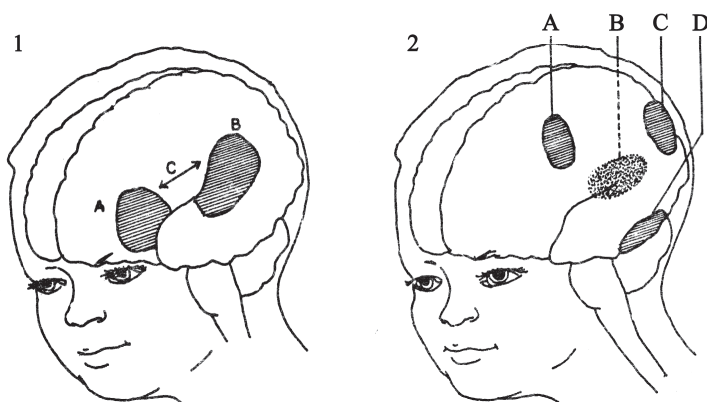
2. САВРЕМЕНА НЕУРОЛИНГВИСТИКА И ЈЕЗИЧКИ НИВОИ

2.1. Технике праћења мождане активности. У нашем приказу историје неуролингвистике (Ашић – Симовић 2024) указали смо на чињеницу да се данашњи поглед на церебралне активности везане за језик и когницију веома разликује од оног који су заступали зачетници ове науке, Пол Брока (1824–1880) и Карл Вернике (1848–1905), чији су се закључци заснивали на аутопсијским налазима афазичних пацијената. Подаци који се представљају и тумаче у овом чланку добијени су техникама: ЕЕГ – електроенцефалографија, МРИ – магнетна резонанца, фМРИ – функционална магнетна резонанца и ПЕТ – позитронска емисиона томографија¹, за праћење мождане активности (Ђорђевић 1993; STEVANOVIC 2008). Ове дијагностичке технике показују да је језик сложен процес, који обухвата више истовремених активности у различитим деловима мозга. Другим речима, језичка способност се данас више не представља само као активност у две зоне (чеоној – за произвођење и слепоочној – за слушање и тумачење), већ као синергија више центара који су везани не само за језик већ и за фину моторику, когницију, емоције, пажњу, планирање и меморију. Њима се придружују базалне ганглије (неуронске групе, тј. једра на дну мозга) повезане многоструким везама са можданом кором и можданим стаблом (Ђорђевић 1993; STEVANOVIC 2008); ганглије учествују у контроли вољних покрета, затим у процедуралном учењу и несвесном кретању очију (PRICE 2010; VAMBINI et al. 2011).

Све горе наведено, међутим, не значи да нови приступ у потпуности негира класични (Осић 1998). И даље је прихваћено да су лева чеона и слепоочна регија најважније за језик, али се најпре разматра њихова улога у лингвистичким нивоима (фонетско-фонолошком, морфолошком, лексичком, синтаксичком, семантичком и прагматичком (Ашић 2025)), а тек онда уочавају разлике у продукцији и перцепцији (FREDERICI 2012; FREDERICI et al. 2017).

Овакав проседе је последица данашњих знања о лингвистичкој структури и њеним механизмима. Неуролингвисти испитују све лингвистичке хипотезе и теорије које се тичу форме и функције језика: од артикулације и препознавања гласова, преко разумевања, меморисања и употребе речи, генерисања синтаксичких стабала реченице, до прагматичке реинтерпретације коју мозак ствара да би створио и тумачио језичку поруку.

¹ Позитронска емисиона томографија (ПЕТ) и функционална магнетна резонанца (фМРИ) мере промене протока крви повезане са различитим когнитивним процесима.

Слика 1. Језичке зоне у мозгу²

Брокино подручје (1) у левом чеонм режњу контролише моћ говора А) Верникеово поље у левом слепоочном и теменом режњу управља разумевањем говора В) оштећење кортекса између ова два поља С) онемогућава спонтани говор, али понављање речи остаје неоштећено. Допунска поља (2) чине: А) центар за писање, В) центар за именовање боја (потилачно), С) центар за читање и Д) центар за именовање лица и предмета.

2.2. ЕРП (ПОТЕНЦИЈАЛ ВЕЗАН ЗА ДОГАЂАЊЕ). Међу начинима праћења мождане активности најважнији је потенцијал везан за мозак, који је директан резултат специфичне сензорне, когнитивне или моторичке активности. Прецизније речено, то је било која стереотипна електрофизиолошка реакција на стимулус, као што је непостојећа или постојећа, али аграматична структура. Важно је истаћи да се на овај начин не открива прецизна мождана локализација одређеног вида лингвистичке делатности, већ се временски одређују лингвистичке и друге когнитивне активности у можданом кортексу. Ова метода нам може показати да ли идоми производе јаче реакције од класичних реченица; исто би важило и за метафоричне речи и изразе или двосмислене јединице. Јасно је ипак да ЕРП није довољан да би се адекватно описала неуроллингвистика мозга. Он само сигнализира да се нешто (за неуроллингвистику) важно дешава, али не и у којим деловима кортекса.

О истраживањима везаним за догађајне мождане потенцијале постоји широк консензус, као што истиче Бађо, који у својој књизи спаја приступ лингвисте и неуролога (BAGGIO 2022). Вредности потенцијала нису дефинисане на апсолутан начин, већ увек као промена напона, регистрована путем ЕЕГ-а (електроенцефалографије), у експерименталном стању у односу на контролно (уобичајено стање у одсуству стимулуса), након одређеног времена, мереног у милисекундама. Овај аутор истиче да је циљ процесирања језичке поруке да јој се припише значење, а не да се спроведе њена прецизна и детаљна граматичка анализа (BAGGIO 2022: 25).

Електромагнетни таласи који достижу врхунац отприлике у првих 100 милисекунди након стимулуса називају се „сензорним” или „егзогеним” јер

² Слика је преузета из књиге: ĐORĐEVIĆ 1993.

у великој мери зависе од физичких параметара стимулуса. Насупрот томе, ЕРП-ови генерисани у каснијим деловима одражавају начин на који субјект процењује стимулус и стога се називају „когнитивним” или „ендогеним” ЕРП-овима, будући да су производ обраде информација. Таласни облици су описани према моменту јављања након стимулуса (изговореног/прочитаног гласа или речи итд.) и негативној или позитивној амплитуди.

У овом су раду као пример узете две компоненте ЕРП-а, Н400 (Н за негативни потенцијал) и П600 (П за позитивни потенцијал), које су релевантне за значење лексема, односно за граматiku и пропозиционалну композиционалност, дакле за семантику исказа, идиома и метафора. На пример, ако испитујемо степен екситације мозга (повећане неуролошке активације) када се чује или прочита реч *ученик* и реч *хвала* (која је самостална речца, јер не ступа у синтаксичке односе са другим јединицама), онда *ученик* изазива јачу активност неурона одговорних за тумачење граматичке структуре и расте П600. Исто тако, ако се учеснику у експерименту покаже реч која је прајмована (њој претходе речи блиског значења, нпр. *обала*, *море*, *сунцобран* – *йе-шкир*), Н400 биће мањи него кад се јави непрајмована реч (нпр. *обала*, *море*, *сунцобран* – *санке*).

Како је, као што смо истакли, ЕРП, који даје информације о динамици језичке продукције, недовољан да би се објаснило како се у мозгу генерише и тумачи језик, користе се и друге технике, као што су МР (магнетна резонанца) и функционална МР, које јасно показују који су то делови мозга активирани при којој активности. Јасно је да се ове две методе допуњују јер прва не може да установи где а друга када и којим редом. Истраживања показују да мрежа мозга за језик није фокусирана на одређени регион, већ је прилично опсежна. Код велике већине дешњака и код многих леворуких, она обухвата леву хемисферу више него десну (Осић 1998), која има важну улогу у интерперсоналној комуникацији (пре свега у емпатији и разумевању стања ума другог, в. Ашић 2025).

У хемисферама мозга активности се најчешће бележе у пределима чеоног, слепоочног и теменог режња. На пример, ако слушамо некога како говори, кортикалне активности ће почети у горњим деловима слепоочног режња, са обе стране, у областима које су посебно осетљиве на перципиране звукове. Из овог „слушног” кортекса активност ће се ширити напред и доле, обично даље у леву хемисферу (BAGGIO 2022: 37).

Ова активност ће се разликовати у зависности од врсте стимулуса који се чује – на пример, познати језик или не – или шта се од нас тражи да урадимо с њим. Експерименти показују да, када се фокусирамо на разумевање онога што је речено, дакле када се одвија семантичка анализа инпута, можда на активност се интензивније шири у теменом него у чеоном режњу (BRENNAN 2022: 45).

Ова мрежа функционише веома добро код здравих индивидуа током целог живота; њена ефикасност може бити озбиљно угрожена због одређених церебралних инцидената или болести³ (BRENNAN 2022; АШИЋ – СИМОВИЋ 2024).

³ Ово се односи на мождане ударе, повреде, туморе или дегенеративне болести које доводе до афазиија.

Сва досадашња истраживања потврђују да се језичка порука у мозгу производи и тумачи секвенцијално (поступно, најпре се препознају и обрађују гласови, потом њихове комбинације – морфеме и речи итд.), али ипак подразумева паралелну обраду различитих нивоа лингвистичке структуре. Ово указује на изузетну економичност централног нервног система, која је резултат еволуционог прилагођавања условима живота, где је потребно опстати, преживети и оставити потомство уз што мањи трошак енергије.

2.3. Нивои дескрипције. Да би се поуздано утврдила неуролошка подлога разумевања и произвођења речи и реченица, неопходно је показати мапу можданих регија укључених у ове процесе. Да би се успело у томе, морају се узети у обзир да постоје три типа одговора, који се појединачно односе на нивое дескрипције језичке способности:

1) Дефинисати проблем (задатак) који мозак покушава да реши. У овом случају он се односи на конвертовање континуираних звучних таласа у дискретне звукове са функцијом – фонеме. Потом низови тих фонема активирају речи похрањене у нашој меморији које су везане за нама познате концепте или операције (Ашић 2025). Тако од звука долазимо до значењске поруке, односно са дескриптивне адекватности прелазимо на експланаторну: крајњи циљ је да се утврди мали број основних лингвистичких операција које би објасниле механизам претварања звука у значење (в. СНОМСKY 2005). Наведени приступ одговара компјутационом нивоу дескрипције функционисања мозга.

2) Други ниво описивања односи се на идентификацију тачног следа корака неопходних да би се решио дати компјутациони проблем. На пример, како мозак препознаје речи или разуме реченице. Поновимо, реч је о секвенцијалној анализи у (кратком) времену. Ово је посебно значајно, као што ће се видети касније, код повезивања синтаксичке и семантичке интерпретације реченице. То је алгоритамски ниво дескрипције.

3) Најзад, поставља се питање на који начин сами неурони (односно групе нервних ћелија) спроводе алгоритам обављања лингвистичког задатка, како они представљају језик (његове саставне делове и механизме). Одавно је познато да постоје неуронска електрохемијска кола у мозгу. Неурони се електрохемијски повезују синапсама када стварамо и интерпретирамо говор. То је имплементациони (неуролошки) ниво дескрипције мозга.

Сва три нивоа дескрипције имају комплементарни однос. Неуролошки ниво дескрипције без претходног дубоког познавања језика и процеса захваљујући којима се производе речи и реченице (на пример, у модерној минималистичкој синтакси MERGE (у преводу ‘спој’ – нпр. спој две речи: *дивна ђесма*) и MOVE (у преводу ‘помери’ – нпр. помери један реченични конституент да би се направила упитна реченица: *Живиш на мору. – На мору живиш?*⁴) (в. Ашић 2025) не може лингвистима дати задовољавајуће одговоре о односу између језика и мозга. Из наведеног следи да је бесмислено и бескорисно вршити неуролошка истраживања која нису заснована на већ постојећим

⁴ У српском је због слободног реда речи ово мање уочљиво, али је у енглеском очигледно: *He is a student. Is he a student?*

знањима о језику, мишљењу и њиховој структури и појавним облицима. Заузврат, та се знања захваљујући новим открићима извесно могу продубити и, евентуално, чак и изменити (на пример, да ли је разумевање метафоре и ироније сложеније од разумевања буквалних исказа).

Нова открића, што се тиче теме овог рада – семантике, кажу да се механизми семантичке интеграције ослањају на више асоцијационе области неокортекса, односно мултимодалне конвергенцијске зоне у предчеоном, задњем теменом и предњем, доњем и задњем слепоочном кортексу. Могуће је чак да се активност јавља и у предњем и задњем цингуларном гирусу (у средњем делу мождане коре) и другим кортиколимбичким структурама, тамо где сензорне, моторне и афективне емоционалне информације конвергирају. Познато је да ове области функционишу као зоне конвергенције информација из неколико модалитета, а не као функционално изоловани модули амодалне обраде информација (PULVERMÜLLER 2013).

Комплексни односи дескрипције могу бити очигледни приликом анализе оног што је централна тема модерне чомскијанске лингвистике: приписивање ниски речи одговарајуће синтактичке структуре, која уз значење речи које је чини (по *принципу композиционалности*) омогућава њено разумевање (BRENNAN 2022: 7).

Узмимо следећи пример *Ada loves Winston* (*Ада воли Винстона*). Питање које се поставља је: када мозак секвенцијално (у времену) чује овај исказ, како он ствара одговарајућу синтаксичку структуру? Постоје две могућности: а) *bottom-up* (одоздо нагоре), где се структуре конституишу тек након што су све речи препознате (растумачене); б) *top-down* (одозго надоле) – стратегија која реченичну структуру ствара у очекивању речи које ће се појавити.

Поента је (што интуитивно осећају чак и лаици) да слушацац не чека да неко заврши са говором да би кренуо са процесом његовог разумевања. Имајући у виду когнитивне процесе, претпоставља се да мозак увек предвиђа предикцију оног што треба да уследи, а то је у потпуном складу са хипотезама теорије релевантности (SPERBER – WILSON 1986; REBOUL 2017). У овом случају ми очекујемо да прва реч буде субјекат и унапред конструишемо могући наставак, тј. предикат. Код оба начина резултат је идентичан, али је алгоритам (след операција) различит. Да би се утврдило који је модел исправан, проверава се можда активност при интерпретацији реченице: она је јача када мозак ствара више синтаксичких структура. Дакле, праћење „испаљивања” неуронских импулса може нам показати како се одиграва приписивање синтаксичке структуре реченици – чим чујемо прву реч или тек на крају, што је, како се испоставило, погрешно.

3. СЕМАНТИКА. Филозофима, а и лингвистима новог времена, тј. од почетка 20. века, јасно је да задатак семантике није само приказивање значења путем дефиниције, већ да је он далеко изазовнији (Ашић 2014; 2025). Она треба да открије и опише како ће неко ко *познаје* и користи одређену реч умети да препозна ентитет на који се она односи; осим тога, објашњава какву ће менталну слику имати говорник када употребљава реч или је тумачи

и под којим условима се ментална слика активира. Значење се у семиотици третира као ментални садржај оличен у одређеном концепту (појму) који се може пренети од ума енкодера (пошиљаоца) до ума декодера (примаоца) уобличавањем у језичке јединице.

У савременој лингвистици важна је дистинкција између двеју теорија о значењу речи. Прва је семантичка и испитује информације битне за значење енкодирано у речима природних језика, јер трага за семантички релевантним елементима у структури речи, који доприносе њеном општем значењу. Друга је практично-утемељивачка и њу пре свега занимају фактори захваљујући којима речи имају одређена семантичка обележја за њихове кориснике, односно на којим се релевантним особинама и функцијама објекта заснивају представе говорника. Уз то, практично-утемељивачка теорија посматра значење у ширем друштвеном контексту и испитује услове под којима речи изазивају одређене асоцијације и имају одређени значај у нашој перцепцији стварности. Јасно је да друга теорија полази од претпоставке да се значења речи мењају кроз време и да указују на промене које настају у концептуализацији света. Али обе треба да одговоре на исто питање: шта ми, именујући неки предмет, саопштавамо о његовим одликама и у каквим је он односима са осталим предметима који носе то исто име?

Суштинско питање, које се тиче значења речи, без обзира на одабрану теорију, односи се на аспекте нашег менталног живота који учествују у њиховом формирању. Они се не морају односити само на нашу способност уочавања сличности и разлике међу стварима, већ и на наш психолошки однос према њима (CELLUCCI 1995) и на ефекте које желимо да створимо њиховом употребом.

Монтегјуова позиција (DOWTY et al. 1981) је да свака реч повлачи са собом закључке који зависе од нашег знања о свету, искуства и контекста употребе, а које такође обухватају и њене односе са другим речима у систему. Модерна лингвистика готово никад не посматра језички израз као значењски скамењени облик, већ увек као основ за многобројне интерпретације и вишесмисленост, ослањајући се на неодређену, фази логику. Да није тако, језик би имао потребу за далеко већим бројем лексема и био би крајње нефункционалан. То би оптеретило меморију и било би у нескладу с природом наше комуникације, која није високо експлицитна. Саговорник не мора препознавати говорникове интенције и доносити закључке о специфичним значењима које говорник жели да му саопшти (MOESCHLER 2020).

У 20. веку лингвисти су више пута покушали да заобиђу или чак од стране проблем сложеног и прилично неухватљивог односа између речи и стварности, као превише компликован, што се, пре свега, огледа у структуралистичкој лексичкој семантици.

Када се говори о неминовном наслеђивању значења речи, која омогућавају комуникацију, намеће се идеја о каузалности као механизму путем кога везујемо једну реч за одређени ентитет (EVANS – ALTHAM 1973). Чињеница да одређена реч означава одређени ентитет последица је њене употребе од стране говорника неке језичке заједнице. Другим речима, честа употреба

одређене речи доводи до опште прихваћености те речи за одређени ентитет и то међу њима проузрокује снажну везу. Узима се као извесно да употреба личних имена за познате појединце долази на основу навике успостављене кроз историју. У свакодневном животу људе са којима се сусрећемо називамо одређеним личним именима јер смо чули да их други тако зову. Ово је свакако последица става да лична имена немају значења. Међутим, за нас је релевантно што каузална теорија ово примењује и на називе за врсте објеката, бића и супстанци које се не односе на јединственог референта, већ на ентитете са заједничким карактеристикама. На пример, да бисмо нешто назвали водом, не морамо познавати њену структуру и физичке и хемијске особине, већ само користимо име које смо повезали с нечим с чиме смо се већ сусрели.

Важно питање које се тиче значења речи, без обзира на одабрану теорију, јесу аспекти нашег ума који учествују у њиховом формирању. Они се не морају односити само на нашу способност уочавања сличности и разлика међу стварима, већ и на наш психолошки однос према њима и на ефекте које желимо да створимо њиховом употребом.

Франсоа Реканати (RECANATI 2003) уместо значења употребљава израз *семантички њојенцијал*, који дефинише као скуп претходних употреба једне речи, на основу којих, по принципу појмовне сличности, можемо објаснити нове употребе дате речи једног говорника. За разлику од теорије каузалности, Реканати тврди да се употреба речи не може свести на пуко опонашање именовања, већ се мора заснивати на стварању основне представе да би се ова везала за одређено и устаљено име. Међутим, ту се однос према речи не зауставља: временом се упознају карактеристике објекта за који се користи одређена лексема, стиче се представа о њему и тако ствара значење. У 20. веку лингвисти су више пута покушали заобилажење или чак одстрањење проблема сложеног и прилично неухватљивог односа између речи и стварности, сматрајући га превише компликованим.

Референцијалне теорије значења истичу значења речи и израза тако што показују како се и једни и други односе према одређеним ситуацијама. На пример, *црнокоси дечак* има значење ако постоји, или можемо замислити да постоји неко ко је истовремено и дечак и има црну косу⁵.

Теорије о менталним представама објашњавају како видимо стварност. На пример, у енглеском језику спавање може значити активност (*John is sleeping*) или стање (*John is asleep*). У различитим језицима назеб се доживљава на различите начине; у енглеском и српском језику се каже *I have a cold* / *Имам назеб*; у сомалијском, у преводу, *Назеб има шебе*, а у ирском, у преводу, *Назеб је на шеби* (Ашић 2025).

У семантици је важна и опозиција коју чине концептуални и процедурални изрази. Први се односе на постојеће ентитете, на пример *кућа*, а други на апстрактну операцију, на пример *везник али*.

Синтакса какву је Чомски заступао у време настанка генеративне семантике генерисала је синтаксички коректне низове, али будући да је синтакса независна од семантике, такви низови нису нужно семантички прихватљиви. У каснијем периоду генеративне граматике, теорија тематских улога

⁵ Далеко је теже приписати значење синтагми *црнокоса мржња*.

одбацује семантички неприхватљиве реченице, пошто се у речнику спецификује да нпр. глагол *sleep* (*сћавајти*) захтева да субјекат који врши радњу буде из категорије живог.

Семантичка компонента граматике узима као излаз већ изведене синтаксичке структуре и додељује им интерпретацију која се састоји, између осталог, из додељивања одговарајуће референце номиналним синтагмама и из композиционалних механизма који свакој синтагми додељују одговарајуће значење на основу тачно одређених правила семантичке композиције значења конституената, а полазећи од значења речи.

Кад се говори о смислености, истиче се да су за разлику од строгих и једнозначних синтаксичких правила, семантичка правила далеко флексибилнија. Наиме, једна реченица је или граматична или аграматична, док се смисленост може схватити као континуум. Докле год је реченицу могуће интерпретирати и из ње извући неку значењску поруку, дотле се она може сматрати семантички прихватљивом. Некад је интерпретација реченице врло брза и једноставна, а некад, као у случају стилских фигура, захтева одређени напор, за који смо награђени уживањем у лепоти језика.

Конверзацијске импликатуре настају кад је нека од максима прекршена, а саговорник настоји да ипак из исказа који интерпретира извуче неки допринос, полазећи од тога да је говорник поштовао принцип кооперације. Ако особа А особи Б постави питање: *Хоћеш ли вечерас са мном у биоској?*, а ова одговори: *Данас ме цео дан јако боли глава*, особа А неће помислити да особа Б није кооперативна и да не жели да одговори на питање, упркос чињеници да је прекршила максимум релевантности, већ ће на основу свог знања о свету (када се човек не осећа добро, не иде у провид), закључити да је саговорник заправо дао негативан одговор.

Конверзационе импликатуре могу се поништити. Тако, на пример, особа Б може након прве реченице да изговори другу: *Али, знаш шта, хајде да ипак одемо у биоској. Давно нисам гледала неки добар филм!*

Међу когнитивистичким прагматичким теоријама за нас је у овом раду важна *теорија релевантности*. Њени аутори (SPERBER – WILSON 1986) сматрају да се искази у нашем уму анализирају двостепено: најпре се у периферном лингвистичком модулу добија логичка форма исказа, коју чини низ међусобно повезаних концепата, а онда потом у централном систему бива подвргнута прагматичкој обради и такође бива обогаћена контекстуалним информацијама и закључцима. Као коначан резултат добија се пропозиционална форма исказа, односно његово право значење. У овој теорији посебан значај има појам контекста. Под контекстом исказа подразумевамо сва знања којим говорник располаже у процесу интерпретације исказа: информације о претходно реченом, затим информације потекле из говорне ситуације, али и енциклопедијска знања која говорник поседује о свету. Она су похрањена у дугорочној меморији, која је извор нашег знања о свету око нас и служи за непосредну обраду исказа и о животу уопште. Краткорочна меморија траје само 30-ак секунди. Неуролингвистичка истраживања и огледи треба да покажу на који начин се значења речи и њихових конструкција у процесу интерпретације обогаћују другим знањима похрањеним у другим деловима мозга (в. PULVER-MÜLLER 2013).

4. О РЕПРЕЗЕНТАЦИЈИ ЗНАЧЕЊА И КОМПОЗИЦИОНАЛНОСТИ

4.1. ЧЕТИРИ СЕМАНТИЧКА МЕХАНИЗМА. Савремена неуролингвистичка истраживања су показала (PULVERMÜLLER 2013) да семантичка обрада захтева различите неуронске механизме који се везују за различите могуће делове. Такође, данас је јасно да су сви семантички процеси неуролошки утемељени, док су само неки отелотворени у акцији и перцепцији. Предлаже се да у мозгу постоје четири семантичка механизма на нивоу неуронских кола. Они укључују референцијалну, комбинаторичну, емоционално-афективну и апстрактно-симболичку семантику. Комбинаторна семантика се односи на учење симболичког значења из контекста, емоционално-афективна семантика на успостављање везе између знакова и унутрашњих стања тела и, најзад, механизми апстракције за генерализацију преко низа инстанци семантичког значења.

4.2. ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЗНАЧЕЊА. Данас се поуздано зна (BAGGIO 2022; BRENNAN 2022) да су различите регије одговорне за различиту предвидљивост језичких елемената (фонеме, речи и синтагме) у причи коју испитаници слушају: неочекиване синтаксичке комбинације активирају задње и предње делове слепоочног режња, док оне очекиване, будући да одмах улазе у процес семантичке интерпретације, побуђују средину слепоочног режња, као и аудитивни кортекс, који се налази у близини.

Што се тиче различитих категоријско-специфичних семантичких механизма, до њих се долази на основу посматрања пацијената са фокалним лезијама мозга и категоријско-специфичним семантичким дефицитима. Такође, неуроимидинг методе показују активацију сензорних и моторних подручја која одражавају аспекте значења речи и реченица. Ови резултати подржавају моделе категоријско-специфичног семантичког утемељења и отелотворења значења у сензорним и моторним системима.

Посебно су занимљива испитивања разлика између симбола утемељених у емоцијама (*сѝрах*) и оних који су потпуно апстрактни (*резулѝаѝ*).

Постоји више доказа да мозак (учесника у експерименту) док слуша или чита увек предвиђа наставак; један од њих је праћење његовог реаговања на конструкције, тј. синтагме, типа придев и именица. Овде магнетна електроенцефалографија МEG⁶ указује на ефекат преактивације пре краја прве речи (придева), и то у левом чеоном режњу; мозак предвиђа коју ће именицу пратити придев, а неколико стотина милисекунди касније проверава тачност предвиђања, јер друга реч улази у аудиторни кортекс (BRENNAN 2022: 46). У исто време активност у задњем делу средњег слепоочног гируса везана је за семантичко комбиновање нове именице са претходним придевом, односно тумачење дате синтагме (упоредити разлику у значењу: *добра књиѝа*, *добра жена*).

4.3. СЕМАНТИКА И ЕРП. ЕРП компонента Н400 је негативна амплитудна флукутација која се јавља приближно 400 мс након појаве семантички неочекиване речи. Н400 је најизраженија у средишњем и задњем делу лобање као одговор на семантичке аномалије (неочекиване спојеве речи). Она прати

⁶ ММЕ мери магнетна поља а не јачину струје.

постепено стварање семантичког садржаја током рецептивне обраде реченица, тако да се његова амплитуда повећава пропорционално тежини задатка интерпретације. Разлика је, на пример, у напону који се јавља у семантички аномалном стању (*џорка сџолица*⁷) у поређењу са другим, семантички кохерентним стањем (*џорка кафа*). Неочекивана реч захтева више активације можданих структура. Ово правило важи и за независне речи: када су чешће у употреби или прајмоване⁸ претходно (на пример, говори се о воћној салати и онда се каже: *ананас*), мањи је Н400.

Тако се значење поступно формира док слушамо реч, с тим што се предиктабилне речи унапред активирају у семантичкој меморији. Ево једног примера: уколико учесник у експерименту чује дискурс: *Шах мај!* – *објави Душан. Био је све бољи у*, одмах ће погодити да је следећа реч облик *шаху* и Н400 неће бити висок.

Треба напоменути да мозак другачије реагује на случај када је последња реч правописно нескладна у датом контексту – на пример, *Обула је ЦИПЕЛЕ*. Велика слова, тамо где им није место изазивају ефекат П560, који се разликује од Н400 по димензијама и поларитета и латенције (KUTAS – HILLYARD 1980: 204). Сам ЕРП П560 односи се на компоненту потенцијала повезаног са догађајем (ЕРП) која се појављује у електричној активности мозга приближно 560 милисекунди након одређеног догађаја или стимулуса. Примећен је на центропаријенталним местима као одговор на физички девијантне речи у задатку семантичке обраде, или позитиван „ефекат старог/новог”, који одражава успешно проналажење меморије у задацима препознавања речи.

Постоје две теорије о томе како се разумева порука (BRENNAN 2022: 85): а) семантичка меморија, где се свака реч тумачи у светлости претходне; и б) интеграција, где се нова реч не наставља на следећу, већ треба да се уклопи у претходни контекст (недовршену реченицу коју мозак покушава да погоди). Експерименти такође показују да преактивација сваке наредне речи следи током процеса слушања и да се интерпретација реченице стално изнова обнавља, те да је при крају реченице највећа вероватноћа да се погоди последња реч.

Да би се ове хипотезе провериле, примењују се два типа тестирања: од испитаника се тражи да настави реченицу *Појшо је чашу* ____, или му се понуди реч, а он треба да одговори да ли је и у којој мери вероватна: *Појшо је чашу воде* – *кишнице*.

Даља истраживања (BRENNAN 2022: 120) показала су да се Н400 активира и на појаву речи која се не уклапа у шири контекст: *Као шџо су се доџоворили, Ана је џребало да џробуди брајџа и сесџуру у 5 ујуџуру. Али у џџом џренуџку сесџура се већ била умила а брајџ обукао. Рекла му је да је необично сџор – брз*. Прва реченица условљава избор *брз*, тако да се Н400 јавља кад се чује придев *сџор*. Овај ЕРП зависи такође од идентитета говорника (јавља се, на пример, уколико дете каже: *Пре сџавања џџиџем чаџу вина*).

⁷ Субјект у експерименту никако не очекује да иза придева *џорак* дође именица попут *сџолице*.

⁸ *Прајминџ* се односи на преактивирање одређене речи у мозгу тако што се пре ње чује слична или повезана реч.

Све ово потврђује семантичке и прагматичке теорије (пре свега, Грајсова теорија конверзације и теорија релевантности, Ашић 2025; MOESCHLER – REBOUL 1994) које постулирају да при разумевању реченице наш ум користи различите информације: шири ко(н)текст, идентитет и емотивно стање говорника, значење лексема, конституентску структуру реченице итд. Ове информације се комбинују како би се предвиделе долазеће речи, те како бисмо што брже и ефективније разумели исказ. У питању је заиста велика брзина: измерено је да је, да би се направила предвиђања заснована на семантичким улогама (агент, пацијенс) и другим тета улогама, потребна свега једна десетина секунде.

Ово је доказано експериментом са говорницима јапанског (Момма 2016). Истраживач је одабрао овај језик због његових специфичних синтаксичких одлика: произвољан ред речи, обележавање субјекта/објекта морфемама и дозвољено испуштање конституената. Дата је реченица, у преводу на наш језик: *Пчелу је ђроболо неџиџо*. Када су именица и глагол раздвојени интервалом од 1,2 секунде, јавља се Н400, и то онда када је пчела пацијенс, јер је то необично и сасвим неочекивано. Из наведеног видимо да идентификација значења речи не зависи само од облика за који се везује одређени концепт, већ и од две друге ствари, а то су а) реченица или синтагма у којој се налази, и б) шири контекст дискурса (прагматичка реинтерпретација).

Други ЕРП укључен у интерпретацију реченица је позитиван – П600, задужен за синтаксичке категорије: он се јавља 600 до 900 мс након што чујемо или прочитамо реч, која се граматички не уклапа у претходни контекст, на пример: *Душанова од сесџира џеџиџе је доџла*. (уместо: *Душанова сесџира од џеџиџе је доџла*). За разумевање механизма промене неуролошког потенцијала везаног за синтаксичко-семантичку обраду важно је и откриће да се јавља и кад је реченица прихватљива, али има необичну структуру, те је тежа за интерпретацију.

У литератури се наводи следећи пример из енглеског: *The singer allowed to record a song* (дословно: *Певач коме је доџуџиџено да сними џесму*). У оригиналу нема помоћног глагола, па се облик *allowed* најпре интерпретира као прошло време (а не као пасив), да би се потом реченица реинтерпретирала (BRENNAN 2022: 125).

Шта се тачно дешава у мозгу кад се јави П600? Вратимо се на Н400, он се јавља када се предвиђање о следећој речи није обистинило. Мозак тад мора да активира друге лексичке елементе или да измени синтаксичку структуру коју је замислио како би прилагодио већ активирани речи. Тако у случају реченице *The hearty meal was devouring* (*Обилан оброк је џроџџирао*), именица *оброк* не може бити актант, те се одмах активира пасивно стање које се поништава кад се појави глаголски облик са наставком *-ing* (који представља активност), што доводи до немогућности разумевања реченице, осим као необичног облика метафоре (у српском је слично, пасив се поништава радним глаголским придевом).

4.4. СЕМАНТИЧКЕ И ПРАГМАТИЧКЕ ЗОНЕ У МОЗГУ. Неуролингвисти су доказали да се улога задњег дела средње слепоочне вијуге (гируса) у разумевању састоји у томе да конвертује линеарни низ фонолошких облика речи у не-

линеарну морфосинтаксичку хијерархијску репрезентацију, која се затим може пресликати на нелинеарне концептуалне семантичке кодове. Леви доњи предчеони кортекс (Бродманова поља 45, 46, 47⁹) показао је повећану активацију током семантичког кодирања у односу на несемантичко кодирање, без обзира на релативну тежину задатка несемантичког кодирања. Из овога је јасно да су у неуролошком смислу семантика и синтакса синергичне. Аналогно томе, у продукцији синтагми и реченица задњи део средње слепоочне вијуге такође кодира хијерархијске односе између морфема, који се затим линеаризују у процесу који укључује Брокино подручје, посебно регион *pars triangularis*.

Занг и Пулканен (ZHANG – PYLKKÄNEN 2015) дали су кључан доказ о интерфејсу синтаксе и семантике: LATL (леви предњи слепоочни режањ) активира се само код синтагми које дају смислено значење, као што је *йарагајз чорба*, али не и *йарагајз колач*. Исто важи и за комбинацију број и именица, на пример, за *йри брога* нема реакције. Остаје да се одреди улога различитих подрегија у LATL-у, тј. броја неуронских кола која учествују у различитим когнитивним процесима. За сада се не зна где је тачно жаришна тачка синтаксичких, а где семантичких функција.

Што се семантике и синтаксе тиче, активира се средњи слепоочни кортекс, са јачим интензитетом када речи имају више значења (код хомонимије и полисемије). Ова регија представља лексичку информацију о значењским и граматичким одликама речи, док дорзални и вентрални делови слепоочног кортекса служе као интерфејс фонолошког и графичког система.

У сваком случају неуропсихолошке студије су потврдиле неколико кортикалних региона који могу подржати опште процесе конструисања значења:

- (i) Доњи чеони кортекс: предњи део Брокине области и суседно ткиво у левом инфериорном фронталном кортексу активни су у семантичкој обради.
- (ii) Горњи слепоочни кортекс: Верникеова област, класична задња језичка област у и поред горњег темпоралног гируса и сулкуса истакнута је као семантички процесор на основу података о лезијама, перфузији (нерегулисаном стању церебралног крвотока) и снимању.
- (iii) Доњи темени кортекс: угаони и суседни супрамаргинални гирус (слушни делови сензорног система) у њему пружају још један кандидатски регион за семантичко чвориште које је најјаче активно када треба повезати домене попут простора и времена.
- (iv) Доњи и средњи слепоочни кортекс је опште семантичко место везивања између речи и њиховог значења; ово је је предложено на основу резултата неуроиминџинга; докази о лезијама такође подржавају овај став.
- (v) Предњи слепоочни кортекс: семантичку деменцију, тешки и специфичан семантички дефицит карактеришу тешке лезије оба слепоочна пола; подаци пацијената са можданим ударом указују на сличне улоге левог слепоочног режња и других семантичких области у изазивању семантичких грешака.¹⁰

⁹ Бродманова поља су поља коре великог мозга која је дефинисао немачки неуролог Корбинијан Бродман на основу цитоархитектонских критеријума. Обухватају задњи део доње фронталне (чеоне) вијуге леве хемисфере.

¹⁰ Постоји корелација између семантичког дефицита и смањења метаболичке активације мозга у предњем фузиформном гирусу.

За интерпретацију је битан и предњи део слепоочног режња, који је кров за семантичку обраду, јер интегрише разне врсте информација. Брокина зона је укључена у селектовање оног значења речи које се најбоље уклапа у контекст, као и у решавању двосмислености. Ово указује на интерактивну природу синтаксе и семантике, а граматичка структура и значење су испреплетани. Међутим, ми још увек не знамо тачно какву улогу игра композиционалност у архитектури језичког процесуирања.

Остаје да се боље схвати како се у мозгу тумачи комуникација у контексту и како се извлаче прагматички закључци. Као што је већ речено, десна хемисфера игра важну улогу у емоционалним аспектима језика, а посебно десни предњи део слепоочног режња. И десна доња чеона вијуга укључена је у интерпретацију недословног језика, али и у разумевање емоционалног контекста и неизреченог (подразумеваног или намераваног) значења, и зато су важни за ефективну социјалну комуникацију. Једна од најзанимљивијих тема је анализа метафора и других стилских фигура које почивају на негирању дословног значења (BAMBINI et al. 2011). Тумачење метафоре активира Брокину зону, предње делове слепоочних режњева, као и десне хемисфере у којој се процесуирају визуелне и просторне информације (DINKELMAN 2024: 158).

Ово указује на чињеницу да је тумачење метафоре интегративне природе, јер укључује како лингвистичке, тако и нелингвистичке елементе. Јасно је да је Н400 амплитуда генерално виша за фигуративни језик у поређењу са обичним, али разлика се смањује када су метафоре већ познате (окамењене), потврђујући флексибилност мозга за процесуирање различитих података који су у њега доспели.

Важно је истаћи да леви интерферентни кортекс и билатерални фронтотенарални моторни системи постају најактивнији управо у обради речи и фраза повезаних са радњом. Уз то, лезије у овим областима, као што се види код можданог удара и деменције, доводе до релативно изражених оштећења у обради речи и концепата повезаних са радњом у поређењу са упареним контролним ставкама (PULVERMÜLLER 2013).

Сходно томе, Хагурт (HAGOORT 2014) објашњава да је кључно то што је моторичка активација акционо-семантичке обраде пронађена у регионима везаним за задатке моторичког локализатора. Ово доприноси истинитости аргумента о отеловљеној семантици заснованој на системима акције, као и перцепцијама мозга и ума.

Није неочекиван резултат који показује да ЕРП Н400 пада за често коришћене идиоме (*обрати босиан*) у поређењу са новим исказима, јер их мозак препознаје као познате језичке јединице. Међутим, занимљиво је што је П600 повећан не само код синтаксички неприхватљивих реченица, већ и код идиома. Изгледа да се они различито синтаксички процесуирају од обичних реченица чија се интерпретација базира на принципу композиционалности (Ашић 2014).

Ангуларни гирус, који се налази тамо где се спајају темени, слепоочни и потиљачни режањ (ЂОРЂЕВИЋ 1993; STEVANOVIĆ 2008) активира се при тумачењу метафора јер интегрише различите семантичке информације. Такође се бележи активност у амигдалном једру (које игра улогу у осећањима и

памћењу) јер се каткад у метафори повезују апстрактни концепти са јаким емоционалним искуствима. Проблеми у њој и лимбичком систему објашњавају донекле зашто оболели од схизофреније и аутистичне особе тешко разумеју пренесена значења¹¹. Слично томе, шале активирају вентромедијални (он нас мотивише да помажемо другима, центар за емпатију) и префронтални кортекс, као и амигдално једро, где се евалуирају социјални и емотивни садржаји.

Неуролингвистика не објашњава само природу проблема везаних за језик и говор, већ и постојање атипичних својстава код појединаца. Магнетна резонанца показује повећану структурну и функционалну повезаност код синестезијских особа (DINKELMAN 2024: 186); ради се о онима који речи заиста виде као боје и облике. Код њих постоји интеракција између фузиформне вијуге¹², која је укључена у препознавање слова и бројева и зоне задужене за боје.

Можда је асоцијација између гласова и других сензорних модалитета условила развој фонетског симболизма. Тако, по неким ауторима, речи с гласом Б представљају нешто меко (*баршун*), а са гласом К нешто шиљато (*колац*) – ово је у литератури познато као *кики буба* ефекат¹³ (PEIFFER-SMADJA – COHEN 2019).

4.5. Семантички дефицит. Иако савремена неуронаука користи различите методе испитивања лингвистичког функционисања здравих особа, она се није одрекла класичног поступка који до закључака долази прегледом пацијената који имају урођени или стечени проблем у когницији и комуникацији. Разлика је у томе што се до резултата долази током живота, а не искључиво *post mortem*, као некада. У новије време користи се воксел који мери густину можданог ткива и тако показује оштећења. Експерименти изведени 130 година после Верникеа показују да оштећења у вокселу, задњег дела средњег слепоочног гируса, који подржава семантичку контролу и семантику догађаја, код пацијената доводе до проблема у следећем задатку: *йоказатии йрсйом йредмей чији назив су уйраво чули* (MILLER 1956).

Проблем у разумевању речи је последица два различита семантичка дефицита: или је дефицит у односу на саме лексичке јединице, или у односу на концептуално процесуирање (BRENNAN 2022: 140). Прва хипотеза је вероватнија, јер пацијенти реагују као и здраве особе на семантички прајминг (асоцијације међу речима: *gokйор* – *сесйра*) у задатку да ли је нешто реч или није. Утврђено је да се 300 милисекунди након презентовања изговорене речи активирају неурони у задњем делу средњег слепоочног режња. Реакција на псеудоречи (*миш*, *миш*, *мир* наспрам *мив*, *мик*) веома је брза, јер кад чујемо *МИ*, очекујемо *Ш*, *Т*, *Р* а не *В* или *К*; дакле, постоји непоклапање између очекиваног и реалног гласа.

¹¹ Овај проблем је познат по називу *Theory of mind problem* (проблем поистовећивања са другим). Нормална особа лако саосећа са другом и у стању је да представи осећања и мисли друге особе (в. Ашић 2025).

¹² Позната као зона одговорна за препознавање лица.

¹³ Чак се јавља и у експериментима са децом, којој се покажу слике шпицастиг или облог тела и каже им се да их повежу са гласом К и Б.

Још је Вернике 1874. године навео да је приписивање значења речима процес који захвата различите делове мозга: објаснио је да звоно не активира само тај појам већ и сва чула која региструју његов облик, материјал, звук. Данас у вези са овим постоје две претпоставке: 1) концептуално значење је расподељено у различитим деловима кортекса у зависности од тога на шта се односи; 2) код конкретних предмета различит је степен до којег је концептуално значење отеловљено у системима за перцепцију и акцију, а на други начин се представља значење апстрактних речи. Доказ за ово је тзв. категоријална агнозија: пацијент тешко идентификује (именује са слике) живе ствари, а лако кућне апарате и друге неживе предмете. Такође, он лако дефинише неживе или чак апстрактне објекте, а тешко живе (BRENNAN 2022: 145).

Из оваквих анализа развиле су се две теорије о представљању концептуалног знања у мозгу: 1) само појединачна расподела појмова; 2) расподела појмова, али уз присуство њиховог заједничког крова (*хијероним*) у предњем делу слепоочног режња.

Доказ у прилог другој хипотези је један од језичких дефицита, тзв. примарна прогресивна афазија (ППА), која се среће током семантичке деменције (стечена афазија је најчешће последица акутних можданих удара). Алцхајмерова болест утиче на персоналну меморије, која је подсистем дугорочне меморије и односи се на личне догађаје у одређеном времену и простору. ППА пак уништава концептуалну меморију, која је краткорочна и односи се на категоризацију и смисао стимулуса, речи или слике (DINKELMAN 2024: 86).

Ако је пацијенту са вишегодишњом ППА у почетку болести била показана слика пилета, он би рекао да види *йиле*, касније би за исту слику рекао да је на њој *ййилица*, а после још више протеклог времена, у поодмаклој фази болести, рекао би да види *живоийињу* (иде се од посебног ка општем). Ово потврђује постојање надређених категорија. Пацијентима се такође даје тест цртања: покаже се, па се уклони слика која треба да се нацрта, што они не успевају већ цртају нешто друго. То показује да је оштећен центар за концепте, а не за речи као лексичке јединице: пацијент погрешно црта, што је последица оштећења у предњем чеоном режњу обеју хемисфера.

Доказан је центар у мозгу за концепте; активација се смањује приликом поновљеног излагања не само идентичне, већ и сродне речи *йасйрмка* – *лосос*, али и исте речи на другом језику. Из овога следи да се у мозгу активира иста зона за исти појам који се различито именује на различитим језицима (BRENNAN 2022: 150), што најдуже опстаје у дегенеративним болестима мозга.

На ову се дискусију логично надовезује следеће питање: да ли су концептуалне представе обавезно отелотворене? Ако постоје укореењени симболички концепти, онда нема активације сензорних и моторних области. Отелотворени концепти су пак саграђени од сензорних и моторних искустава, неопходних за представљање и процесирање ових концепата (нпр. *хогайи*). Уосталом, о томе је писао и Вернике (1874), разматрајући односе језика и мишљења.

Ако је ово становиште исправно, онда би оболели од Паркинсонове болести имали проблем разумевања речи које се односе на кретање и моторику уопште. Међутим, оболели добро повезују сличне концепте у тесту: *йовежи* сличне речи *йлайолу шейайи* (*йонуђене речи храмайи и йрчайи*).

Исто важи и за апраксију: пацијенти нису у стању да имитирају покрете или да их изведу; не успевају да одговоре на команду: *Покажи ми како куцац њоруку на мобилном телефону!* Ипак, они разумеју те активности (у задатом тесту ређају слике извођења покрета по тачном распореду). Насупрот њима, постоје људи који не могу поређати слике по распореду, али умеју да изведу покрет. Ради се, дакле, о двострукој дисоцијацији¹⁴ која указује на аутономност језичке способности у односу на моторичку и тактилно-сензорну.

4.6. МОЗАК И КАТЕГОРИЗАЦИЈА. Данас је познато да су индивидуалне категорије представљене у мозгу просторно преклапајућим и распоређеним, кортикалним обрасцима. На пример, једна од зона за категоризацију је *супра-амјинална вијуга* (*гирус*) СМГ (спој делова теменог, слепоочног и потиљачног режња) који је део соматосензорног асоцијацијског кортекса. Његова функција је тумачење тактилних и сензорних података, као и идентификација гестова других људи. Оба фактора су битна у паралингвистичкој комуникацији (в. Ашић 2025) и део су система огледалских неурона¹⁵, неопходних да би се поделило и разумело искуство саговорника.

Места која се активирају при процесу категоризације су билатерална парахипокамна вијуга¹⁶, дорзолатерални префронтални кортекс и ангуларна вијуга (налази се иза СМГ – супрамаргиналног гируса и облика је потковице). Насупрот томе, комуникација емоција, промена расположења (сви који играју улогу у паралингвистичкој комуникацији) више се активирају у десној него у левој хемисфери.

Рецимо још и да нова истраживања показују да се горњи лучни фасцикулус, који повезује чеони режањ са Брокиним подручјем у доњем чеоном гирусу (ИФГ) развија код детета знатно касније (DINKELMAN 2024). Уз то је, изгледа, функционално повезан са семантичким и синтаксичким језичким функцијама вишег нивоа. Отворено је питање да ли су ове горње везе директне или индиректне са средњим делом доњег теменог кортекса, који можда има улогу фонолошког складиштења радне меморије.

Такође, недавни напредак у анализи повезивања мозга на нивоу система омогућава истраживање функционалне топологије мреже (тј. функционалних аранжмана и односа између повезаних региона мозга) у ПВА (паравентрикуларном језгру хипокампуса) који је иначе пре свега задужен за памћење (DINKELMAN 2024).

5. ДИСКУСИЈА. На основу свега до сада представљеног може се закључити да је мозак у лингвистичком погледу машина за предвиђање: сви нивои интерпретације зависе од оног што очекујемо да чујемо или какву значењску поруку желимо да добијемо. Ово се уклапа у постулате теорије релевантности

¹⁴ Она се јавља када код једне групе пацијената постоји проблем у решавању задатка А, док задатак Б са лакоћом решавају. Насупрот томе, у другој групи постоји проблем у решавању задатка Б, док задатак А са лакоћом решавају.

¹⁵ Неурони огледала су групе ћелија у мозгу које бивају активирани док се посматра нешто, као да субјекат заиста то чини.

¹⁶ Веома битан за меморију.

(SPERBER – WILSON 1986), која каже да је наш ум окренут ка релеватности (информацијском потенцијалу) исказа. Додајмо да је овај закључак у складу са начинима на које вештачка интелигенција преводи и комуницира. Мозак из онога што чује и види настоји да извуче максималне ефекте уз најмањи могући напор.¹⁷ Остаје проблем објашњења настанка оних амодалних, потпуно апстрактних, неискуствених значења. „Искусвена” димензија знања доводи до различитих модела укључујући двоструко кодирање: оно се састоји, с једне стране, од амодалних репрезентација значења горе описаних речи, а с друге стране, од репрезентација повезаних са процесима и областима мозга укљученим у обраду информација из сваког сензомоторног модалитета. Потилачни режањ мозга је елементарни центар вида човека, горњи слепоочни режањ за слух, предњи део теменог режња за опште сензације итд. Са двоструким кодирањем, разумевање речи чије значење укључује сензорни модалитет врши се активирањем одговарајућих подручја мозга. Укратко, у овом приступу, сматра се да разумевање значења речи укључује делимично и предње делове слепоочног режња, где се налази чвориште амодалних репрезентација. Из овог чворишта одлазе амодалне репрезентације према различитим областима мозга укљученим у сензорне и моторичке процесе.

Кључни концепт је конвергенција између модалитета. Када неколико сензорних модалитета има тенденцију да се поклапа – на пример, боја и мирис парадајза – овај аспект значења биће кодиран у бинарним и тернарним представама. Представа ће стога бити сложена, сачињена од знања из неколико модалитета, везаних за различите зоне у мозгу.

Нагласак стављен на сензомоторну репрезентацију речи које означавају материјалне реалности не ослобађа нас потребе да објаснимо церебрално кодирање такозваних „апстрактних” речи, чије значење изгледа мање усидрено у чулном искуству. Могуће је да конструкција церебралних репрезентација значења апстрактних речи потиче од скупљања различитих чулних сензација и основних осећања.

Неуроллингвистика тек треба да утврди да ли је ЕЕГ сигнал осетљив на апстрактније димензије језика, као што су значење апстрактних речи у односу на конкретне, или на fine синтаксичко-стилистичке разлике, као и када треба извршити граматичку корекцију мање или више добро формулисаних реченица.

За нашу дискусију битни су и други експерименти: у неким се комбинује раздвајање псеудо и правих речи (*мин* и *мир*), анализа значења речи или њихових фонолошких облика, или се пак врши поређење семантичког садржаја, тј. одређује се да ли су речи значењски блиске или не. Они потврђују да се процесуирање концептуалног значења догађа у слепоочним, чеоним и теменим режњевима, као и у ангуларној вијузи, која је одмах иза слепоочног и која асоцијативно повезује језичке, слушне и визуелне информације.

Све у свему, улога задње и средње слепоочне вијуге у разумевању је да конвертује линеарни низ фонолошких облика речи у нелинеарну морфосин-

¹⁷ Ово најмањи треба узети у релативном значењу јер смо у овом раду показали колико је генерисање и интерпретација значења сложен процес.

таксичку хијерархијску репрезентацију, која се затим може пресликати на нелинеарне концептуалне семантичке кодове. У продукцији, задња и средња слепоочна вијуга такође кодира хијерархијске односе између морфема, који се затим линеаризују у процесу који укључује Брокино подручје, посебно *pars triangularis* регион (БА45).

Pars triangularis се често назива 45. Бродмановом цитоархитектонском облашћу. У доминантној хемисфери, то је један од два региона који чине Брокино подручје заједно са Бродмановим пољем 44, а.к.а. *pars opercularis* (*opercularis* лат. поклопац). Брокино подручје укључено је у изражајне аспекте говорног и писаног језика. Тачније, *pars triangularis* је укључен у семантичку обраду језика. У недоминантној хемисфери, исти кортикални регион је укључен у невербалну комуникацију, где спадају гестикулација, изрази лица и модулација ритма и интонације говора.

Показало се да фокално (жаришно) оштећење мозга може изазвати широко распрострањене поремећаје у можданим мрежама, а сама афазија се сматра поремећајем мреже (в. HARTWIGSEN – SAUR 2019). Сходно томе, може се тврдити да аналитичке методе које мере карактеристике мреже могу допунити или евентуално заменити традиционалне мере активације да би се ухватила пуна ширина функционалних промена мозга у афазии.

Обим и снага функционалне активности током задатка семантичког просуђивања изгледа слабији у групи појединаца са хроничном ПСА (прогресивном семантичком афазиијом), у поређењу са групом здравих контролних субјеката одговарајућег узраста.

Сва ова запажања могу се сумирати на следећи начин: семантичка деменција утиче на знање о свету на апстрактном, „амодалном” нивоу, што ће рећи, различито од перцептивних и моторичких модалитета. Овај сажетак је усклађен са одређеним моделима семантичког знања формулисаним у когнитивној психологији пре педесетак година, а инспирисаним вековима филозофских промишљања. Наиме, у когнитивној лингвистици Лејкофа и Џонсона (Ашић 2014: 95) метафора је основни принцип апстрактног мишљења: ми уз помоћ конкретног представљамо апстрактно. У овим моделима, знање би било апстраховано и организовано по таксономским класама (на пример „животиње”, „поврће”), у све већим нивоима апстракције (на пример: *Жућа* у најпрецизнијем случају, затим *шћанијел*, *џас*, па *сисар* итд.).

Класе имају прилично јасне критеријуме за укључивање и искључивање, чак и ако границе између њих нису савршено непропусне – парадајз је воће или поврће у зависности од контекста. Ово знање би било ускладиштено у облику функционално локализованих репрезентација – то јест репрезентација са независном представом по јединици значења. Повреда која утиче на ове репрезентације, на пример, у слепоочном режњу, регулише употребу знања у било ком задатку где се ове амодалне репрезентације појављују. Сензомоторне и лимбичке области су неопходне за утемељење језика у акцији, перцепцији и емоцијама; периферија перисилвијског кортекса¹⁸ је укључена у комбинаторичну семантику; а мултимодалне конвергенцијске

¹⁸ Област око перисилвијске бразде задужена за говорне функције.

зоне у префронталном, anteriорном темпоралном и доњем паријеталном кортексу су неопходне за обраду апстрактних значења генерализованих преко варијабилних конкретних инстанција.

Након свега овде изреченог, слободни смо да отворимо једно врло занимљиво и важно питање, како за лингвисте, тако и за неурологе и еволуционе биологе (BERWICK – CHOMSKY 2017): да ли је језик овакав какав је (двоструко артикулисан, хијераријски устројен, семантички сложен) да би омогућио мозгу да на најоптималнији начин представи, користи и преноси концепте на којима почива наше мишљење? Ову когнитивну перспективу и ми заступамо: мишљење је основна функција модерног људског језика, за разлику од протојезика који је служио за споразумевање (REBOUL 2017; АШИЋ 2025).

6. ЗАКЉУЧАК. Неуролингвистика нам омогућава не само увид у могуће структуре и процесе одговорне за нашу лингвистичку способност и говорну делатност, већ и да на основу тих открића дођемо до нових сазнања о нивоима језичке структуре, њиховој повезаности, међузависностима, као и о повезаности мишљења, меморије и језика. Најзад, неуролингвистика помаже у разумевању чудесне сложености мозга, његовој специјализацији, интеракцији његових различитих сегмената и откривању његове пластичности (PING et al. 2014). Све ово побољшава рехабилитацију стечених афазија изазваних могућим ударом, повредама или туморима, али и третман генетски условљених развојних проблема (АШИЋ – СИМОВИЋ 2024; АШИЋ 2025). Што се семантике тиче, неуролингвистичке опсервације и експерименти потврђују њене основне постулате: композиционалност, њен интерфејс са синтаксом, специфичност разумевања идиома и метафоре, као и важну улогу прагматике у интерпретацији исказа. Остаје да се види да ли ће неуролингвистика отворити нека нова питања у овој (као и другим) дисциплинама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АШИЋ, Тијана. *Наука о језику*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
 АШИЋ, Тијана, Марија Симовић. Однос језика и мозга: рефлексије о питању модуларности и неуропластичности у неуролингвистици. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 67/1 (2024): 7–18.
 АШИЋ, Тијана. *Општа лингвистика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2025.

*

- BAGGIO, Giosuè. *Neurolinguistics*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2022.
 BAMBINI, Valentina, Claudio GENTILI, Emiliano RICCIARDI, Pier Marco BERTINETTO, Pietro PIETRINI. Decomposing Metaphor Processing at the Cognitive and Neural Level through Functional Magnetic Resonance Imaging. *Brain Research Bulletin* 86/3–4 (2011): 203–216.
 BERWICK, Robert C., Noam CHOMSKY. *Why only Us. Language and Evolution*. Cambridge, Mass. – London: The MIT Press, 2017.
 BRENNAN, Jonathan R. *Language and the Brain: A Slim Guide to Neurolinguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
 CELLUCCI, Carlo. Wittgenstein on the Meaning of Logical Symbols. Rosaria Edigi (ed.). *Wittgenstein: Mind and Language*. Dordrecht: Springer, 1995, 83–91.

- CHOMSKY, Noam. Three Factors in Language Design. *Linguistic Inquiry* 36/1 (2005): 1–22.
- DINKELMAN, Daniel. *Psycholinguistics and Neurolinguistics*. Independently published, 2024.
- ĐORĐEVIĆ, Momčilo. *Intrakranijumski tumori u dece i mladih*. Beograd: Nova prosveta, 1993.
- DOWTY, David R., Robert E. WALL, Stanley PETERS. *Introduction to Montague Semantic*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1981.
- EVANS, Gareth, J. E. J. ALTHAM. The Causal Theory of Names. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* 47 (1973): 187–225.
- FREDERICI, Angela D., Noam CHOMSKY, Robert C. BERWICK, Andrea MORO, Johan J. BOLHUIS. Language, mind and brain. *Nature Human Behavior* 1 (2017): 713–722.
- FREDERICI, Angela. The Cortical Language Circuit: From Auditory Perception to Sentence Comprehension. *Trends in Cognitive Sciences* 16/5 (2012): 262–268.
- HAGOORT, Peter. Nodes and Networks in the Neural Architecture for Language: Broca's Region and Beyond. *Current Opinion in Neurobiology* 28 (2014): 136–141.
- HARTWIGSEN, Gesa, Dorothee SAUR. Neuroimaging of Stroke Recovery from Aphasia: Insights into Plasticity of the Human Language Network. *NeuroImage* 190 (2019): 14–31.
- KUTAS, Marta, Steven HILLYARD. Reading Senseless Sentences: Brain Potentials Reflect Semantic Incongruity. *Science* 207 (1980): 203–205.
- MILLER, George A. The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information. *Psychological Review* 63(2) (1956): 81–97.
- MOESCHLER, Jacques, Anne REBOUL. Dictionnaire encyclopédique de pragmatique. Paris: Seuil, 1994.
- MOESCHLER, Jacques. *Pourquoi le langage? Des Inuits a Google*. Malakoff: Armand Colin, 2020.
- MOMMA, Shota. *Parsing, generation and grammar*. PhD thesis. University of Maryland, 2016.
- OČIĆ, Gordana. *Klinička neuropsychologija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 1998.
- PEIFFER-SMADJA, Nathan, Laurent COHEN. The Cerebral Bases of the Bouba-kiki Effect. *NeuroImage* 186 (2019): 679–689.
- PING LI, Jennifer LEGAULT, Kaitlyn A. LITCOFSKY. Neuroplasticity as a Function of Second Language Learning: Anatomical Changes in the Human Brain. *Cortex* 58 (2014): 301–324.
- PRICE, Cathy J. The Anatomy of Language: A Review of 100 fMRI Studies Published in 2009. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1191 (2010): 62–88.
- PULVERMÜLLER, Friedemann. How Neurons Make Meaning: Brain Mechanisms for Embodied and Abstract-Symbolic Semantics. *Trends in Cognitive Sciences* 17/9 (2013): 458–470.
- REBOUL, Anne. *Cognition and Communication in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- RECANATI, François. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- SPEERBER, Dan, Deirdre WILSON. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, UK – Cambridge, USA: Blackwell, 1986.
- STEVANOVIĆ, Jelka. *Fiziologija nervnog sistema*. Novi Sad: Ortomediks, 2008.
- ZHANG, Linmin, Liina PYLKKÄNEN. The Interplay of Composition and Concept Specificity in the Left Anterior Temporal Lobe: An MEG Study. *NeuroImage* 111 (2015): 228–240.

Tijana Ašić

SEMANTICS AND NEUROLINGUISTICS: HOW OUR BRAIN REPRESENTS AND CONSTRUCTS THE MEANING

Summary

This paper points to some new methods for studying brain activity during speech and listening (primarily the ERP method, event-related potential), with a special emphasis on the semantic level: it describes the structures responsible for generating and analyzing the meaning of words, phrases, and sentences. We attempt to discover to what extent the current semantic and pragmatic hypotheses are confirmed by neurolinguistic experiments. The most important and powerful element is the measurement of ERP in relation with the semantic acceptability of word combinations and whole sentences (*bitter fruit* versus *bitter table*). We particularly emphasize the opinion obtained by examining healthy people as well as those with acquired or congenital linguistic deficits, making the word recognition,

combination, and-or interpretation difficult. It follows that the analysis of the units meaning takes place in temporal, frontal and parietal lobes, and also in some subcortical regions. Finally, this study emphasizes that the brain is a prediction machine, which functions by trying to guess the next word, or to imagine a phrase or sentence that contains the linguistic unit it is currently processing.

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију
Катедра за француски језик
Улица Лицеја Кнежевине Србије 1А, 34 000 Крагујевац
tijana.asic@gmail.com

(Примљено: 9. маја 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

Sonja Filipović

THE ROLE OF ENCYCLOPEDIAIC KNOWLEDGE AND CONTEXT IN CREATING MEANING

This paper, set in the cognitive linguistic framework presents and discusses the role of encyclopedic knowledge and context in inferring meaning, setting the issue in the context of the previous relevant research related to cognitive linguistics, cognitive pragmatics and the socio-cognitive approach, all of which are usage-based. Everyday communication is largely implicit and is often based on non-literal, indirect or vague linguistic expressions and requires an active involvement of both speakers and hearers in order to construe the intended meaning. We differentiate between direct and indirect communication, and recognize three subtypes of indirect communication: non-literal, illocutionary and vague. Also, we define three main components of encyclopedic knowledge: experiential, pragmatic and cultural. Overall, the privilege goes to pragmatics, which encompasses semantics as well.

Key words: encyclopedic knowledge, context, direct communication, indirect communication.

Овај рад, у когнитивнолингвистичком оквиру, представља и разматра улогу енциклопедијског знања и контекста у процесу извођења значења, а ову проблематику смешта у оквир претходних релевантних истраживања у вези са когнитивном лингвистиком, когнитивном прагматиком и социо-когнитивним приступом. Језик у свакодневној употреби често је имплицитан, заснован на недословним, индиректним или нејасним изразима, те захтева активно учешће и говорника и слушаоца како би се намеравао значење конструисало. Разликујемо директну и индиректну комуникацију, а потоња се манифестује кроз три подтипа: недословну, илокуциону и нејасну. Такође, дефинишемо три главне компоненте енциклопедијског значења: искуствену, прагматичку и културолошку. Примат припада прагматици, која обухвата и семантику.

Кључне речи: енциклопедијско значење, контекст, директна комуникација, индиректна комуникације.

1. INTRODUCTION.¹ This paper, set in the cognitive linguistic framework, i.e., approach to language and communication, analyzes and presents the role of encyclopedic knowledge and situational context in interpreting meaning. The study is set in the specified theoretical framework since cognitive semantics is “indeed a maximalist, maximally contextualized framework”, as claimed by Geearerts (2010: 235), integrating pragmatics and semantics, and favoring a usage-based approach to meaning, which is encyclopedic, rather than dictionary. This view has both thematic and methodological consequences (GEEARERTS 2010). Since the development of this branch of linguistics is becoming more usage-oriented, the most recent trend in cognitive linguistics, thematically, is to investigate meaning

¹ Some of the ideas and explanations in this paper were presented in the book *Pojmovna metafora i metonimija u teoriji i praksi* (FILIPović KOVAČEVIĆ 2021) written in Serbian (eng. *Conceptual Metaphor and Metonymy in Theory and Practice*; <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sa-drzaj/2021/978-86-6065-649-2>)

phenomena in different types of discourse, for example, in literature, politics, science, advertising, and other genres, but also in spontaneous, everyday speech, which is most prominent in metaphor research (SEMINO 2008 provides an overview of these types of research). Methodologically (GEEARERTS 2010), this means a shift in research towards forming experimental settings and creating corpora in the form of spontaneous, non-elicited language data, which is again most prominent in metaphor research, an important example being a particular procedure for identifying metaphors, the Metaphor Identification Procedure (or MIP), developed by the Pragglejaz group.²

Bearing in mind the usage-based approach, we will provide several expressions from everyday spontaneous language, to start developing the topic of interest. Everyday communication is largely implicit, or, as Boux, et al. (2023: 40) say, in day-to-day communication, people often communicate in an indirect manner, such as the response “I am vegetarian” to the question “Would you like to have dinner at a steakhouse?” implicating “no”, which is straightforwardly understood. We will provide a few more examples supporting the claim that everyday communication is largely implicit, and further specify that it is often based on non-literal, indirect or vague linguistic expressions, which can be more or less conventional. For example, we commonly utter and hear metaphorical expressions like *Time flies* ‘Time passes fast’, *He is in a black mood* ‘He is sad’, *He’s fuming* ‘He is angry’, *This is a big issue* ‘This is an important issue’, or metonymic expressions like *She shampoos her hair twice a week* ‘She uses shampoo to wash her hair twice a week’, *She likes Monet the most* ‘She likes the pictures painted by Monet the most’, *I drank a cup of coffee* ‘I drank coffee from one cup’, *The company decided to open another branch office* ‘The director of the company decided to open another branch office’. Also, there are a lot of vague and ambiguous expressions: *See you soon! Meet you there! See you here!* Such expressions require context to determine reference points. Some expressions are ambiguous, like *I went to the bank this morning*, which might refer to the financial institution or the edge of a river. Furthermore, people often mean more than they say by resorting to indirect speech acts, like *It’s stuffy in here*, which can be a request to open the window, or *There is a little problem with this*, which can express disapproval meaning: ‘This is bad’. Apart from being implicit, as Cheng and O’Keeffe (2015) and Carter and McCarthy (2006) note, everyday discourse naturally contains vague language, which is often seen as similar to uncertainty (STUBBS 1996), and is part of analyzing hedging, generality, ambiguity, ambivalence, and fuzziness (CHAFE 1982; FRANKEN 1997; HE 2000; ZHANG 1998).

Overall, from a pragmatic stance, indirect speech acts are described as instances of language use where a speaker who “utters a sentence, means what he says, but also means something more” (SEARLE 1975). Put differently, indirect speech acts allow the speaker to perform one speech act and in addition perform another one. According to Searle (1975), the listener then infers the intended additional meaning relying on general world knowledge, simultaneously assuming

² Pragglejaz (2007); Pragglejaz is an acronym for an international group of prominent metaphor researchers, including Peter Crisp, Raymond Gibbs, Alice Deignan, Graham Low, Gerard Steen, Lynne Cameron, Elena Semino, Joe Grady, Alan Cienki, and Zoltan Kövecses.

cooperativeness of the speaker as well as the fact that his/her contributions are relevant. Further on, Grice (1975) proposes a framework based on the cooperative principle in communication, to explain implicit communication: “Make [their] contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which [they] are engaged” (GRICE 1975).

From a cognitive linguistic perspective, a lot of linguistic communication is based on what Radden et al. (2007) identify as instances of semantic underspecification, which calls for specific inferencing processes in order to construe meaning. The aim of this paper is to present, discuss and exemplify the role of encyclopedic knowledge and situational context in construing meaning, setting the issue in the previous relevant research in cognitive linguistics, cognitive pragmatics and the socio-cognitive approach. Also the paper aims to further delineate particular subtypes of communication and encyclopedic knowledge relying on the mentioned relevant approaches.

Considering the topic of this paper, it is important to mention the subfield of cognitive pragmatics, which deals with the reciprocal relationship between pragmatics and cognition and as such focuses on the cognitive aspects of the construal of meaning-in-context, both in language production and comprehension, and which strives to specify the cognitive abilities and processes required to arrive at “what can or must be said” in order to get across “what is meant”, from the speaker’s perspective, and to arrive at “what is meant” on the basis of “what is said”, from the hearer’s perspective (SCHMID 2012: 3). Schmid (2012: 3) believes that the existing usage-oriented linguistic approaches have not provided a suitable usage-based explanation of communication. Traditional pragmatics has not provided solid empirical evidence, psycholinguistics relies on evidence, but has not provided a bigger picture of the cognitive processes in the construal of meaning in context, and cognitive linguistics, with its focus on stored knowledge, has not described how stored knowledge and online processing interact in construing linguistically underdetermined, non-explicit and non-literal meanings-in-context. Consequently, Schmid (2012: 6–10) insists that a cognitive-pragmatic theory should compensate for the shortcomings so far by accounting for the following in meaning construction: (1) cognitive prerequisites, such as motor and sensory ability to produce and perceive utterances, linguistic competence, willingness to engage in communication, cooperation, social competence, cultural knowledge, and world knowledge, and (2) cognitive abilities, such as keeping track of situational context and linguistic context, of the mental states of other interlocutors, connecting linguistic and situational input, constructing conventionally and contextually implicit and non-literal meaning.

2. THEORETICAL CONSIDERATIONS. Cognitive linguistics holds the view that language is embedded in man’s overall cognitive capacities and interprets language in terms of concepts, universal or language-specific. The basic idea of the approach is that meaning, as the most important linguistic component, is in our mind, i.e., it is stored in our conceptual system. Furthermore, the structure of our conceptual system is reflected in the patterns of language, whereby a large part of man’s conceptual organization is based on cognitive mechanisms, such as metaphor and metonymy (KÖVECSES – RADDEN 1998; LAKOFF – JOHNSON 1980/2003; LITTLEMORE 2015),

semantic frames (FILLMORE 1982), mental spaces and conceptual blends (FAUCONNIER 1994; 1997; FAUCONNIER – TURNER 2002), the focus on the very cognitive structure depending on the particular theory in the cognitive linguistic approach. Briefly, words do not represent neatly packaged bundles of meaning, but serve as points of access to vast repositories of knowledge relating to a concept, as meaning has to be constructed, i.e., hearers have to engage actively in order to select an appropriate interpretation against the context of the utterance. Metaphor, metonymy, semantic frames, mental and blended spaces are seen as conceptual mechanisms, as ways of thinking about and acting in the world. (On cognitive linguistics in general see, e.g.: CROFT – CRUSE 2004; EVANS – GREEN 2006; KÖVECSES 2010; 2020; LAKOFF – JOHNSON 1980/2003; LEE 2001; UNGERER – SCHMID 2006). Thus, we might comment in short that cognitive linguistics is a holistic approach to language, which explains linguistic phenomena and structures taking into consideration: 1. cognitive structures in the mind, 2. man's interaction with the world, on the basis of which he/she acquires extra-linguistic knowledge and experience, socio-physical and cultural, and 3. the situational context in which language is used. Geeraerts (GEERAERTS 2010; 2015; 2024) underlines that Cognitive Linguistics is not a unified linguistic theory developed by a single Big Name (GEERAERTS 2024: 160), but a collective enterprise held together by viewing context as a crucial factor, which makes cognitive linguistics a recontextualizing framework par excellence (GEERAERTS 2024: 160). Geeraerts (2024: 160) also singles out fundamental recontextualizing characteristics of cognitive linguistics, experiential grounding of meaning and the interaction of senses and the context of use, as well as the interaction between the grammatical system and usage. Furthermore, cognitive linguistics reintroduces the social dimension as an inherent dimension of language. The importance of context is also underlined by its very broad definition provided by Boux et al. (2023: 41) when investigating the cognitive aspects of indirect speech acts. Namely, context includes immediate physical context, linguistic context and background knowledge or common ground.

Overall, briefly put, cognitive linguistics resides on particular views, which will be presented here briefly in the form of ten crucial postulates:

- 1) Conceptual structure is embodied (embodied cognition thesis)
- 2) Semantic structure is conceptual structure
- 3) Meaning representation/knowledge is encyclopedic
- 4) Meaning is construed and meaning construction is conceptualization (These 4 postulates are singled out and explained in Evans and Green (2006))
- 5) Semantics and pragmatics are inseparable
- 6) Meaning is the most important in language
- 7) Meaning is non-compositional
- 8) Meaning structure depends on the perspective
- 9) Meaning is motivated
- 10) Polysemy is the norm

This section provides a brief overview of the listed postulates, whereas the rest of the paper sheds light on the significance of the postulates relating to encyclopedic knowledge/ meaning and context in meaning interpretation.

- 1) The postulate: *conceptual structure is embodied* means that conceptual structure is based on the interaction with the physical world, i.e., on our bodily

experience. It is tangible, experientially available, i.e., comes from man's sensory and/or bodily experience in the outer world, which is labelled as experiential realism, embodied realism, experientialism, the embodied cognition thesis (JOHNSON 1987). For example, psychological states are typically thought of and expressed as containers (STATES ARE CONTAINERS), on the basis of our experience with the feelings we get inside and outside a place or a container: *He's in love; We're out of trouble; He fell into depression.*

- 2) The postulate: *semantic structure is conceptual structure* relates to the view that language refers to concepts in the mind rather than to objects in the external world.
- 3) The postulate: *meaning representation is encyclopedic* claims that there is no separate mental lexicon with exclusively linguistic knowledge. Rather, words are just signals or indicators for activating vast encyclopedic knowledge responsible for inferring the intended meaning. Thus, particular encyclopedic knowledge is utilized automatically and unconsciously in interpreting the expression *Your friend is a snake* as 'Your friend is toxic and does not have really good intentions', or the expression *This bank clerk is a clown* as 'This bank clerk is very unreliable, not serious since he makes jokes while working' or as 'This bank clerk is dressed inappropriately.' This postulate will be explained further and in detail in the following sections of the paper.
- 4) The postulate: *meaning is construed; meaning construction is conceptualization* means that getting the intended meaning is a dynamic process. More precisely, inferencing is based on encyclopedic knowledge, which contains structured concepts with experiential, pragmatic and cultural aspects, but context, as well. Cognitive linguists highlight the importance of the context, i.e., contextual/situated meaning.
- 5) The postulate: *semantics and pragmatics are inseparable* stems from the premise that there is no difference between competence and performance and that there is no crucial difference between the basic, semantic meaning, on the one hand, and pragmatic or cultural meaning, on the other hand. Actually, meaning about language is drawn from using language, i.e., meaning of language is meaning about how to use language, according to Tomasello (2003: 5), as stated in his usage-based thesis "linguistic structure comes out of language use". In linguistics there has always been debate about whether language is a relatively independent cognitive faculty or an essential part of overall cognitive development. Recent research has strongly pointed in the direction of the mentioned association between core meaning and performance, the only issue remaining the extent to which grammar-research and usage-research can be combined (KECSKES 2012). Kecskes (2012) defines language as "a system of signs operated by a conceptual base that is the reflection of the socio-cultural background in which the system of signs is put to use", and thus indirectly tries to define a three-step link, i.e., he focuses on the relationship between the sociocultural dimension and the system of signs through the conceptual base. Further on, Kecskes (2024) investigates how the three factors interact: the system of signs, sociocultural background, and the conceptual base. As part of this, he particularly focuses on sociocultural

background and encyclopedic experience, which will be addressed in greater detail somewhat later in the paper.

Desagulier and Monneret (2023) devoted an important article to considering various cognitively-oriented views proposing the blurry line between semantics and pragmatics, which led them to conclude that that this non-separation is both a hallmark and a point of criticism. Namely, criticism relates to the fact that integrating semantics and pragmatics can undermine the study of pragmatics. Further on, they placed particular focus on the most recent approaches to semantics and pragmatics from a usage-based perspective emerging in the early 2010s, as proposed, for example, by Gibbs (2017), Kecskes and Zhang (2009), Panther (2022), Panther and Thornburg (1998, 2003) and Schmid (2012; 2020). Still, there is a lot of work to be done to integrate the pragmatic component into a fully usage-based approach to language.

- 6) The postulate: *meaning is the most important in language* relates to the fact that cognitive linguistics strives to provide a single model encompassing the explanation of both lexical and grammatical organization. Thus, semantic structure relates to all linguistic units – lexical, grammatical (e.g., bound morphemes) and sentence structure, claiming that the choice of particular lexical, grammatical words and sentence structures is semantically meaningful, i.e., gives different meanings. For example, our opting for active or passive structures is meaningful since the subject position is the figure, i.e., that which is salient, in the focus of our attention, something known we want to tell something new about, whereas the object is the ground, i.e., a point of reference (On figure/ground distinction see in Langacker (1991), sections 7 & 8). Thus, if we say *My bank approved me for a loan*, the focus is on the bank (i.e., the person got the money from the bank), while, if we say *My loan has been approved*, the focus is on the money, i.e., the person has got it now.
- 7) The postulate: *meaning is non-compositional* is in closest connection with the principle of meaning construction. Meaning essentially involves an integration of structures the result of which is not a simple sum of entry structures, but most commonly more complex, new meaning, which is especially highlighted in cognitive linguistic theories dealing with dynamic meaning construction, such as Mental Spaces Theory and Conceptual Blending Theory. For example, a *mad doctor* can be ‘a doctor who is mad’, which is a compositional meaning, or ‘a doctor for the mad’, which is a non-compositional meaning. Turner and Fauconnier (1995) claim that words with non-compositional meanings listed first in dictionaries, are common in language and that compositional meanings can be explained only by strong defaults.
- 8) The postulate: *meaning structure depends on the perspective or viewpoint* means that language does not reflect reality objectively, but via specifically selected structure it expresses meaning from a particular perspective. For example, when labelling a very thin woman, a fashion designer would say that she is *slim* or *slender*, while a doctor would use the words (and the concepts) *skinny* or *underweight*.
- 9) The postulate: *meaning is motivated* refers to polysemous words and idioms. According to this view, transferred and idiomatic, non-literal meanings are based on some of the three cognitive mechanisms: conceptual metaphors,

metonymies, and conventional knowledge (KÖVECSES 2010: 242–244). For example, the idiom *to aim for the stars* meaning ‘to set high goals or aspirations’ (*He always aims for the stars in his business projects*) is based on the combination of conceptual metaphors SUCCESS IS UP, GOOD IS UP and HAPPY IS UP.

- 10) The postulate: *polysemy is the norm* explains that words typically have more than one meaning. Brugman and Lakoff (1988) and Lakoff 1987 (later simplified by Tyler and Evans (2003)) pioneered a model of lexical meaning based on categorization, prototype and conceptual metaphor, where words are seen as complex radial cognitive categories with more meanings. One meaning is prototypical (GIORA 1997; GIORA – GUR 2003) and other, non-prototypical meanings are more or less associated with the prototypical and are derived from the prototypical via cognitive mechanisms for meaning extension: conceptual metaphor, metonymy, image-schematic transformations and/or conventional knowledge (EVANS – GREEN 2006: 332). For example, some of the meanings of the noun *press* are the following: literally it is ‘a machine for printing’, figuratively it is ‘a journalist’ (the underlying linked metonymies are INSTRUMENT FOR ACTION, ACTION FOR PEOPLE³), or ‘business that prints and publishes books’ (INSTRUMENT FOR ACTION, ACTION FOR COMPANY), or ‘newspaper’ (CAUSE FOR EFFECT OF PRODUCER FOR PRODUCT). On the other hand, some of the meanings of the adjective *high* are the following: it has literal meaning in *a ten-foot high statue*.⁴ Metaphorically it means: ‘of a large number or amount’ *Temperatures remained high for the rest of the week* (the underlying metonymy is MORE IS UP⁵), or ‘of a good standard, quality’ *Our guests expect us to maintain high standards* (GOOD IS UP), or ‘happy or excited’ *I was still high from the applause* (HAPPY IS UP).

3. DISCUSSION: WHAT IS ENCYCLOPEDIC KNOWLEDGE AND HOW WE USE IT. As stated in the previous section, in cognitive linguistics, meaning and particularly, conveying meaning via language use is fundamental. However, as Kecskes (2024: 269) notes, language cannot be so all-inclusive as to convey every aspect of meaning. Consequently, Gumperz (2001: 216) believes that some unstated, taken-for-granted background knowledge is important to fill in what is left unsaid (GUMPERZ 2001: 216). Kecskes (2024: 270) labels this sociocultural background knowledge, and says that it comprises sociocultural practices and experiences of members of a speech community, which they use to make sense of the world around them. Overall, due to the presently dominating usage-oriented approaches in linguistics, an important matter is to define the types of knowledge, i.e., three types of knowledge: linguistic knowledge, conceptual knowledge, and encyclopedic knowledge. Here, we will focus on Kecskes’ view since his definition of language is based on the relationship between these three knowledges. This issue is not so simple as it may seem, but generally, linguistic knowledge can be associated to the core meaning of lexical items, conceptual knowledge to possible modifications of the core meaning depending on situational contexts, and encyclopedic knowledge to the world

³ Conceptual metonymies in the paper are listed according to Kövecses and Radden (1998).

⁴ Examples for *high* are from: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/high>

⁵ Conceptual metaphors in the paper are listed according to Lakoff, Espenson and Schwartz (1991).

knowledge associated with a word. The proposition that encyclopedic knowledge is associated with sociocultural background is not so simple (KECSKES 2024: 272). Namely, some researchers (e.g., FILLMORE 1982; CROFT – CRUSE 2004; EVANS 2006) associate encyclopedic knowledge with sociocultural background knowledge. However, in cognitive linguistics, encyclopedic knowledge is part of the lexicon, and the activation of particular meanings is guided by the context, which erases the distinction between semantics and pragmatics (e.g., FAUCONNIER 1997; EVANS 2006; PAOLUCCI 2021). There are more or less differing views on the distinction between the types of knowledge (e.g., WIERZBICKA 1996), especially the status and the scope of encyclopedic knowledge, but we will focus on Kecskes's view, as the latest and the most encompassing. Namely, Kecskes (2024) proposes that in meaning construction there is a dynamic interplay of actual situational context, as part of sociocultural background, and lexical items. There are two main types of knowledge – *linguistic knowledge* on one side and *sociocultural background knowledge* on the other. Sociocultural background knowledge is further subdivided into two components – *conceptual knowledge* and *encyclopedic knowledge*. The conceptual knowledge, i.e., prior reoccurring experience, is immediately tied to linguistic knowledge (lexical items with their semantic properties), while encyclopedic knowledge, the other type of sociocultural background knowledge, is recruited as needed in the actual language use. Crucially, the conceptual knowledge part is associated directly with linguistic knowledge, while encyclopedic knowledge is activated in the actual language use. This is in line with the socio-cognitive approach to communication and pragmatics by Kecskes (2012) and Kecskes and Zhang (2009), which claims that “communication is the result of the interplay of intention and attention motivated by socio-cultural background that is privatized individually by interlocutors” (KECSKES 2012: 180). This is a post-Gricean model of communication, which is not limited to intention, cooperation, the principle of relevance, and Gricean concepts, but involves a social dimension, which is based on the postulates of usage-based cognitive linguistics. This dynamic model of communication unites societal and private or individual aspects in that it views both speakers and hearers as constrained by societal conditions, but it views them also as individuals, who have their own goals, intentions and desires, etc., expressed in communication. Encyclopedic knowledge is associated with cultural models providing behavioural scenarios for individuals in communication.

Similarly, most recently, Desagulier and Monneret (2023), who apply cognitive linguistics and a usage-based approach to the study of semantics and pragmatics, focus on the idea, rooted in the non-separation between semantics and pragmatics, that core, dictionary meaning is stable and context-independent, while encyclopedic meaning is encompassing and includes all knowledge stemming from contextual experience. In other words, meaning is encyclopedic, and as such, it is inherently tied to sociocultural and contextual factors. The authors (2023: 5–6) take the example of the word *smartphone*, and argue that its meaning encompasses not just its technical, operational features, but also sociocultural aspects, like its association with trendiness and wealth.

Considering all the previously addressed issues, postulates and queries, we adhere to Kecskes' (2024) model of types of knowledge, and Desagulier and Monneret' views (2023) and further, elaborate on the key essential components of

encyclopediaic knowledge, which are activated individually or simultaneously when inferring the meaning of utterances, depending on the very situation and the context. However, first, it must be reiterated that the role of encyclopediaic meaning has its full potential since it upbuilds itself upon the cognitive linguistic premise that meaning is construed, i.e., inferred, which involves mostly instant unconscious mental effort. As already specified, words are not neatly packaged bundles of meaning, but function as points of access to vast repositories of knowledge relating to a particular concept. Thus, in the often-quoted example *Watch out Jane, your husband's a right bachelor* (EVANS – GREEN 2006), which is at the surface, literal level of interpretation contradictory and represents a logical fallacy, message recipients still have to assume that the sender of the message intended to convey some relevant information and thus search for meaning. In order to infer meaning, they have to resort to encyclopediaic knowledge, more precisely, to recruit their knowledge that certain adult men do not get married, as well as the cultural knowledge, even the stereotype regarding the behaviour of such men, who are free and often flirtatious.

We will define more specifically three components or aspects of encyclopediaic knowledge, accepting Kecskes' (2024) view of encyclopediaic knowledge set in his socio-cognitive model. Encyclopediaic knowledge, which is at the level of concepts, is structured nonlinguistic knowledge activated by a particular linguistic unit. It is the knowledge that we get by interacting with the world and society around us. As such, it encompasses three main components or aspects, which guide meaning construction contextually: 1. experiential, 2. pragmatic and 3. cultural. The experiential component arises from our physical and sensory interaction with the world. For example, the expression of the type *She gave him a bright smile*, where the adjective *bright* means 'happy and full of energy',⁶ activates the experiential aspect of encyclopediaic knowledge, because brightness and light automatically evoke happiness, positive emotions and energy in us. The pragmatic component arises from our experience with language use in expressing more than we mean, i.e., accomplishing indirect speech acts. For example, the expressions of the type *Could you give me that pen?*, which literally ask about someone's ability (*could*) to do something, but implicitly convey the illocution of a request, illustrate the pragmatic aspect of encyclopediaic knowledge (this is governed the conceptual metonymy ABILITY FOR ACTIVITY, THORNBURG – PANTHER 1997). Finally, the cultural component arises from our socio-cultural practice and cultural models. For example, our understanding that the word *bachelor*⁷ does not relate to the Pope, although he is also an adult unmarried man, requires cultural knowledge that the Pope does not get married.

The activation of encyclopediaic meaning relates to both direct and indirect communication strategies, i.e., both to situations in which people say exactly what they mean using literal language and to situations in which people resort to communicating meaning indirectly, non-literally, by using figurative language (metaphors, metonymies), vague language, or allusions. According to Cheng and O'Keefe (2015: 360) vague language is linguistically manifested in a variety of

⁶ <https://www.ldoceonline.com/dictionary/bright>

⁷ The example of *bachelor* is given by Evans and Green (2006: 160).

ways, for instance, in the form of vague additives (vague approximators and vague tags), vague quantifiers, implicature (CHANNELL 1994), vague lexis, vague reference (e.g., nonanaphoric pronouns and adverbs and indefinite pronouns) (CUTTING 2007).

Relating to significant models of communication, Akmajian et al. (2010: 365–388) propose two models of communication. The message model of linguistic communication, which is the traditional model fitting the conduit metaphor (LAKOFF – JOHNSON 1980/2003: 10–12; REDDY 1979), which sees communication as a simple transfer of messages, as encoding and decoding, with speakers encoding and transmitting messages, and hearers decoding and receiving them, messages being transmitted via the vocal-auditory path (the sound wave) as the channel for the transmission (THE MIND IS A CONTAINER, IDEAS ARE OBJECTS, COMMUNICATION IS SENDING IDEAS).

This model faces a number of problematic areas, which it cannot explain, one of them being indirect, implicit communication. The other model which sees communication as an active inferencing process, i.e., the inferential model of linguistic communication (AKMAJIAN et al. 2010: 371–388), is closer to the cognitive linguistic view of meaning and language use, since it encompasses implicit communication, which is a very dominant mode of everyday communication, and which focuses on the fact that meaning is in the minds of the communicators, and that conveying messages is a process which involves complex inferencing strategies, i.e., an active involvement of both communicators. In other words, it recognizes that meaning has to be construed. In the latter model, communication is essentially inferential, and linguistic communication is successful when the hearer, upon hearing an expression, recognizes the speaker's communicative intention. For this to happen, the speaker and the hearer share a system of inferential strategies, but also the same or overlapping encyclopedic knowledge, and are, simultaneously, aware of the situational context in which they are in a particular communication situation. Hearers have the following conversational expectations from speakers (AKMAJIAN et al. 2010: 373): (a) to mean just what they say, i.e., which is literal and direct communication, (b) to not mean what they say, which is non-literal communication, or (c) to mean more than they say, which is indirect communication.

Furthermore, on a cognitive linguistic note, Radden et al. (2007: 2–12) stress that meaning is not in the very linguistic units but is constructed in the minds of the language users, that the process of creating meaning is dynamic, and that underspecification is an essential feature of language in use. More specifically, the authors point to three types of linguistic underspecification manifestation:

- (a) implicitness – linguistic units verbalize meanings implicitly or indirectly. For example, in the expression *The beach is safe*, the word *safe* does not have explicit meaning, but activates the construction of a counterfactive scenario of danger;
- (b) indeterminacy – linguistic units are indeterminate. It means vagueness. For example, *my horse* can mean 'the horse I own', 'the horse I ride', 'the horse I bet on'. Relying on Rühlemann (2007: 75), we add vagueness, i.e., vague language, in this type of underspecification (e.g., *stuff like that*, *things like that*, *many*, *sometimes*, ...).
- (c) incompatibility – linguistic units are incompatible. In the expression *She is married to a library* the semantics of the linguistic units *be married* and

library are incompatible, so the utterance requires meaning construction. Likewise, in the expression *This bank clerk is a clown*, the semantics of the nouns *bank clerk* and *clown* are incompatible when they involve identification. Metaphors and metonymies belong to this type of underspecification.

Finally, Radden et al. (2007) insist on the fact that meaning construction crucially involves the hearer's state of mind, his/her knowledge, beliefs, emotions, which the speaker has to assess in the communication process for the sake of conveying the intended meaning. Similarly, Schwarz-Friesel and Consten (2011: 351) say that hearers 'enrich the information provided by texts by incorporating in it information activated through conceptual instantiation and inferential processing.' The claim by Cutting (2000) goes in the same direction, i.e., it highlights the process of meaning construction and the hearer's role in it; namely, speaking of vague language, she notes that vague language can fail to communicate meanings when the speaker does not assess the hearer's knowledge or state of mind appropriately and does not provide enough background information as well as when the speaker misses the reference and implicatures due to his/her different cultural background.

In this paper, for the sake of greater clarity and straightforwardness, we differentiate between two main types of communication (strategies): direct and indirect, whereas indirect communication has three subtypes: (1) non-literal, (2) illocutionary and (3) vague communication.

First, direct communication is a literal straightforward style in which language is used and interpreted on the basis of its exact, dictionary, explicit meaning, without the need for inferring figurative or additional meaning. Speakers say directly, literally what they mean. Thus, the most important characteristic of direct communication is *directness*, i.e., information is conveyed precisely, to the point, avoiding figurative language and vagueness. There is factual focus, i.e., the focus is on the dictionary, explicit, literal meaning of words and phrases, rather than on possible underlying messages (e.g., *The grass is green. The sky is overcast. Jane's hair is blonde. Yesterday it was snowing. He was wearing a leather jacket. It's nine o'clock*).

On the other hand, indirect communication conveys meaning through subtle implied messages or hints rather than direct statements. It is based on *implicitness*, i.e., implied meaning, which further requires greater mental effort from hearers to be inferred. Bouex et al. (2023), aiming to determine the cognitive factors of indirect speech acts, conducted experimental research to determine whether there are systematic differences in how direct and indirect replies are perceived. The study showed indirect replies differed from direct replies in that they were perceived as less coherent with their linguistic context, more semantically distant from the linguistic context, less predictable and yielding more uncertain interpretations.

Indirect communication means that speakers do not mean what they say, but express meaning non-literally, or mean more than they say, i.e. resort to indirect speech acts, or express meaning vaguely and ambiguously. Thus, indirect communication encompasses three possible modes (a) *non-literal communication*, involving commonly overstatement and hyperbole, understatement, irony, metaphor, metonymy, (b) *illocutionary communication*, i.e., indirect speech acts, and (c) *vague communication*, based on the use of vague or ambiguous words/ expressions. Thus, the most important characteristic of indirect communication is *implicitness*. In all these

subtypes of indirect communication, words do not convey meaning directly and literally, of which hearers need to be aware and thus search for relevant, intended meaning beyond the literal meaning of the very words and expressions, by recruiting encyclopedic knowledge and relying on the given situational context.

However, the claim made here is that encyclopedic knowledge and situational context commonly play an important role even in the direct communication strategy, especially in the process of estimating whether a particular expression should be interpreted directly, i.e., literally, or indirectly. Namely, even the expressions which seem to be typical examples of direct communication can actually mean more than they say, and thus represent instances of indirect communication. This will be explained taking the examples of direct communication listed above. All these expressions can be taken at face value, as statements of facts, but they could have also additional underlying meanings. Here, just one possible indirect meaning for each expression will be presented, as well as the context and encyclopedic meaning needed for the particular instance of meaning construction.

- *The grass is green.*

This could mean 'It's great that it rained yesterday. The grass and the soil have recovered'. This interpretation would be relevant in the context where two people are looking at the grass in front of them, being aware of the long drought during the summer. This conclusion also requires encyclopedic knowledge, its experiential component, relating to our knowledge of the devastating effect of the drought on nature and the benefit of the rain.

- *The sky is overcast.*

This could mean 'It's likely rain. Let's hurry home' in the context of people being somewhere in the street. This inference also requires our experiential knowledge of the fact that clouds typically mean that it will possibly rain.

- *Jane's hair is blonde.*

This might mean: 'Jane dyed her hair; now she's blonde, but her natural hair is brown'. This inference also requires our experiential knowledge of Jane's natural hair colour as well as cultural knowledge that women dye their hair.

- *Yesterday it was snowing.*

This might mean: 'For that reason I spent all day at home', which requires our experiential knowledge of the fact that some people feel unpleasant in cold, snowy weather.

- *He was wearing a leather jacket.*

This might mean: 'He looked really good in that jacket', which requires our cultural knowledge that leather jackets are considered to be trendy.

- *It's nine o'clock.*

This might mean: 'Let's go home; it's time'. This meaning might be inferred in a situation where a couple is visiting someone, which requires our cultural knowledge about the appropriateness and politeness concerning the length of a visit or taking into consideration possible prearranged obligations or plans to follow.

As can be seen most, if not all, linguistic expressions have the potential of becoming instances of indirect communication depending on the very situational context.

Further on, the role of encyclopedic knowledge and context in indirect communication will be considered relying on representative examples. As stated, in

this view, this communication strategy manifests itself through three subtypes (1) non-literal, (2) illocutionary and (3) vague communication.

- 1) *Non-literal communication* is a type of indirect communication strategy in which speakers do not mean what they say. It is a mode of figurative language use where the intended meaning is different from the literal, dictionary definition of the words and expressions, and is typically used for the sake of conveying extra nuances of meaning and creating extra communicative effect, such as attitudes, emotions, humour, and complex ideas. Common examples include overstatement, understatement, irony or sarcasm, metaphor, metonymy, idioms, proverbs, metaphors, metonymies, idioms, and proverbs. For example:
 - Overstatement and hyperbole: *I've heard this a million times* means 'I'm aware of this; I've heard this many times and I'm irritated'. This interpretation requires the very situational context and the awareness of somewhat tense feelings between the communicators as well as the cultural knowledge that stating facts or attitudes by resorting to impossible, exaggerated situations, might mean that we are frustrated.
 - Understatement: *I'm a little wet* in the context of somebody bursting into a flat soaking wet because it is raining cats and dogs, means 'I'm wet, but I do not want to make a fuss about it', and it recruits again the cultural knowledge that stating facts or attitudes by resorting to toned down language, means that we want to calm tensions. Alternatively, this expression can be understood as ironic: 'I'm totally wet!'.
 - Irony: If a person accidentally breaks a glass and somebody reacts to it saying *You're so coordinated!* instead of saying *You're so clumsy!*, this is irony, recruiting the cultural encyclopedic knowledge according to which we say opposite of what we mean when we want to be ironic and critical.
 - Metaphor: *I'm at a crossroads in my life* means 'I have to make a major life decision'. In order to infer this meaning, we have to be aware of the figurative context that is meant as well as to activate cultural knowledge that we typically think of life as a journey, where there are roads, directions, crossroads, etc. (LIFE IS A JOURNEY conceptual metaphor).
 - Metonymy: *Hollywood has launched a few new stars lately*. Hollywood refers to the American film industry or its celebrities. In order to understand this, we have to activate our cultural knowledge which makes a tight logical link between people and the institution they work for as well as the location of the company (INSTITUTION FOR PEOPLE conceptual metonymy).
 - Idioms: *Stop splitting hairs and focus on the main problem*. The idiom *to split hairs* means 'to argue or focus on very small, unimportant trivial matters'. The motivation of this non-literal meaning lies in our experiential knowledge that it would be impossible and completely unnecessary to try to split hairs literally.
- 2) *Illocutionary communication* is a type of indirect communication strategy in which speakers mean more than what they say; it corresponds to indirect communication according to Akmajian et al. (2010). For example:
 - *It's draughty here. The window is open*. This is an indirect request used instead of asking directly *Please, close the window*. In order to be understood in this way, we have to see the context, the open window, as well as to rely on

the cultural component of encyclopedic knowledge which feeds us with information that people use statements and particular references to make indirect requests.

- *Do you have to stand just here in front of me?* In order to understand this expression as an indirect command meaning ‘Stop blocking the view!’, we have to know the context. For example, there is someone standing just in front of you at a concert. Again, we have to rely on our cultural knowledge of the ways in which we can make requests or order commands indirectly.
- When meeting an acquaintance in the street, we often say *Hi! How are you (doing)?*, which is an indirect greeting. Owing to the cultural and pragmatic components of encyclopedic knowledge, we know that we should not start telling our life story, but that this expression serves the purpose of a greeting.
- 3) *Vague communication* is a type of indirect communication strategy in which speakers express meaning vaguely and ambiguously. For example, it is interesting to consider the use of the vague word *awesome*. *Awesome* can have at least the following meanings, which depend highly on the context. The general meaning of the word *awesome* is ‘great, superb’. However, the specific realization of this excellence manifests itself differently depending on the context. For example, when it relates to someone’s looks (*You look awesome!*), it means ‘attractive, hot’, when it relates to beer (*This beer is awesome!*), it means ‘cold, tasty’, when it relates to the weather (*This weather is awesome!*), it means ‘mild’, i.e., ‘neither too hot nor too cold, and without precipitation’, when it relates to food (*The food was awesome!*), it means ‘delicious’, when it relates to an idea (*That idea is awesome!*), it means ‘clever, intelligent’, when it relates to a concert (*The concert was awesome!*), it means ‘fun’, etc. (FILIPOVIĆ KOVAČEVIĆ 2021: 45).

Considering ambiguous words or expressions, like *The rabbi married my sister*,⁸ we are not sure whether the rabbi is the one who got married, or the one who guided the wedding ceremony. Here the relevant context makes it clear. Also, we have to have the cultural knowledge that leading the marrying ceremony is one of the rabbi’s official duties.

Finally, in this category we should consider the vagueness of temporal and place adverbials (e.g., *here, there, soon, ...*) and expressions which, depending on the context, might be interpreted relatively (e.g., *in this place, in ten minutes, when she comes, ...*). The significance of the context and encyclopedic knowledge is particularly interesting when interpreting notices on shop windows: *Back in an hour!* or the even more vague and less definite *Be back soon!* In the first example, the starting reference point is unknown (when did the seller leave?), so we do not know when the one-hour period ends. In the latter example the very temporal adverbial, *soon*, itself is also vague.

4. CONCLUDING REMARKS. This paper presents, overviews and discusses particular cognitive linguistic, cognitive pragmatic, socio-cognitive and usage-based approaches to language and communication. Also, it adds to the mentioned views and models particular subdivisions and further explanations regarding the types

⁸ This example is from: <https://www.thoughtco.com/what-is-lexical-ambiguity-1691226>

of communication, specifying direct and indirect communication, whereby indirect communication is seen as manifesting itself through three types: non-literal, illocutionary and vague. Furthermore, the paper focuses on the essential involvement of encyclopedic knowledge and situational context in inferring meaning since communication is seen as an active dynamic process in which speakers choose particular wording in order to convey the intended meaning with or without extra communicative effect (e.g., producing humour, being more polite, making subtle claims, etc.), while hearers closely consider the situational context and construe the most likely meaning in the given scenario by recruiting encyclopedic knowledge. Furthermore, the paper aligns with Kecskes's view of encyclopedic knowledge, which is in synchrony with his socio-cognitive view. However, in the paper it is further specified, i.e., subdivided into three aspects: experiential, pragmatic and cultural. Particular aspects of knowledge are activated in particular contexts, as needed in order to construe meaning. To conclude, meaning arises in a particular context, i.e., discourse context directs the type of encyclopedic knowledge activated by the linguistic unit. Thus, in order to get at the intended meaning, we should invest mental effort, taking into consideration possible word meanings, encyclopedic knowledge and the relevant contextual meaning. Bearing this in mind, in cognitive linguistics there is no difference between competence and performance, knowledge is encyclopedic, knowledge about language is drawn from language use. Furthermore, communicators organize and use linguistic units in the best way possible to convey their intended meaning including nuances of meaning. As seen even in the frequency of the word *use*, the most recent approach tied to a cognitive linguistic view somehow gives privilege to pragmatics, which encompasses semantics as well.

REFERENCES

- AKMAJIAN, Adrian, Richard A. DEMER, Ann K. FARMER, Robert M. HARNISH. *Linguistics. An Introduction to Language and Communication*. 6th ed. Cambridge, Massachusetts – London, England: The MIT Press, 2010.
- BOUX Isabella P, Konstantina MARGIOTUDI, Felix R. DREYER, Rosario TOMASELLO & Friedemann PULVERMÜLLER. Cognitive Features of Indirect Speech Acts. *Language, Cognition and Neuroscience*, 38/1 (2023): 40–64.
- BRUGMAN, Claudia, George LAKOFF. Cognitive Topology and Lexical Networks. S. L. Small, G.W. Cottrell, M. K. Tanenhaus (eds.), *Lexical Ambiguity Resolution: Perspectives from Psycholinguistics, Neuropsychology, and Artificial Intelligence*. San Mateo, CA: Morgan Kaufmann, 1988, 477–508.
- CARTER, Ronald, Michael J. MCCARTHY. *Cambridge Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- CHAFE, Wallace. Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature. D. Tannen (ed.). *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Norwood, NJ: Ablex, 1982, 35–53.
- CHANNELL, Joanna. *Vague Language*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- CHENG Winnie, Anne O'KEEFE. Vagueness. K. Aijmer, C. Ruehlemann (eds.). *Corpus Pragmatics: A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 360–378.
- CROFT, William, D. Alan CRUSE. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- CUTTING, Joan. *Analysing the Language of Discourse Communities*. Oxford: Elsevier, 2000.
- CUTTING, Joan (ed.). *Vague Language Explored*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- DESAGULIER Guillaume, Philippe MONNERET. Cognitive Linguistics and a Usage-Based Approach to the Study of Semantics and Pragmatics. M. Díaz-Campos, S. Balasch (eds.). *The Handbook of Usage-Based Linguistics*. John Wiley & Sons, 2023, 31–53.
- EVANS, Vyvyan (2006). Lexical concepts, Cognitive Models and Meaning Construction. *Cognitive Linguistics* 17/4 (2006): 491–534.
- EVANS, Vyvyan, Melanie GREEN. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- FAUCONNIER, Gilles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press, 1997.
- FAUCONNIER, Gilles, Mark TURNER. *The Way we Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
- FILIPOVIĆ KOVAČEVIĆ, Sonja. *Pojmovna metafora i metonimija u teoriji i praksi*. (elektronsko izdanje; edicija: Monografije). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021. (<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-649-2>)
- FILLMORE, Charles. Frame semantics. Linguistic Society of Korea (ed.). *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing, 1982, 111–137.
- FRANKEN, Nathalie. 1997. Vagueness and Approximation in Relevance Theory. *Journal of Pragmatics* 28/2 (1997): 135–151.
- GEERAERTS, Dirk. *Theories of Lexical Semantics*. New York: Oxford University Press, 2010.
- GEERAERTS, Dirk. Recontextualizing Grammar: Underlying Trends in Thirty Years of Cognitive Linguistics. E. Tabakowska, M. Choinski, L. Wirszka (eds.). *Cognitive Linguistics in Action: From Theory to Application and Back*. Berlin: De Gruyter Mouton, 2010, 71–102.
- GEERAERTS, Dirk. From Structure to Context: Modern Linguistics From a Distance. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*. Studies in Greek Linguistics 35 (2015): 35–51.
- GEERAERTS, Dirk. Cognitive Linguistics and Context. J. Romero-Trillo (ed.). *The Cambridge Handbook of Language in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024, 160–182.
- GIBBS, Raymond. Why Many Concepts are Metaphorical. *Cognition* 61 (1996): 309–319.
- GIBBS, Raymond. Experimental Pragmatics. Y. Huang (ed.). *The Oxford Handbook of Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2017, 310–325.
- GIORA, Rachel. Understanding Figurative and Literal Language: The Graded Salience Hypothesis. *Cognitive Linguistics* 7 (1997): 183–206.
- GIORA, Rachel, Inbal GUR. Irony in Conversation: Salience, Role, and Context Effects. B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, 297–315.
- GRICE, H. Paul. Logic and Conversation. P. Cole, J. L. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics: Speech Acts*. New York: Academic Press, 1975, 41–58.
- GUMPERZ, John J. (2001). Contextualization and Ideology in Intercultural Communication. A. D. Luzio, S. Gunthner, F. Orletti (eds.). *Culture in Communication: Analysis of Intercultural Situations*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2001, 35–54.
- HE, Ziran R. A Further Study on Pragmatic Vagueness. *Journal of Foreign Languages* 1 (2000): 7–13.
- JOHNSON, Mark. *The Body in the Mind: The bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- KECSKES, Istvan. Encyclopaedic Knowledge and Cultural Models. W. Bublitz, A. H. Jucker & K. P. Schneider (eds.). *Cognitive Pragmatics*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2012, 175–197.
- KECSKES, Istvan, Fenghui ZHANG. Activating, Seeking, and Creating Common Ground: A Socio-Cognitive Approach. *Pragmatics and Cognition* 17/2 (2009): 331–355.
- KECSKES, Istvan. The Interplay of Linguistic, Conceptual, and Encyclopedic Knowledge in Meaning Construction and Comprehension. J. Romero-Trillo (ed.). *The Cambridge Handbook of Language in Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024, 268–288.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor. A Practical Introduction*. 2nd ed. Oxford – New York: Oxford University Press, 2010.
- KÖVECSES, Zoltán. *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

- KÖVECSÉS, Zoltán, Günter RADDEN. Metonymy: Developing a Cognitive Linguistic View. *Cognitive Linguistics* 9/1(1998): 37–77.
- LAKOFF, George. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.
- LAKOFF, George, Mark JOHNSON. *Metaphors we Live by*. Chicago – London: University of Chicago Press, 1980/2003.
- LAKOFF, George, Jane ESPENSON, Alan SCHWARTZ. *Master Metaphor List. Second Draft Copy*. Cognitive linguistics group. University at California at Berkeley, 1991. (<http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf>)
- LANGACKER, Ronald. W. *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 2: Descriptive Application*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.
- LEE, David. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- LITTLEMORE, Jeannette. *Metonymy. Hidden Shortcuts in Language, Thought and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- PANTHER, Klaus-Uwe. *Introduction to Cognitive Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins, 2022.
- PANTHER, Klaus-Uwe, Linda THORNBURG. A Cognitive Approach to Inferencing in Conversation. *Journal of Pragmatics* 30/6 (1998): 755–769.
- PANTHER, Klaus-Uwe, Linda THORNBURG. *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam: John Benjamins, 2003.
- PAOLUCCI, Claudio. The Distinction between Semantics and Pragmatics: The Point of View of Semiotics. *Intercultural Pragmatics* 18/3 (2021): 293–307.
- RADDEN, GÜNTER, Klaus-Michael KÖPCKE, K. M., Thomas BERG, Peter SIEMUND. The Construction of Meaning in Language. G. Radden, K. M. Köpcke, T. Berg, P. Siemund (eds.). *Aspects of Meaning Construction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 2007, 1–15.
- REDDY, Michael. The Conduit Metaphor – a Case of Frame Conflict in our Language about Language. A. Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 284–324.
- RÜHLEMANN, Christoph. *Conversation in Context: A Corpus-Driven Approach*. London: Continuum, 2007.
- SCHWARZ-FRIESEL, Monika, Manfred CONSTEN. Reference and Anaphora. W. Bublitz, N. R. Norrick (eds.). *Foundations of Pragmatics* (Handbooks of Pragmatics, 1). Berlin: Mouton de Gruyter, 2011, 347–372.
- SCHMID, Hans-Jörg. Generalizing the Apparently Ungeneralizable. Basic Ingredients of a Cognitive-Pragmatic Approach to the Construal of Meaning-in-Context. H-J Schmid (ed.). *Cognitive Pragmatics*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2012, 3–22.
- SCHMID, Hans-Jörg. *The Dynamics of the Linguistic System: Usage, Conventionalization, and Entrenchment*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- SEARLE, John. Indirect Speech Acts. P. Cole, J. L. Morgan (eds.). *Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 1975, 59–82.
- SEMINO, Elena. *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- STUBBS, Michael. *Text and Corpus Analysis*. Oxford: Blackwell, 1996.
- THORNBURG, Linda, Klaus-Uwe PANTHER. Speech Act Metonymies. W. A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.). *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 1997, 205–219.
- TOMASELLO, Michael. *Constructing a Language: A Usage-based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- TURNER, Mark, Gilles FAUCONNIER. Conceptual Integration and Formal Expression. *Metaphor and Symbolic Activity* 10/3 (1995): 183–204.
- TYLER, Andrea, Vyvyan EVANS. Reconsidering Prepositional Polysemy Networks: The Case of Over. B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (eds.). *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, 95–159.
- UNGERER, Friedrich, Hans Jorg SCHMID. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. 2nd ed. London – New York: Pearson Longman, 2006.
- WIERZBICKA, Anna. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- ZHANG, Qiao. Fuzziness – Vagueness – Generality – Ambiguity. *Journal of Pragmatics* 29 (1998): 13–31.

Соња Филиповић

УЛОГА ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКОГ ЗНАЧЕЊА И КОНТЕКСТА У СТВАРАЊУ ЗНАЧЕЊА

Резиме

Овај рад, у когнитивнолингвистичком оквиру, изучава улогу енциклопедијског знања и ситуационог контекста у процесу извођења значења. Језик у свакодневној употреби често је имплицитан и заснива се на недословним, индиректним или нејасним језичким изразима. Дакле, овакав индиректан језички израз није специфичан и није типичан само за поједине регистре, као што су на пример, регистар рекламирања и дискурс хумора. У свакодневном језику изговарамо и наилазимо на метафоричке изразе (нпр. *Time flies*), метонимијске изразе (нпр. *She likes Monet the most!*), нејасне и двосмислене изразе (нпр. *Be back soon*), изразе који представљају илокуционе говорне чинове (нпр. *I don't like your dress* с функцијом индиректне наредбе 'Go and change it!'). За разумевање свих израза и оних који представљају директну, дословну комуникацију, а посебно оних који представљају индиректну комуникацију неопходно је познавати контекст, и призвати из меморије релевантно енциклопедијско знање. Циљ овог рада је да представи, продискутује и илуструје улогу енциклопедијског значења и контекста приликом конструисања значења, смештајући ово разматрање у оквире претходног релевантног истраживања у области когнитивне лингвистике, когнитивне прагматике и социо-когнитивног приступа. Такође, рад има за циљ да укаже на два основна типа комуникативних стратегија, директну и индиректну, и да додатно утврди три подтипа индиректне комуникације: недословну, илокуциону и нејасну, које су дефинисане и илустроване релевантим примерима. Такође, у раду се констатују и дефинишу три главне компоненте енциклопедијског значења: искуствена, прагматичка и културолошка, и објашњава се како се оне аутоматски активирају и у сарадњи са ситуационим контекстом постају кључни фактори за извођење намераваног значења комуникатора. Све у свему, примат у новијим приступима унутар когнитивнолингвистичке перспективе посматрања језичких појава припада прагматици, која обухвата и семантику.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
sonjaf@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 31. августа 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

Слободан Павловић

РАЗВОЈ ПРЕТЕРИТСКОГ ВОЛИТИВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (ИМПЕРФЕКАТ ГЛАГОЛА *ХТЕТИ* С ИНФИНИТИВОМ)*

У раду се разматра развој перифрастичног споја имперфекта глагола *хѣѣѣи* с инфинитивом у српском језику од почетака писмености до савремених дијалеката. Као резултат садејства наслеђених словенских тенденција и балканских језичких интерференција, ова израз прошле волитивности поступно стиче секундарна значења у домену темпоралности (претеритски футур), аспектуалности (хабитуал) и модалности (контрафактив, иреал, авертив). У процесу граматикализације долази до десемантизације изворно волитивног глагола, а потом и његове фонетске ерозије, да би на периферији српског језичког простора декатегоризацијом био сведен на петрифицирани маркер нових неволитивних значења.

Кључне речи: претеритски футур, хабитуалност, контрафактивност, иреалност, авертивност, старословенски, староруски, старочешки, старобугарски, балкански језички савез.

This paper examines the development of the periphrastic construction of the imperfect of the verb *hteti* ('to want') with the infinitive in the Serbian language from the earliest written records to contemporary dialects. As a result of the interplay between inherited Slavic tendencies and Balkan linguistic interferences, this expression of past volition gradually acquires secondary meanings in the domains of temporality (preterit future), aspectuality (habitual), and modality (counterfactual, irrealis, avertive). In the process of grammaticalization, the originally volitional verb undergoes desemanticization and subsequently phonetic erosion, until, on the periphery of the Serbian linguistic area, it is reduced through decategorization to a petrified marker of new non-volitional meanings.

Key words: preterit future, habituality, counterfactuality, irrealis, avertive, Old Church Slavonic, Old Russian, Old Czech, Old Bulgarian, Balkan Sprachbund.

1. Увод. Перифрастична глаголска конструкција састављена од имперфекта глагола *хѣѣѣи* и инфинитива другог глагола привлачи пажњу филолога још од краја XIX века. А. Мусић (1896: 202–204) ту форму именује као „претерит обичног футура”, налазећи да се „употребљава у значењу онога кондиционала, којим се казује радња, којој је вријеме вршења већ прошло” – (*ѣо*)*хвалио бих био* ≈ (*ѣо*)*хвалиѣи ѡѣах* (1896: 202). Уочава да је обично реч 1) о нереализованој радњи сучељеној са адверзативном или иреалном условном реченицом („доиста га *ѣрескочиѣи ѡѣаѣе*; || ал’ не даде Шарац од мејдана”; „да ми не би Шарца од мејдана, || доиста ме *уваѣѣѣи ѡѣаѣе*”) и 2) сасвим ретко о радњи несучељеној са „сметњом” („остависте ме у клисури сама, || *ѣа* сиром*а изѣубиѣи* главу”) (1896: 203). Т. Маретић (1899: 624) Мусићев „претерит обичног футура” назива „трећим погодбеним начином”, истичући да се њиме изриче 1) „оно, што је у прошлости имало бити или се спремало

* Рад је настао у оквиру истраживања спроведеног на Филозофском факултету у Новом Саду које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

да буде”, 2) прошла жеља и 3) аподоза која проистиче из протазе уведене погодбеним везником *ga*. Закључује: „како је III. погодбени начин обичан само у јужнијем крајевима [...] и како га Вук не употребљава, може се рећи, да га у књижевном језику не треба”. За Љ. Стојановића (1921: 205) „инфинитив с имперфектом глагола *хѣиѣи* може се употребити место потенцијала [...]: придадоше ногама, *не џѣаѣе* их кучак од лова *досѣиѣнуѣи* (не би их достигао ...)”. А. Белић (1926: 118) сматра „да се поменута покрајинска конструкција развила семазиолошки из значења глагола, а не морфолошко-синтаксички, како претпоставља г. Мусић”.

Ослањајући се на примере из Рјечника ЈАЗУ (III 670), из текстова писца XIX и XX века, те из говора „родног краја”, Ј. Вуковић (1954: 18–42) третира конструкцију „*џѣах* + инфинитив” као полифункционални „перифрастични модални глаголски облик”,¹ који је „по значењу увек претериталног карактера са мање или више израженим одразом значења и претеритално-футурског смисла” (1954: 42). Удаљавањем од овог значења та се перифраза изједначава са потенцијалом. Уочава да се овај глаголски облик јавља: 1) као израз неминовности извршења глаголске радње на основу дате ситуације – „коњ *хоѣаѣе* у њима *цркнуѣи*, || човјек пашче ту *свезаѣи* не *џѣаѣе*, || а камоли чојка несрећнега” (1954: 21–22); 2) као израз уздржане готовости извршења глаголске радње – „дође један човјек у црној хаљини и капи, *џѣах* рећи да је редовник” (1954: 25–26); 3) као израз „понављане, уобичајене радње” – „Он се *ѣаѣе* увијек тако *наљуѣиѣи* на нас” (1954: 27–29); 4) у аподози која проистиче из иреалне протазе – „да се Кањош хитро некако не усук, *џѣаѣе* га *раскроѣиѣи*” (1954: 29–31); 5) „кад се по прилици одређује каква количина” – „видјела сам му сватове, *џѣаѣе* их *биѣи* око петнаест” (1954: 32–33); 6) као израз за „временско значење које се простире и на моменат говора” – „*џѣах* сад *ѣокосѣиѣи* оно мало траве у пољу, но ми не море коса” (1954: 33); 7) у иреалној протазе – „да *џѣаѣе* *осѣаѣи*”, божја ми вјера, не ноћих му ја о’ђе” (1954: 34–35); 8) као израз за „релативну будућност у сфери прошлих збивања”, где му конкурише футур I – „то је било оне године кад Швабо *џѣаѣе* *доѣи* у нашу земљу” (≈ пре него што *ѣе* Швабо *доѣи*) (1954: 35–38). Управо значење релативне будућности у односу на прошло збивање Вуковић издваја као изворно,² истичући да је као спона између перифразе „*џѣах* + инфинитив” и потенцијала (у чији се домен перифразе шири) послужио футур први (1954: 38).

Полазећи од Вуковићевих примера и описа, З. Галомб (GALAMB 1964) спој имперфекта глагола *хѣиѣи* и инфинитива разматра у контексту формалне

¹ Вуковић као претпоставку ваљане анализе истиче да „треба имати сигурност у језичком осећању да се ова глаголска конструкција разликује као таква од случајева кад исту конструкцију имамо са правим значењем глагола *х т е т и* (у имперфекту) са инфинитивом датог глагола (у ствари лични глаголски облик и његова допуна у инфинитиву)” (1954: 20), чиме показује да му је полазиште лично језичко искуство, за које проналази одговарајуће потврде у наведеним изворима, укључујући и примере из сопственог идиолекта.

² Уп. констатацију: „мислим да не би било смело у оваквој употреби ове наше глаголске конструкције потражити генетичку основу за њен читав развита у својству перифрастичне глаголске форме” (1954: 38).

и функционалне анализе претеритског футура (*futurum praeteriti*) у јужно-словенским језицима, са посебним освртом на македонски. Аутор полази од хипотезе да је *futurum praeteriti* (мак. *ke gojgev*, буг. *цяx ga goйga* и срп. *шћax goћu*) нови тип кондиционала, са примарном функцијом иреалности (1964: 201). На основу ретких старословенских потврда (1964: 111–114), грађе из бугарских споменика (1964: 115–122), те дубровачких примера Л. Зиме (1887: 296), Галомб (1964: 129–130), слично Ј. Вуковићу, закључује да функционални развој форме иде од чисто временског значења прошле будућности ка кондиционалности, при чему кључни значај има балкански контекст. У слободнијој интерпретацији, генетски примарна улога исказивања прошле будућности (регистрована већ у старословенском) временом је потиснута у други план, да би генетски секундарна, кондиционална улога постала доминантна у граматичком систему савремених јужнословенских дијалеката.

Иако је значење имперфекта глагола *хїеїти* с инфинитивом више пута испитивано, до данас је остало непознато када се ова конструкција појавила у српском језику,³ те како је текао процес њене граматикализације. Тек се детаљном ексцерпцијом примера из старосрпских споменика може добити грађа која ће пружити одговоре на постављена питања. Примарни корпус истраживања, обухваћен тоталном ексцерпцијом, чине следећи извори: 1) старосрпске повеље и писма у издању Љубомира Стојановића (ПП), 2) манастирске даровнице из архива манастира Хиландара (ХА), 3) старосрпски *Роман о Троји* (РТ), 4) *Либро од мнозијех разлоја* (ЛМР), 5) рукопис прозних дела Марина Држића (МД), 6) *Лајцишци лекционар* (ЛЛ), 7) *Наук крстиански* (НК) и *Сїо чудеса* (СЧ) Матије Дивковића, 8) *Љеїойис црковни* Андрије Змајевића (АЗ) и *Горски вијенац* Петра I Петровића Његоша (ГВ). Сви су примери дати према снимцима оригиналних рукописа или према штампаном изворнику (НК, СЧ, ГВ), изузимајући потврде из *Љеїойиса црковної*, које су преузете из приређеног издања.⁴ Секундарни корпус чини неколико штампаних књига из XVIII и XIX столећа, за које су детаљни библиографски подаци дати на крају рада (под насловом *Извори*), као и за примарне изворе. Примери из секундарних извора коришћени су као додатне илустрације. Старословенске и староруске потврде преузимање су из извора на које упућује одговарајућа литература, док су старочешке илустрације директно ексцерпирани из *Далимилове хронике* (ДК).

Интерпретација примера подразумева ослањање на когнитивно-типолошке студије, јер је процес развоја ове перифразе типичан пример градуалне промене где једна лексема (у овом случају глагол *хїеїти*) временом губи своје лексичко значење и преузима граматичку функцију помоћног глагола, како је то за развој српског футура првог показала Ј. Грковић-Мејдор (2012).

³ М. Куршевић (2011: 162–163), на основу стања у *Српској Александриди*, показује да је перифрастично *хоћax* + инфинитив још у XVI веку имало волитивно, хипотетичко и авертивно значење. М. Бељавски-Франк (BELYAVSKI-FRANK 2003: 148) даје хронолошку пројекцију развоја семантике ове конструкције, али закључке изводи без системског увида у старосрпске споменике.

⁴ Пошло се од уверења да је издање угледног филолога Мата Пижурице сасвим поуздано, будући да је приређивачком послу претходила и детаљна филолошко-лингвистичка анализа.

2. Домен волитивне модалности. Мада нема научно усаглашене типологије модалности,⁵ већина лингвиста која се бавила овом проблематиком говори о волитивности као модалном феномену.⁶ За Ф. Р. Палмера (PALMER 2001: 8–10) она је тип динамичке модалности, за Џ. Коутс (COATES 1983: 10–15) – коренске, за Џ. Бајби и сараднике (BYBEE et al. 1994: 177–180) – агензивне, док јој Ј. Нойтс (NUYTS 2005: 5–38) додељује првостепену позицију међу динамичком, деонтичком, директивном, епистемичком, евиденцијалном и булетичком модалности. Х. Нарог (NARROG 2012: 46–49) дели модалност управо преко критеријума воље, па разликује 1) волитивну и 2) неволитивну. Мада различити аутори термином волитивност не обухватају исти садржаја (уп. ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 76–77), за потребе овог истраживања полази се од мање-више уопштеног схватања волитивности као типа модалности који се односи на жељу, вољу или намера да се нека пропозиција оствари или не оствари (уп. VAN LINDEN 2012: 38). Модални исказ садржи 1) модални индикатор као формални показатељ модалности и 2) пропозицију као модализовани садржај (уп. ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 83–90).

Према степену приправности волитивног субјекта да се пропозиција оствари или не оствари, жеља (односно дезидеративност), воља (волитивност у ужем смислу или волунтативности) и намера (односно интенционалност) чине скаларни низ који иде од *пасивне жеље* волитивног субјекта без нужне спремности да активно дела на промоцији свог става, преко *активне воље* тог субјекта усмереног ка реализовању модализованог садржаја, до *намере* као стратешки осмишљеног циља коме води циљна (односно инструментална) радња.⁷

Дезидеративност изражава пасивну жељу субјекта с обележјем [+људско] за одређеним више или мање конкретним објектом. Имперфекат глагола *хѣиѣи* иступа као модални индикатор прошле дезидеративности, док је одговарајући објекат израз модализованог садржаја (1–5):

- (1) и хотѣше кѣшан|д|ра г|с|пгга пологъ рѣке шиморишеве (РТ XV, 229.8);
- (2) gniu htiah (МД XVI, 34'31);
- (3) И зацо га господар толико добро хотиаше, др8ги сл8га поче овога ненавидиети (НК XVII, 176'31);
- (4) Zato hotiahu po svaki način prigovaragnie, i iziskivagne ifte pravde (СБ XVIII, 79.1);
- (5) он не хоѣаше новце (ЈВ XIX, 19.21).

Волунтативност означава вољу, односно спремност субјекта с обележјем [+људско] да се оствари одређена радња или стање (уп. NARROG 2005: 684; NUYTS 2016: 41). За разлику од дезидеративности, која исказује жељу без нужне спремности на деловање, волунтативност имплицира активну одлуку субјекта да предузме одређену радњу. Имперфектом глагола *хѣиѣи* изражава

⁵ Л. Бирјулин и Е. Корди (Бирюлин–Корди 1990: 67) истичу: „В практике лингвистических исследований границы потребления термина «модальность» утратили свою определенность. Трактовка модальности в современной лингвистике необычайно широка, к тому же трудно найти двух авторов, которые понимали бы модальность одинаково”.

⁶ Неки аутори – попут Ј. ван дер Аувере и В. Плангијана (VAN DER AUWERA – PLUNGIAN 1998) – ипак, у потпуности искључују волитивност из домена модалности.

⁷ Тај низ одражава природни мисаони процес: жеља (шта да се ради) → воља (шта се може и(ли) мора радити) → НАМЕРА (шта урадити да се оствари постављени циљ).

се, дакле, и прошла воља субјекта за остварењем радње исказане инфинитивом (6–9):

- (6) веће 8 оном8 миест8 не хтиаше стати (ЛМР XVI, 59.4);
- (7) он ие [...] приличан дивл8 кои хотиаше 8красти поцение божие (НК XVII, 32.4);
- (8) jedan opaki zločinacz hotiafe iz zafide Crefa s' xivotom raztaviti (ИПЛ XVIII, 125.7);
- (9) Шћаше царевь везыръ быти (ГВ XIX, 77.21).

На врху скале волитивне одлучности стоји намера (или интенционалност), која подразумева постојање стратешки организоване акције субјекта да постигне одређени циљ. Интенционални предикат исказује се комбинацијом имперфекта глагола *хити* и инфинитива глагола који означава циљну радњу. Тако формулисана намера везује се за циљно усмерено понашање асиндетски (10), саставно паратактички (11–14) или, сасвим ретко, узрочно хипотактички (15–16):⁸

- (10) И прѣклони се ѣкторъ кра|л| . и дераше хель|м| съ дивмедуша . хотеше га подати парѣж8 торь|т|рицарикю (РТ XV, 256'.1);⁹
- (11) и прѣиде анцилешъ ѡ|т| рванѣа съ гнѣвни|м| ѡбразо|м| и хотѣше тоу пого8би|т| агаменона (РТ XV, 246.23);
- (12) по одр8 поче пипати 8около и хтиеше иои 8зети сина (ЛМР XVI, 57.16);
- (13) 8лиезе она иедночь [...] и хотиеше се ок8пати 8 вартл8 (ЛЛ XVI, 66'.15);
- (14) доѣше страга иедан л8пежъ, и хотиаше га м8оче пог8бити (СЧ XVII, 52'.30);¹⁰
- (15) 8 л8гъ отиде с много ловаца иере хтиаше звиери vele 8хитити (ЛМР XVI, 44'.12);
- (16) Gospodin Jеsus ne rad poghleda smārti [...] er hotiafсе gnu podnieti (СР XVIII, 152.15a).

У свим регистрованим примерима реч је о таутосубјекатским конструкцијама, а намера се хронолошки конципира као постериорна у односу на циљно усмерено понашање, што је заматак футурског значења посматране перифразе у односу на одговарајућу прошлу радњу.

3. ДОМЕН ТЕМПОРАЛНОСТИ. Семантички прототип, у овом случају волитивност, функционише као средиште из кога се друга значења изводе ширењем, што је основа семантичких промена (уп. АИМЕР 1985: 12). Ц. Бајби и сарадници (1994: 256) – фокусирају на односе времена, аспекта и модалности – разматрају, између осталог, и развојни низ ЖЕЉА → ВОЉА → НАМЕРА → ПРЕДВИЂАЊЕ, који се може схватити као правац граматикализације једне лексичке морфеме, али и као путања семантичког развоја од жеље, преко воље и намере до предвиђања.¹¹ Примарно волитивни перифрастични спој *хоћаш* + инфинитив

⁸ Интенција као планирани циљ језички се конципира као узрок циљно усмереног понашања, па исти когнитивни образац доводи до мешања српског узрочног *због* + Г и намерног *ради* + Г.

⁹ Тај је синтаксички образац познат народним песмама, где изостанак везника може бити условљен потребама стиха: Опколише Дуку зулумћара, || Шћаху њега жива уватити; (НП XIX, 178), Запе љуба бјежат' низ планину, || Она шћаше бјежат' у Турака (НП XIX, 286).

¹⁰ Паратактичку везу тога типа чувају и народне приповетке: Кад дођу у некаку густу шуму заведу је како им је она бездушница наредила, свежу је за једно дрво и хоћаху је убити (НПР XIX, 165).

¹¹ За њих је основно својство футуралности управо предикција: „If immediate futures cannot be said to involve prediction, they may be regarded in either of two ways: as necessarily young

добиа темпорално значење у одговарајућим контекстима, али пре настанка чисте (безволитивне) темпоралности ваља претпоставити постојање реченичних спојева у којима се посматраном конструкцијом изриче прости волитивни оквир за корелативну предикацију (17):¹²

- (17) orscu signiori sa rijet vam ktiahomo sa obsesselit ovy pyr sklopit malo masckaratize i moia druhina biesce prionula sarciano sa ucinit seto boglie umiemo [*ktiahomo sklopit* открива волитивни контекст предикације *biesce prionula*] (МД XVI, 64'.22).

Следећи развојни стадијум представљали би реченични спојеви у којима се за волитивно *хоћах* + инфинитив везује и временска постериорност у односу на корелативну предикацију. Тај је однос најочигледнији у саставним паратактичким конструкцијама где је везом *хоћах* + инфинитив уобличена последица неке прошле ситуације (18–21):

- (18) и расрѣчи се анцилешъ . и не хотѣше ниг|д|а на рѣванію поити (РТ XV, 246'.1);
 (19) биешѣ изг8био све цю имаше [...] и затои хотиешѣ w|д| жалости обиесити се (ЛМР XVI, 2'.23);
 (20) domachia mene vech ne spofnauasce tad ni htiasce sa mnom lecs (МД XVI, 229.39a);
 (21) разьсардивши се тада онъ . и не хтиешѣ 8лиести 8 домъ (ЛЛ XVI, 53'.10).

Семантички спој волитивности и темпоралности преноси се са структурно старије паратаксе на хипотаксу. То се у старосрпској писмености испољава кроз релативне (22) и темпоралне хипотактичке структуре (23–24), у којима волитивно *хоћах* + инфинитив функционише као временски постериоран субординирни предикат према управном предикату:

- (22) и оу кои ю днь хотѣяхо8 оуби|т| оу тоу ноцѣ кави се оу снѣ палешъ г|с|пгга цроу агаменоу и ре|ч| моу цроу не оубиваи си хкѣр|ѣ| [ноћни сан претходи планираном убиству] (РТ XV, 237.9);
 (23) прие него ли ихъ хтиашѣ онъ љиести 8каза ихъ цесар8 александр8 (ЛМР XVI, 15'.4);
 (24) када Ис8карст хотиашѣ поћи с овога свиѣта на небеса к wц8 свом8 w|т|к8да биешѣ дошао 8зиѣ на гор8 маслинск8 [излазак на Гору претходи одласку с овог света] (НК XVII, 65'.10).

Завршни развојни стадијум обухвата спојеве у којима волитивност бледи и нестаје, и то 1) зато што семантика инфинитива као другог члана перифразе није спојива са волитивношћу или 2) стога што субјекат перифрастичног *хоћах* + инфинитив не може стећи улогу волитивног субјекта јер има обележје [људско –].¹³ Осим тога, Џ. Лич (LEECH 1987: 54) сматра да

futures, somewhere between proto-futures and a mature future with prediction as its core function; or if not young, but rather established and stable, not strictly speaking futures at all, at least not in epistemic terms, amounting more to assertions announcing the imminence of an event rather than a prediction that it will take place” (1994: 273).

¹² Волитивност је притом исказана имперфектом за који Х. Лунт (LUNT 2001: 155) истиче: „the imperfect specifies an action coordinated with a fact or act in the past”, и док аорист функционише као средство приповедања које износи низ догађаја, „the imperfect gives the background events or stops to concentrate on an action being performed at a certain moment”. Управо на ту симултаност с прошлим указује и И. Бунина (Бунина 1959: 125): „главное значение форм имперфекта определяется как значение ‘настоящего в прошедшем’”.

¹³ Како примећује К. Ајмер (1985: 20), „the change Volition → Future is initiated by the extension along the dimension Human → non-Human (noun)”.

само примери у којима се догађај заиста реализовао илуструју прави прошли футур.¹⁴ Мада претходне две развојне фазе нису потврђене поузданим примерима старијим од XV века, оне су се у српском језику морале реализовати пре тог столећа, јер се у њему јављају и потврде последње фазе конституисања претеритског футура. За развој неволитивне, темпоралне постериорности, односно релативне футуралности, посебно су, изгледа, биле погодне саставне паратактичке структуре у којима се перифрастичним *хоћах* + инфинитив исказивала последица неке прошле радње (25):

- (25) и оузнѣва се зѣло велми на агаменона цѣра . и поусти на морѣ велике вѣлни . и нѣ хотѣхоу за неколико дѣни прѣмлькноути (РТ XV, 235'.4).¹⁵

Тако конципиран предикат могао се потом везивати за герундски или падежно исказане узрочне одредбе (26), да би се с развојем структурно млађе хипотаксе претеритски футур преносио и на субординиране последичне клаузе (27).¹⁶

- (26) Подносећи горкѣ и тешкѣ мѣкѣ на крижѣ, и ѡ|д| толике мѣке тѣдиѣ хотиаше издахнѣти (НК XVII, 68.14);
(27) потом тога разболие се веле тешком немоћиѣ тако да отиаше ѡмриѣти [...] и како рече ове риечи тѣдиѣ издахнѣ (СЧ XVII, 45'.30).

Како истичу Џ. Бајби и сарадници (1994: 185), основно значење футура је предикција или предвиђање, што је углавном усаглашена лингвистичка константа већ више од пола столећа.¹⁷ То је значење код старосрпског претеритског футура, чини се, најочигледније у клаузама које допуњавају управне предикате „прорицања” у неком прошлом времену (28–30):

- (28) како му би речено да дијете, које се имаше породити од жене његове, ђаше бити погибио града његова (АЗ XVII, 74);
(29) ађео Божји [...] очитова се и њему, и чини му на знање како му се ђаше син породити (АЗ XVII, 81);
(30) Би јо|ј|, дакле, речено од владавца да се ђаше у кото вреле масти утопити (АЗ XVII, 411).

Будући да у себи садржи елементе и прошлости и будућности, прошли футур је споран утолико што нарушава линеарну временску осу на којој се

¹⁴ Деценијама пре Џ. Лича, такво становиште за црквенословенски језик заступа А. Востоков (1863: 91), истичући: „прошедшее наступавшее, коимъ означаетъ дѣйствіе должествовавшее неукочительно совершиться, составляетъ приложеніемъ преходящаго хотѣхъ, хотѣше и т. д. къ неопредѣленному наклоненію”. Востоковљево мишљење, међутим, И. Бунина (1959: 84) сматра једностраним и закључује: „как видно из рассмотренныхъ примеров, формой ‘будущего в прошедшем’ могут обозначаться и такие действия, которые в дальнейшемъ действительно совершались, и такие действия, которые были возможны, но не совершились”.

¹⁵ Тај се тип предикатских односа у усменој поезији обично организује асиндетски, што може бити израз старине, али и потреба стиха: Поли крвца низ јуначко лице, || Шђаше залит’ очи обадвије (НП XIX, 285.14).

¹⁶ Хронолошки је значајан и пример хипотактички употребљеног претеритског футура у српској бугарштици *Марко Краљевић и браћу му Андријашу* у запису чакавца П. Хекторовића: I chada ya pogledah onoga tiha yelencha, || Gdi je htiŕce na drumchu ŕ duŕŕicom razdiliti (ПХ XVI, 13.6).

¹⁷ По налазима П. Хартера (HARDER 1996: 388), функционално-интерактивни аспект футура је обухваћен појмом ‘предикције’, почев од Бојда и Торна (BOYD – THORNE 1969).

- (35) Та се ствар не обазна него по води која се ђаше по вољи Божјо[ј] наћи напуњен крштеник свако год[ишт]е на исти дан Ускрснућа Г-нова (АЗ XVII, 498);
 (36) На сухо[ј] замљи, када му ђаше сан додијати, лежа (АЗ XVII, 408).

У већини регистрованих потврда имперфекат имперфективног глагола *хѣиѣи* комбинован је с инфинитивом глагола перфективног вида, што указује на концепт хабитуалности као споја општег или трајног аспекта радње (имперфективност) и појединачно завршених инстанци те радње (перфективност), омогућавајући изражавање редовног, уобичајеног или типичног понављања завршених догађаја. Изузетак је регистрован уз негацију (37):

- (37) крѣха и мяса чинаше мѣ доносити ма онѣ тизієхѣ стари не хтиаше ѣиести (ЛМР XVI, 44' 21).

Док инфинитив перфективног глагола профилише сваку радњу као јединствен, завршен акт, инфинитив имперфективног глагола у датом контексту означава опште, трајно стање или диспозицију. Тиме се семантички фокус помера са серије довршених чинова на константну одбојност према вршењу радње, што показује да избор вида унутар ове конструкције није произвољан, већ зависи од тога да ли се изражава хабитуална секвенца резултативне појаве или трајно одбијање акције.²²

Ц. Бајби и сарадници (1994: 156–158) примећују да се футуралност и хабитуалност исказују истом формом и у енглеском, у угрофинском удмуртском, као и у инуитском. Мада неки лингвисти (CHUNG – TIMBERLAKE 1985: 221) хабитуалност изводе из иреалности, дијахрони подаци за енглески језик указују на дивергентне путеве развоја (BYBEE et al. 1994: 238–239). Премда у истраженом корпусу нису регистроване потврде старије од XV stoleћа, трагом налаза Ц. Бајби и сарадника, могло би се рећи да се до хабитуалности и у српском језику долази ширењем значења примарне волитивности: појединац вођен личним жељама и намерама показује склоност ка понављању одређених радњи, што је посебно приметно у нарави о прошлим догађајима.²³

5. ДОМЕН КОНТРАФАКТИВНЕ ВОЛИТИВНОСТИ. Контрафактивна волитивност представља когнитивно-језички образац у коме је жеља волитивног субјекта некомпатибилна са стварношћу. По Фуконијеру, та некомпатибилност настаје када релација успостављена у једном менталном простору није задо-

²² У традиционалној славистици било је готово општеприхваћено становиште да се имперфектом изражава радња која је трајала, или се понављала у прошлости. Тако Ф. Миклошич (MIKLOSICH: 1926: 784–785) сматра: „Das imperfect bezeichnet die in der Vergangenheit dauernde, wiederholte oder eine solche handlung, die man auszuführen im begriffe war oder versuchte”. Врло слично цени и В. Вондрак (VONDRAK 1908: 275): „Das Imperfektum drückt eine in der Vergangenheit dauernde oder wiederholte Handlung aus, während durch den Aor. konstatiert wird, was geschah, oder eingetreten ist. Das Impf. kommt also in der Erzählung meist den Nebenhandlungen zu, es schildert Gewohnheiten, Sitten und dgl. (was war?), der Aor. dagegen der Haupthandlung (was geschah?)”. То се мишљење преиспитује бар од средине прошлог stoleћа, па И. Бунина (1959: 102–103) прецизира да значење трајања или понављања исказано имперфектом зависи од контекста: од глаголског вида, од природе ситуације (појединачна или типична радња), од присуства и карактера прилошких одредби, те од општег својства описиване ситуације.

²³ Уп.: „what one wants to do, one is inclined or disposed to do. While in certain contexts this does not have to imply that one habitually does something [...], in many contexts it is safe to infer that the inclination is followed, especially in the past” (BYBEE et al. 1994: 157).

вољена у другом, што омогућава моделовање контрафактичког мишљења као менталне симулације алтернативног тока догађаја.²⁴ Н. Маколи Акацука и С. Страус (McCawley Akatsuka – Strauss 2000: 230) сматрају да постоји природан образац прототипског контрафактивног расуђивања, који је могуће представити на следећи начин: (1) пожељно је да се догоди p – ако се не би догодило p , то би довело до непожељне последице q ; (2) непожељно је да се догоди p – ако се не би догодило p , то би довело до пожељне последице q .

Сучељеност прошле волитивности (исказане перифразом *хоћах* + инфинитив) са прошлом препреком – као тип прошле контрафактивности – у српској се писмености исказује супротно паратактички (38–43), а ретко саставно паратактички (44–45):

- (38) хотиахомо вамъ и хѣхѣмъ послати али не да слоуга мѣстабегѡвъ ѡн га ѣе самъ донести (ПП 1500, 983.18);
 (39) и хотеѣше| бе|н|ко бо|с|танжи башоу чекат|ї| . али м|8| каа не да|х| (ПП 1506–1507, 988.34);
 (40) ниеки слѣга хотиеше га потиснѣти с пѣта а онъ не хотиѣ стати (ЛМР XVI, 1'.16);
 (41) хотиахѣ иѣ 8бити него иѣ ослободи бог и блажена госпа (СЧ XVII, 20'.17);
 (42) Notiasce sveti otacъ darъat ovi Veliki sabor u Italij, ali biasce u gnoi velika razmiricza (СБ XVIII, 56.20);
 (43) Они шѣху све онако поятъ! || Но имъ неда подмукла лисица (ГВ XIX, 75.15);²⁵
 (44) и тоу се хотѣхѣ би|т| . и не даше |с| има бити (РТ XV, 254.20);
 (45) хоћах понијети и мало масла, па ми, да опростиш, жена не даде (ВВ XIX, 56.32).

Продором у контрафактивност, где је остваривост жеље искључена, примарно волитивно *хоћах* + инфинитив стиче значење иреалне жеље. Временом жеља нестаје, а остаје само иреална могућност, што је сасвим очигледно у контрафактивним релацијама у којима је посматрана перифраза везана за субјекат са обележјем [људско –] (46):

- (46) Брз је Шарац, утећи му шѣаше, || Ал' потеже Ђемо топузину (НП XIX, 413.7).

Контрафактивно *хоћах* + инфинитив обично је део прве реченице паратактичког низа, иступајући тако као модални оквир друге, опструктивне радње или стања. Пребацивањем у другу реченицу паратактичког пара, посматрана перифраза контекстуално може стећи значење релативне будућности у односу на ситуацију исказану првом реченицом. То је посебно видљиво у паратактичким спојевима када *хоћах* + инфинитив семантички иступа као исход недостатног услова или концесије (47):

- (47) посла слѣгѣ свога звати онихъ ки биехѣ звани на пирь . а они не хтиехѣ|8| прити → иако посла слугу свога [...], они не хоћаху прићи (ЛЛ XVI, 210.14).

5.1. ИРЕАЛНА КОНДИЦИОНАЛНОСТ. Паратактички организоване контрафактивне конструкције (38–45) структурно се могу третирати као претече иреалних хипотактичких кондиционалних структура (48):

²⁴ Уп.: „Counterfactuality is a case of forced incompatibility between spaces; a space M1 is incompatible with another space M2 if some relation explicitly specified in M1 is not satisfied for the corresponding elements in M2” (Fauconnier 1985: 109).

²⁵ Супротно паратактички обликована контрафактивност уобичајена је у усменој поезији: Још му ђаше дужде говорити, || Ал' не даде Краљевићу Марко (НП XIX, 339.16).

- (48) хотиахомо вамъ и х8h8мъ послати али не да слоуга м8стабегѡвъ → да даде слуга Мустабегов, хоѡасмо вам хуђум послати (ПП 1500, 983.18).

Синтаксички гледано, паратактичка организација омогућава сегментацију ситуације на жељу (хотиахомо послати) и опструктивну радњу (не да слоуга), као препреку реализовању жеље. Семантички гледано, паратактички обликована супротност жељеног и стварног постаје основа за развој хипотактичке кондиционалне релације иреалног прошлог услова (да даде слуга) и модализованог садржаја неостварене жеље (хоѡасмо послати). Негацијом опструктивне радње она се из реалног некомпатибилног света пребацује у иреални свет компатибилан са исказаном жељом, чиме се стварају услови за настанак хипотактички уобличеног иреалног кондиционала (49–52).²⁶

- (49) *da se ne biesce napetrio visoko htiah ga u pece ucinit* (МД XVI, 60³,35);
 (50) да не био дао обилиежиа истинито хотиах8 га 8бити (СЧ XVII, 41.31);
 (51) И тако Жуђели предобити ѡаху сасма своје непријатеље речене да их ноћ не оте (АЗ XVII, 63);
 (52) ѡах се заклети врх обадва моја сина, да ти оно бјеше, да нијеси код мене био (ВВ XIX, 156.1).²⁷

Временом, као и у вези са другим секундарним значењима, жеља нестаје, а остаје само иреална могућност, као у случајевима када се у посматрану перифразу укључује инфинитив са значењем радње неспојиве са субјекатском жељом (53):

- (53) Ђаху се [Жудјели] истопити да њеки рибари ту се не намјерише (АЗ XVII, 513).

5.2. АВЕРТИВНОСТ. Значење ‘замало да се догоди (али ипак није)’ које Л. Талми (TALMI 1985: 130–131) уводи као степен (не)реализованости глаголске радње, Т. Кутјева (KUTEVA 2001: 77) назива авертивом. По њеном мишљењу (2001: 142), ради се о развојној карици у низу: ПРОШЛА ВОЛИТИВНОСТ/ИНТЕНЦИЈА → ФУТУР У ПРОШЛОСТИ → КОНТРАФАКТИВНОСТ/ХИПОТЕТИЧНОСТ → АВЕРТИВ. Будући да свака развојна карица може садржати елементе своје претходнице, авертив обједињује блискост, прошлост и контрафактивност као аспектску, временску и модалну значењску компоненту (KUTEVA 2001: 102). Без контрафактивности, авертив би био израз прошле блискости којој недостаје значење нереализованости. Контрафактивност му, дакле, даје коначан смисао – исказивање прошле ситуације која је замало избегнута. Синтаксичко-семантичким стабилизовањем примарно волитивног споја *хоѡах* + инфинитив у контрафактивним релацијама – прво паратактички (41), а потом и хипотактички обликованим (49) – посматрана перифраза поступно стиче и статус авертива. Контрафактивност, притом, може бити и контекстуално исказана (54–55).²⁸

²⁶ О развоју српске иреалне кондиционалне хипотаксе већ је писано (уп. Павловић 2009).

²⁷ Аподозно *ѡѡах* + инфинитив често је у усменој поезији: Да ми не би Шарца од мејдана, || Доиста ме уватити ѡѡаше (НП XIX, 220.6).

²⁸ Тако формулисан авертив среће се и у усменој поезији: Брза му је пуста бедевина, || Шѡаше утећ’ граду Варадину [...] || Бедевину свеза за Шарина, || Оде право бијелу Прилипу (НП XIX, 252.23).

- (54) када ови човиєкѣ 8мриє хотиаше га ġñ Бѣ ос8дити 8 м8ке паклене, и доће блажена дивица мариа, и моли се ġñ8 бог8 за ġниєга . И тако не би ос8ġиєн (НК XVII, 277.10);
- (55) Путѣ мене се поосмѣхну принципѣ, || Распита ме за наше краєве, || И шѣхѣ рѣѣи, любѣ Црногорце! || Срѣ спомену све редомѣ боеве, || Ђе су наши помогли Млеткама, || На послєдѣ поче ѡѣтинѣити! (ГВ XIX, 64.11).

6. ДИЈАЛЕКАТСКИ СТАТУС. Перифрастични спој имперфекта глагола *хѣѣѣи* и инфинитива регистрован је у источнохерцеговачком, зетско-сјеничком и косовско-ресавском дијалекту, те у призренско-тимочној дијалекатској зони.²⁹ Према стању у говору Галипољских Срба, облик је био својствен и деловима смедеревско-вршачког дијалекта бар до XVII столећа. Кључни проблем дијалекатских потврда је недостатак контекста: 1) аутори дијалекатских монографија ову форму углавном посматрају у оквиру описа морфолошког система проучаваног говора, па контекст неопходан за одређивање њеног значења по правилу изостаје;³⁰ 2) текстови дати као илустрације говора обично су недовољно дуги да би овај глаголски облик дошао до изражаја.³¹ Но и поред ограничења, сва значења посматране конструкције регистрована у старосрпским споменицима потврђена су и у српским дијалектима.

Волиитивност глаголског облика *хоѣах* + инфинитив, чије је модално језгро (воља или намера) смештено у прошлости, док реализација конкрет-ног модализованог садржаја може бити временски препонована, симултана или постпонована у односу на тренутак говора, позната је говору Ускока (56), али и источнохерцеговачким говорима уопште (57); зетско-сјеничким говорима Мрковића (58), Црмнице (59), Старе Црне Горе (60), Бјелопавлића (61); косовско-ресавским говорима Средњег Ибра (62), Трстеника (63), Левча (64); призренско-тимочким говорима Јањева (65), Горње Пчиње (66), Алексиначког Поморавља (67) и Каменице код Ниша (68):

- (56) Дај ми што да једем, ѣаг да косим (Станић 1977: 106);
- (57) Ђе ѣеш? шѣах нешто брѣва шишат (Пецо 1964: 180);
- (58) Ђаѣше-ли ме убит? (Вуловић 1969: 346);
- (59) Радо, прѣма[к] се мало, ѣаг ти рѣѣ [ј]єдну (Милетић 1940: 552);
- (60) припаз-овога мѣлога ѣаг поѣ и Продо (Пешикан 1965: 206);
- (61) Ау нѣуди, ѣа ти нешто рѣѣ (Ћупић 1977: 168);

²⁹ У призренско-тимочким, косовско-ресавским и северним зетско-сјеничким говорима уместо инфинитива јавља се *га* + презент или само презент.

³⁰ Чак и тамо где аутор монографије схвата значај контекста за дефинисање семантичког профила ове конструкције, то је обично урађено у случајевима који су процењени као довољно егзотични. Стога овај преглед дијалекатске заступљености споја *хоѣах* + инфинитив треба схватити као покушај тражења дијахронијског континуитета регистрованих значења, а не њихов дијатопијски отисак.

³¹ Као део истраживања, прегледане су све текстуалне илустрације говора у оним монографијама у којима је посматрана конструкција поменута у оквиру морфолошког и(ли) синтаксичког описа. Колико је дужина текста битна да би посматрани глаголски облик дошао до изражаја илустративно говори прилог о говору Спича (Поповић – Петровић 2009), у коме је на 104 стране текста (око 45.000 речи) пронађено свега 16 потврда. Показује се да су довољно обимне текстуалне илустрације говора (више од 100 страна) много корисније за синтаксичка истраживања од парцијалних описа појединачних синтаксичких појава, што би требало имати у виду при будућим дијалектолошким истраживањима.

- (62) ћади'амо у војску те зиме (Божовић 2008: 332);
- (63) де ћете? ћамо д' окопамо оно мало (Јовић 1968: 205);
- (64) Ћа', каже, да донесем (Симић 1972: 395);
- (65) Ја ћа да га уфатим (Павловић 1970: 105);
- (66) оћеше да ме одведе на силу, да живу за њега (Јуришић 2014: 472);
- (67) не тејаше овој (рупу на путу) да попуне (Богдановић 1987: 251);
- (68) теомо д-идемо на копање (Јовановић 2004: 328).

Значење претеритског футура регистровано је у источнохерцеговачком говору дурмиторског краја (69); зетско-сјеничким говорима Спича (70), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (71), те у косовско-ресавском говору околине Лепосавића (72):

- (69) то је било оне године кад Швабо шћаше доћи у нашу земљу (Vuković 1954: 36);
- (70) зое га Стана, таман кад ћаше да заmine за кантун од куће (Поповић–Петровић 2009: 207);
- (71) већ кад ћаше да се зарати, доста је исел'ило овдал'е (Вељовић Поповић 2021: 330);
- (72) И призва моего грднога оца, ка[д] ћаше да умре (Radošić 1996: 45).

Значење прошле хабитуалности потврђено је у источнохерцеговачким говорима дурмиторског краја (73), северозападне Боке (74), Ускока (75); те у зетско-сјеничким говорима Спича (76), Црмнице (77), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (78):

- (73) шћасмо љети, кад је суша, ишћерати стоку у Шкрку под Дурмитор (Vuković 1954: 29);
- (74) Ћаку се благијем даном лијепо пром"јенит (Павловић 2000: 49);
- (75) Она ћаше по кило пи'уцнути (Станић 1977: 106);
- (76) Није волијо да пцује, али ћаше поњескад риећ да не ваља ни [...] вреле воде (Поповић–Петровић 2009: 202);
- (77) Док сам била не[в]љеста ћаг з добре воље одит на [В]ир свакога петка (Милетић 1940: 553);
- (78) он ме и ударит шћаше (Вељовић Поповић 2021: 507).

Контрафактивно значење познато је источнохерцеговачком говору Ускока (79); зетско-сјеничким говорима Спича (80), Црмнице (81), Бјелопавлића (82), Новог Пазара и Сјенице (83); косовско-ресавском говору Трстеника (84); призренско-тимочким говорима Каменице код Ниша (85), Бучума и Белог Потока (86):

- (79) Не шћаваг пити, но ме наћераше (Станић 1977: 105);
- (80) Он ћаше да је заомине, али није мого (Поповић – Петровић 2009: 177);
- (81) Ћау [ј]е изагнат, но не могау с конат себе (Милетић 1940: 552);
- (82) Оћа да идем у Град, но ми дођоше, ео, чељад (Ћупић 1977: 168);
- (83) Ја ти шћа дат, но ти оде (Баријактаревић 1966: 127);
- (84) ћау да е удаду у Велуће, ал' је украдоше (Јовић 1968: 205);
- (85) оћеја га прејдем, ал' не мога (Јовановић 2004: 328);
- (86) не тејаше га пуште (из војске на одсуство), а били смо му и депешу (Богдановић 1979: 82).

Примери хипотактички уобличене прошле иреалности уочени су у источнохерцеговачком говору Ускока (87); у зетско-сјеничким говорима Мрковића (88), Црмнице (89), Старе Црне Горе (90), Тутина, Новог Пазара и Сјенице (91); у косовско-ресавским говорима Средњег Ибра (92) и Трстеника (93); те у

говору Галипољских Срба смедеревско-вршачког типа (94), где се – осим у аподози – имперфекат глагола *хїейти* може јавити и у протази (95).³²

- (87) Да се не довати на руку, оћаше главу разбити (Станић 1977: 105);
- (88) Да-је било кише, ћа^оше бит добро (Вуловић 1969: 346–347);
- (89) Да не побљеже, ћаше, вала, би[д] грдан мајци (Милетић 1940: 553);
- (90) ћаш-умријет да не дође доктор (Пешикан 1965: 206);
- (91) шћаше је и убит да и не развоји (Вељовић Поповић 2021: 507);
- (92) ћаше да пропаднеш да не беше њега (Божовић 2008: 332);
- (93) ћаше да пропаднеш, да не беше Радивоја (Јовић 1968: 205);
- (94) Да је се појало (= читало) на вом истом језику, ћаву још ле^апо да га памтим (Ивић 1957: 381);
- (95) Да ни ћав изићем ја, ћаву кучићи да га пудријају (Ивић 1957: 381).

Авертивност је потврђена у косовско-ресавским говорима копаоничког краја (96) и Левча (97); у призренско-тимочким говорима Алексиначког Поморавља (98), Ниша (99) и уопште српског југоистока (100):

- (96) ћау муве да не поједу (Радич 2010: 84);
- (97) Ћаше ме син убиће (Симић 1972: 395);
- (98) Слободане, ја ћа да погинем (Богдановић 1987: 251);
- (99) за мал, чувај Боже, ћа полудим (Тома 1998 : 252);
- (100) те ме теше убије (Белић 1905: 556).

7. ГЕНЕТСКА И АРЕАЛНА ПЕРСПЕКТИВА. За правилно разумевање развојних процеса у српском језику од посебног је значаја, с једне стране, увид у прасловенско стање и, с друге стране, сагледавање балканског језичког контекста у коме се српски стабилизује као засебан словенски језик.

7.1. ПРАСЛОВЕНСКО НАСЛЕЂЕ. Познопрасловенска ситуација се реконструише из стања регистрованог у старим словенским писменостима. У старословенском, староруском и старочешком – као представницима три словенске језичке гране – имперфекат глагола **hotěti* с инфинитивом израз је прошле волитивности,³³ док су остала значења, и када се јаве, спорадична и у најавама.

На основу вишекратно испитане грађе из канонских споменика (уп. BIRNBAUM 1958: 229–164, БУНИНА 1959: 82–85, ГАЉАВ 1964: 111–114, КОЗЛОВ 2014), у старословенском се, осим прошле волунтативности (101), анализираним конструкцијом исказује и интенционалност (102), претеритска футуралност (103),³⁴ контрафактивност (104) и иреалност (105), при чему примарна волитивност може изостати у домену футуралности и иреалности:

³² Иако монографије о призренско-тимочким говорима не помињу примере иреалности облика *хоћаш* + инфинитив, то би значење – судећи по примерима у *Ивковој слави* Стевана Сремца – морало постојати и у овим балканизованим српским говорима: А камилу да ми даваше човек за онога петла, не тејашем да га дам.

³³ Примарна, опажајно недокучива, ментална волитивност развија се у прасловенском метафоризацијом или метонимизацијом конкретног значења физичке активности, на шта упућује етимологија глагола **hotěti*. Према *Етимолошком речнику словенских језика* (ЭССЯ 8: 83–84), **hotěti* настаје од првобитног корена **xvot-*, сродног с кореном глагола **xvatati*, који настаје дужењем (*xvōt-*) у итеративно-дуративној употреби. Корен *xvot-* у значењу ‘хватати’ није потврђен, па се претпоставља директно преосмишљавање *xvot-* ‘хватати, узимати’ у *hotěti* ‘хтети’, а томе у прилог говори руско дијалекатско *охвѣѣа* ‘воља’.

³⁴ Бирнбаумовом значењу постпрошлости („Bezeichnung der Nachvergangenheit”) (1958: 229), одговара Вечеркин (1993: 171) футур претерита, за који констатује: „Es sagt die Zukunft

- (101) мытарь из далече стоа . не хотѣаше ни очию възвести на небо (Мар Лк 18:13);
 (102) воєвода же въсѣдъ въ корабъ хотѣаше прѣйти къ антинополи (Супр 150, 12–14);
 (103) сего же о себѣ не рече . нъ архiereи сы лѣтоу томоу прорече . ѣко хотѣаше ис оумърѣти за люди (Мар Јо 11:51);³⁵
 (104) ѿ хотѣаше и оубити и не можааше (Мар Мк 6:19);
 (105) ашти бо не всталъ то ни та хотѣахъ имъ вѣрна быти (Супр 442, 17–18).³⁶

Према грађи И. Јурјева (ЈУРЬЕВА 2009: 99–142), староруски имперфекат глагола *хотѣти* с инфинитивом потврђен је у значењу прошле волитивности (106), претеритске футуралности (107), хабитуалности (108), контрафактивности (109) и авертивности (110), с могућности гашења волитивне значењске нијансе у домену футуралности и авертивности:

- (106) инии хотаху Митрофана поставити, а друзии Мантуриа, а и сии хотахъ паки Гричина (НПЛК 120–231/232) (2009: 103);
 (107) се же не тъкмо [...] глаголаше нъ и прозорочьными очима прозря. ако тъ хоташе възградити самъ мѣстъ то (ЖФП 316 16–29–80) (2009: 135–136);³⁷
 (108) югда хоташе поѣхати къ блѣженуюоумоу. тъгда распоусташе вся болары въ домы своя (ЖФП 406 20–23–93/94) (2009: 114);
 (109) Телебоуга же хоташе ити . ко Кракову . и не дошедъ его воротиса во Торжъку (ГВЛ 296 об – 894) (2009: 116);
 (110) и мразѣ лютѣ наставшю сѣцю. всакъ родъ плотный w|t| бѣды зимныя хоташе издыхати (ЖАЮ 641/643–191) (2009: 133).

Због директног грчког утицаја на старословенску писменост и делимичног на староруску,³⁸ старочешки подаци су најдрагоценији за реконструисање профила истраживане глаголске форме. У *Далимиловој хроници*, из XIV века, имперфекат глагола *chtít* с инфинитивом означава прошлу волунтативност (111), интенционалност (112), претеритску футуралност (113), хабитуалност (114) и контрафактивност (115), при чему је волитивност семантичка константа:³⁹

- (111) Svatý biskup chtiese lid ot pohanských obyčejů odvesti (ДК XIV, 33.29);
 (112) Chlapi s kosami s ním jdíechu, || ti vse obile sieci chtíechu (ДК XIV, 97.3);
 (113) Knez ot verných slyše, || že jeho Lokr zabiti chtíese [...] || V tu dobu Lokr knezi v srdce strelu vstreli || a na tom místě mu dusi s telem rozdeli (ДК XIV, 55.13);

in der Vergangenheit aus, indem es eine vergangene (d.h. in Bezug auf den Zeitpunkt des Sprechaktes vorzeitige) Handlung/Tätigkeit bezeichnet, die zugleich in Bezug auf eine andere vergangene Handlung/Tätigkeit zukünftig (d.h. nachzeitig) ist" (1993: 171).

³⁵ Осим у виду безволитивног прошлог предвиђања, претеритска футуралност може се јавити и у комбинацији с волитивношћу: Гла же единъ отъ о[у]ченикъ его . июда симонъ 'искариотъскы . ѿже и хотѣаше прѣдати (Мар Јо 12:4).

³⁶ Према А. Козлову (2014: 133), ова би конструкција имала значење 'да он [Христос] није васкрсао, онда би и то [његова обећања] било неистина'.

³⁷ Претеритска футуралност није ограничена само на сферу прошлог предвиђања, већ се може остварити и у конструкцијама које укључују и волитивност: и бысть межи ими распра, и рѣчь велика, и хотаста межи собою вѣстати на рать (ХП, МС, ранняя часть, 117–96) (ЈУРЬЕВА 2009: 114).

³⁸ Староруске потврде дискурсно су везане за наративне жанрове какви су житија и летописи.

³⁹ Стање није другачије ни у нешто старијој старочешкој *Александриди*, написаној према немачком (или) латинском предлошку, осим што је у њој око 6 пута мање потврда за посматрању глаголску перифразу.

- (114) A kdyz muzie kam jiti chtiechu, || dievky dievkam pronesiechu, || a tak na ceste dievky muze zbijiechu (DK XIV, 11.22);
 (115) Tehdy biskup do Rima jeti chtiese, || ale pro nepriezn upriemo nesmieše (ДК XIV, 53.21).

Стање затечено у старим словенским писменостима сугерише да је у позном прасловенском, па у вези с тим и у српском у време његовог језичког конституисања на Балкану, постојала конструкција имперфекта глагола **hotěti* са инфинитивом, која је служила као израз прошле волитивности (жеље, воље и намере). За имперфекат (па и имперфекат глагола **hotěti*) контекстуално се могла везивати хабитуалност, док су се у одговарајућим паратактичким спојевима стварали услови за развој футуралности (првенствено у копулативној координацији као изразу узрочно-последичних релација), али и контрафактивности (у адверзативној координацији као изразу „некомпатибилних светова“). Ако је овај семантички потенцијал српски наследио из прасловенског, како се претпоставља, онда би одговарајуће потврде продирале у српску писменост већ од њених почетака, али њих у старосрпским повељама и писмима готово да нема. Пошто се, међутим, та значења од XV и XVI stoleћа јављају у својој пуној изнијансираности (коју доносе хипотактичке структуре) – управо у време када српски језик развија своје наративне писане жанрове – реално је претпоставити континуитет развоја српске перифразе *хоћах* + инфинитив од позног прасловенског до савремених дијалеката. Мањак грађе из времена када је српски језик функционално везан за пословноправну писменост условљен је врло вероватно недовољно развијеном наративношћу тог типа дискурса.⁴⁰ Ретке потврде прошле волитивности (116) и одговарајућих деривираних значења – футуралности (117), хабитуалности (118) и контрафактивности (119) у повељама, писмима и даровницима морају се узимати с резервом пошто обично није јасно да ли је модални глагол у аористу или имперфекту:⁴¹

- (116) тои и хотѣхъ w|t| гръчкихъ манастирь коупити (ХА 1317–1318, 140.63);
 (117) до сегае годѣ все ѣзесмо w|д| нѣга плъно тѣма хотѣсмо сикѣ по сѣхъ нашѣхъ листѣ|x| и вашои приязни възвѣсти|t| (ПП 1398, 254.8);
 (118) кѣповахъ и изыношахъ колико хотѣхъ [изнети] (ПП 1412, 304.19);
 (119) азъ не хотѣхъ сѣдити нѣ их послахъ на законъ прѣд гдина и w|t|ца ми (ХА пре 1389, 71.5).

7.2. БАЛКАНСКИ КОНТЕКСТ. Балкански језички утицаји обично се разматрају из перспективе грчког, албанског, румунског и бугарског језика. Савременим грчким спојем волитивне партикуле *θα* и глагола у имперфекту може се

⁴⁰ О вези наративности са временом М. Флудерник (FLUDERNIK 2012: 76) истиче: „Time is a constitutive component of narrative both on the level of story and that of discourse; time, or the progression of time, axiomatically defines narrative in many definitions of narrativity, i.e., that which constitutes a narrative”. Колико је дискурсни контекст битан за реализацију једног глаголског облика као што је имперфекат врло речити говори чињеница да се у старосрпским повељама и писмима XII–XIV века тај облик јавља у свега 2,4% свих потврда прошлих времена (Николић 2021: 37).

⁴¹ Због контраховања имперфекатске основе и поклапања личног наставка облици *хотѣхъ* (1317–1318, ХА 140.63, пре 1389, ХА 71.5) и *хотѣсмо* (1398, ПП 254.8) примарно су аористи, али могу бити тумачени и као имперфекти, имајући у виду сажету основу неупитно имперфекатског облика *хотѣху* (1412, ПП 304.19).

исказати претеритски футур и иреалност, а периферно и евентуалност (TARROMANOVA – MINAYLOVA 2022: 323),⁴² при чему волитивно $\theta\alpha$ настаје од $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ $\acute{\imath}\nu\alpha$ ‘хоћу да’ (WACKERNAGEL 2009: 256). Словенској перифрази структурно су ближе старогрчке комбинације имперфекта глагола $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$ ‘хоћу’ или $\mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ ‘намеравам’ са инфинитивом, па се ова друга често јавља као преводни еквивалент старословенског хотѣхъ + инфинитив (уп. Козлов 2014: 129–133). Савремени албански спој волитивне партикле *do*, факултативног везника *të* и глагола у имперфекту одговара и семантички и структурно грчком $\theta\alpha$ с глаголом у имперфекту (TARROMANOVA – MINAYLOVA 2022: 322). Наиме, волитивно *do* по пореклу је друго, односно треће лице једине глагола *dua* ‘хоћу’ (BREU 2010: 461), а у комбинацији са имперфектом може изразити претеритски футур, као и иреалност, односно евентуалност.⁴³

Савремени румунски се удаљава и структурно и семантички од грчког и албанског (TARROMANOVA – MINAYLOVA 2022: 319–322), али су старорумунској комбинацији имперфекта глагола *a vrea* ‘хтети’ са инфинитивом (или његовим континуантом) током XVI и XVII века била доступна значења претеритског футура и иреалности, што се и данас чује у банатским румунским говорима (ZAFIU 2016: 26).⁴⁴ Слично старорумунском – а структурно еквивалентно са наслеђеном прасловенском перифразом **hotěahъ* + инфинитив – у бугарском до данас опстаје комбинација *щях да* + презент као израз претеритског футура, али и кондиционалности ако је протазни предикат у прошлом времену (TARROMANOVA – MINAYLOVA 2022: 324–333).⁴⁵ Примери које З. Галомб (1964: 116–119) уочава у *Коѝривѝиѝенском гамаскину* сугеришу да је старобугарски семантички профил те перифразе у XVII веку био врло сличан старосрпском. То потврђују одговарајући старобугарски примери волунтативности (120), интенционалности (121), футуралности (122–123), хабитуалности (124), контрафактивности (125), иреалности (126) и авертивности (127).⁴⁶

(120) оназы вдовица не цѣше да 8зме др8го (КД XIV, 63/149);

(121) въ едиѝнъ днь оулѣзе въ корабѣ и щеше да поѝде въ алеѝан|д|рѝа (КД XVII, 19/44);

⁴² Уп. футурско – $\mu\omicron\upsilon\varsigma\ \epsilon\acute{\imath}\chi\epsilon\ \pi\epsilon\acute{\imath}\ \acute{\omicron}\tau\iota\ \theta\alpha\ \tau\omicron\nu\ \acute{\epsilon}\beta\lambda\epsilon\pi\alpha$ ‘рекао ми је да ћу га видети’ (2022: 325), иреално – $\theta\alpha\ \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\phi\tau\alpha$, $\alpha\nu\ \delta\epsilon\ \mu\epsilon\ \kappa\rho\alpha\tau\omicron\upsilon\sigma\epsilon\ \omicron\ \pi\alpha\pi\lambda\omicron\upsilon\varsigma\ \mu\omicron\upsilon\varsigma$ ‘пао бих, да ме није држао мој деда’ (2022: 332), евентуално реално – $\alpha\nu\ \delta\epsilon\nu\ \beta\rho\acute{\epsilon}\xi\epsilon\iota\ \alpha\upsilon\rho\iota\omicron$, $\theta\alpha\ \pi\acute{\eta}\gamma\alpha\iota\nu\alpha$ ‘ако сутра не падне киша, ишао бих’ (2022: 333).

⁴³ Уп. футурско – Eduard Duro, pas betimit para këshillit, tha se do të fillonte punë të hënën ‘Едвард Дуро је, након заклетве пред већем, рекао да ће почети са радом у понедељак’ (TARROMANOVA–MINAYLOVA 2022: 327), иреално – $po\ \acute{t}\acute{e}\ m\acute{e}\ d\omicron\ n\omicron\ t\acute{e}\ Z\omicron\ t\acute{e}\ m\acute{e}\ d\omicron\ n\omicron\ t\acute{e}\ s\acute{e}\mu\mu\acute{e}\ r\acute{e}\ s\acute{h}\alpha$ ‘да ме Бог волео, не бих се разболео’ (2022: 332), евтуално реално – $q\acute{e}\ n\acute{e}\ s\acute{e}\ r\ po\ t\acute{e}\ s\acute{h}\kern{0.05em}ko\acute{e}\ m\acute{e}\ n\acute{e}\ z\acute{g}\acute{e}\ d\acute{h}\acute{e}$, $minimumi\ 15\ deputet\acute{e}\ do\ t\acute{e}\ i\ kemi$ ‘ако сутра изађемо на изборе, најмање 15 посланика ћемо имати’ (2022: 333).

⁴⁴ Уп. футурско – $au\ pus\ Moisi\ acoperem\acute{a}nt\ pe\ obrazul\ lui$, $p\acute{a}n\acute{a}\ vrea\ \acute{i}n\ t\acute{r}\acute{a}\ a\ gr\acute{a}\ i\ c\acute{a}tr\acute{a}\ D\acute{a}nsul$ ‘прекри Мојсије лице своје, пре него ће ући да говори са Њим’ (2016: 26), иреално – $de\ ar\acute{a}\ f\acute{i}\ meseretatea\ r\acute{a}ot\acute{e}a$, $c\acute{a}dea\ se\ vrea\ tut\acute{u}r\acute{o}r\ u\ carii\ s\acute{a}ntu\ \acute{i}n\ meser\acute{a}tate\ r\acute{a}\ i\ a\ f\acute{i}$ ‘да је злоба била врлина, пала би на све оне који су по природи зли’ (2016: 26).

⁴⁵ Уп. футурско – $Sam\ \acute{i}\ se\ \acute{o}b\acute{a}\ d\acute{i}\ s\acute{u}\ t\acute{r}\acute{i}\ n\acute{t}\acute{a}\ [\dots]$ и $\acute{i}\ \acute{k}\acute{a}\ z\acute{a}$, $\acute{c}\acute{e}\ \acute{s}\acute{e}\ s\acute{e}\ da\ \mu\acute{u}\ l\acute{i}\ p\acute{s}\acute{v}\acute{a}$ ‘Сам ју је позвао ујутру [...] и рекао јој да ће му недостајати’ (2022: 326), кондиционално – $\acute{a}\kern{0.05em}ko\ \acute{v}\acute{c}\acute{e}\ r\acute{a}\ b\acute{e}\ s\acute{e}\ \acute{k}\acute{a}\ z\acute{a}\ l\ \acute{a}\ r\acute{g}\acute{u}\ m\acute{e}\ n\acute{t}\acute{e}\ s\acute{i}$, $\acute{s}\acute{y}\acute{a}\ da\ go\ \acute{i}\ z\acute{s}\ l\acute{u}\ s\acute{h}\acute{a}\ m$ ‘да је јуче изнео своје аргументе, саслушао бих га’ (2022: 333).

⁴⁶ Примери су преузимани директно из Милетичевог издања *Коѝривѝиѝенскоѝ гамаскина*, при чему први број у сигнацији означава страницу издања, а други – страницу рукописа.

- (122) на тазы планина оумрѣ мѡвси и дѣаволь цѣше да 8лѣзе въ телото м8 (КД XVII, 37/87);
- (123) сѣи архѣгль кави се ап|с|л8 павл8, когато цѣше да се потопаи кораб'ль въ сѣр'ти (КД XVII, 44/105);
- (124) хс кога цѣше некаде да иде пѣшь ходеше (КД XVII, 185/450);
- (125) и сол8нь цѣше да погыне ѡ|т| гладь. амы великыи сѣи димитріе [...] не оставы мѣсто свое да се развали (КД XVII, 21/49);
- (126) ако не бы ты помогн'ль на|м|, сега цѣх'ме да с'ме оудавены и да сме из'гын'ле (КД XVII, 99/241);
- (127) дѣтето и измаиль цѣше да 8мре за вода [...] ар'хѣгль михаил|л| па|к| се кавы агари и ре|ч| еи [...] е ти вода и пи ты и отроче твоє (КД XVII, 35/83).

Наслеђени, словенски семантички профил перифразе **hotěahъ* + инфинитив српски језик надограђује у балканском окружењу, које врло подстицајно делује на јужне српске говоре од источнохерцеговачких, преко зетско-сјеничких, косовско-ресавских до призренско-тимочких. Ти утицаји – како старосрпски споменици показују – добијају на интензитету од XVI столећа, када се комбинација *хоћах* + инфинитив јавља у аподози иреалне кондиционалне хипотаксе (49–52). Та ће се иновација стабилизовати у свим поменутиим говорима, захватајући и јужне области некадашњег смедеревско-вршачког дијалекта, како то показује говор Галипољских Срба, који је из долине Велике Мораве измештен у другој половини XVI или првој половини XVII столећа (Ивић 1957: 467). На знатно ужем простору зетско-сјеничког дијалекта посматрана перифраза продире и у евентуално реалну кондиционалност, што је регистровано у говору Црмнице (128) и Бјелопавлића (129), са знаменкама још у Његошевој поезији (130–131):

- (128) Шћак сѹтра (поћ) на-Вир, ако буде ведро (Милетић 1940: 553);
- (129) Оћа сѹтра орат, би ли ми да вола (Ћупић 1977: 168);
- (130) У хиљаду другіехъ пушакѡхъ, || Познати га шћаше када пукне (ГВ XIX, 115.27);
- (131) Подъ дворове ђе дужде стояше, || У найдублю яму, кою знадешъ, || Ніе горе но у нѣихъ стояти, || Конь хоћаше у нѣима цркнути (ГВ XIX, 58.13).

Продором перифразе *хоћах* + инфинитив у домен евентуално реалне кондиционалности део јужних зетско-сјеничких говора приближава се албанском, а делимично и грчком језику.⁴⁷

8. ПРОЦЕС ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЈЕ. Према Т. Кутјевој (2001: 142), ланац прошле волитивности може се разумети као скала импликације која обухвата четири кључне карике: 1) волитивност, односно интенцију; 2) футур у прошлости као ознаку будуће радње сагледане са прошлог темпоралног стајалишта; 3) контрафактивност, односно иреалну хипотетичку ситуацију и 4) авертив као ознаку неостварене радње која је била на прагу реализације. Такав поредак представља градацију семантичке сложености, која омогућава

⁴⁷ Језички контакти који доводе до овог типа подударности морали су бити врло комплексни (вероватно условљени сложеним миграторним кретањима), будући да за ову појаву мрковићки говор не зна, мада је управо он изложен јаком албанском утицају. Како Л. Вујовић (1969: 346) каже: „*ћа*“к *ѡ*ћ и сл. је доиста модус за прошлост, јер се ни у једном својству не може употребити за садашњост”.

да се развој категорије прошле волитивности сагледа као изградња система импликационих односа. Присуство семантички сложеније или специјализованије категорије подразумева и постојање оне која стоји ниже на скали. Тако, контрафактивност као и иреална хипотетичност претпостављају већ развијене механизме за изражавање футура у прошлости, док се сам футур у прошлости надовезује на примарну волитивност као најосновнији облик означавања жеље, воље и намере. Слично томе, авертив – као последња карика у овом низу – може се појавити само у систему који већ располаже средствима за исказивање прошле иреалности. Тако свака „виша” карика ланца имплицира постојање „ниже”, чинећи целину која одражава постепену градацију семантичке сложености од волитивности до авертивности. Овом би импликационом скалом била обухваћена већина значења српске перифразе *хоћах* + инфинитив, осим хабитуалности и евентуално реалне кондиционалности, која се – према расположивим подацима – развија само у делу зетско-сјеничких говора.

С. Чанг и А. Тимберлејк (1985: 221) хабитуалност посматрају као подогађаје неодређене и по броју и по времену, који као да се протежу кроз „могуће светове”, чиме се ово значење везује за иреалност. Теорија, међутим, пада пред емпиријом, будући да је у старонглеском хабитуално *would* вековима старије од кондиционалног (уп. ВУБЕЕ et al. 1994: 238–239), те се намеће дилема зашто инсистирати на линеарним објашњењима, када се радијална, или прецизније радијално-линеарна тумачења дају једноставнија решења (уп. АЈМЕР 1985). Наиме, прототипско значење волитивности нова секундарна значења развија у различитим контекстима, а ти се контексти могу појавити истовремено. Ако претеритски футур, као семантички дериват прототипске волитивности, настаје у копулативним паратактичким структурама узрочно-последичног типа (18), а контрафактивност у адверзативним паратактичким структурама као изразу судара прошле жеље са „некомпатибилним светом” (38), није нужно контрафактивност изводити из футуралности. Ради се просто о два деривирана значења прототипске волитивности, која се могу јавити истовремено, али не морају. Прошла хабитуалност се такође могла директно развити из прошле волитивности у одговарајућим контекстима са адвербијалним (и/ли) аспектским маркерима репетитивности. Прошла контрафактивност даље иступа као извориште, с једне стране, прошле иреалности, која настаје у одговарајућим хипотактичким структурама, и, с друге стране, авертивности, која је суштински контрафактивност аспектски маркирана блискошћу реализовања. Периферно изникла зетско-сјеничка евентуална реалност – подстакнута балканским језичким интерференцијама – системско је упориште могла наћи у конкурентности перифразе *хоћах* + инфинитив и потенцијала у домену прошле иреалности (132–133):

(132) Оћа да идем у Град, но ми дођоше, ео, чељад [$\approx$ да ми не дођоше чељад] (Ћупић 1977: 168);

(133) Фино би ој било да е шћела ође остат (Ћупић 1977: 173).

Наиме, потенцијал – будући доступан и иреалности и евентуалној реалности (133–134) – вероватно је послужио као међудоменска спона која омогућује кретање перифразе *хоћах* + инфинитив ка евентуалној реалности (135):

(134) Донио би ти, ако би ми дали от куће (Ћупић 1977: 173);

(135) Оћа сутра орат, би ли ми да вола [$\approx$ ако би ми дао вола] (Ћупић 1977: 168).

Процес граматикализације примарно волитивног *хоћах* + инфинитив текао је поступно од једнозначне волитивности, преко двосмислених комбинација волитивности са секундарним значењима до безволитивне футуралности, хабитуалности, контрафактивности, иреалности и авертивности, када једна изворно волитивна лексема добија статус помоћног глагола подложног фонетској ерозији. Чисту волитивност и волитивност комбиновану са деривираним значењима – судећи по стању у старим словенским писменостима (првенствено старочешкој) – српски је наследио из познопрасловенског, да би се безволитивна значења поступно развијала у балканском језичком окружењу бар од XV stoleћа. Фонетска редукција вокала у почетном слогу могла је током XVI века бити мотивисана интерференцијом глаголских корена **hot-* и **hъt-* (136–137), али губљење иницијалног [x] у XVII stoleћу у споменику који ову фонему иначе чува јасан је индикатор граматикализацијом условљене ерозије (138):

(136) ktiasce osdrauit (МД XVI, 32.10);

(137) хтијаше 8хитити (ЈМР XVI, 44'.12);

(138) наше породити (АЗ XVII, 81).⁴⁸

Временом фонетски еродирани облици имперфекта глагола *хѡѡѡи* постају маркери деривираних значења, и формално се удаљавајући од првобитне перифразе *хоћах* + инфинитив. Тако, на пример, у говору Бучума и Белог Потока петрифицирано *ѡѡѡи* постаје маркер контрафактивности, а презент – индикатор лица (139),⁴⁹ док се у низу зетско-сјеничких говора имперфекатски облици (уместо с инфинитивом) комбинују с императивом када треба исказати хабитуалност (140–142):

(139) не тејаше га пуште [они] (из војске на одсуство), а били смо му и депешу (Богдановић 1979: 82);

(140) Наше донеси белу да копа (Поповић–Петровић 2009: 203);

(141) Наше иди (Пешикан 1965: 206);

(142) Они воз прие наше чељади изгори, омрчи, оцрни (Ћупић 1997: 168).

9. ЗАКЉУЧАК. Прасловенски глаголски спој имперфекта глагола **hotěti* са инфинитивом – потврђен у старословенској, староруској и старочешкој писмености као израз прошле волитивности (жеље, воље, намере) – у српском језику, а првенствено у његовим јужним говорима, развија се у контексту интензивних балканских језичких интерференција. Будући да је реч о перифрази с јасно израженом склоношћу ка наративним жанровима, у које писани

⁴⁸ Како налази М. Пижурица (1989: 222): „Једина категорија у којој је губљење гласа х аутентично јесте имперфекат глагола *хѡѡѡи*. Уп. нпр.: /он/ *chiasce* 159, 678, 878, 890, Д 26, /они/ *chiahu* 159, 181, 491, 489m, 707, 867 итд.”. Индикативно је да се [x] губи у иницијалној позицији имперфекта глагола *хѡѡѡи*, али не и у наставцима (1989: 316).

⁴⁹ Истог су типа и конструкције *наше се ѡкољу*; *наше убаво да ни среде* (Богдановић 1979: 82); *наше се врну* (Богдановић 1987: 251), што су илустративни примери конвергентних процеса сродних са завршним фазама граматикализације футура првог у тимочким говорима (уп. Мирић 2017).

српски језик улази тек од XV stoleћа, тешко је прецизирати хронологију семантичког ширења њеног изворног волитивног значења. Развојна фаза прошле волитивности комбиноване са кључним деривираним значењима у домену темпоралности, аспектуалности и модалности морала је српском језику бити позната и пре XV stoleћа, јер се она испољава и у старим писменостима словенског севера. Развојна фаза нових, безволитивних значења може се пратити од времена када се српски језик функционално шири и на писменост наративног типа, па је тако горња хронолошка граница појаве безволитивног претеритског футура XV век, безволитивне хабитуалности – XVI век, а безволитивне иреалности – XVII век. Граматикализацијом условљена фонетска ерозија имперфекта глагола *хѣѣти* евидентна је од XVII stoleћа, што значи да у то време овај облик већ функционише као помоћни глагол. Процес његове даље граматикализације може се наставити у правцу декатегоризације и свођења на функционалну партикулу *ѣеаще* или *ѣаще*, као у говорима Бучума, Белог Потока и Алексиначког Поморавља, што је типичан пример балканских језичких конвергенција.

ИЗВОРИ

- АЗ XVII: Андрија Змајевић. *Љепопис црковни. Том први*. Мато Пижурица (прир.). Цетиње: Обод, 1996.
- ВВ XIX: Вук Врчевић. *Српске народне приповијесте највише крајке и шаливе*. Биоград: Српско учено друштво, 1868.
- ГВ XIX: Петар I Петровић Његош. *Горски виенац*. Беч, 1847.
- ДК: Jiří Daňhelka, Karel Hádek, Bohuslav Havránek, Naděžda Kvítková. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu. Díl 1. a 2.* Praha: Academia, 1988.
- ИПЛ XVIII: Ivan Jozip Paulovich Lucich. *Deset pokorní razgovora za svíegne grisnikaa, i pomoch pastiraa puka slovinskoga*. Jakin: Ferri, 1785.
- ЈВ XIX: Јован Војновић. *Српске народне приповијесте*. Биоград, 1869.
- КД: Любомир Милетич (прир.). *Копривченски дамаскин: Новобългарски паметник от XVII век*. София: Държавна печатница, 1908.
- ЛЛ XVI: *Лајцишки лекционар*. Дубровник: Leipziger Stadtbibliothek, сигн. Slav. 4.2, 1550–1570.
- ЛМР XVI: *Либро од мнозијех разлоја*. Дубровник: Архив ХАЗУ, сигн. IV.a.24, 1520.
- МД XVI: Marin Držić. *Stracci di prose e di versi, tolti dalla Komedie di Marino Darscich* [снимак рукописа из XVI века (1550?)]. Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna.
- НК XVII: Матие Дивковић. *Наук карсѣиански*. У Мнетцие: Петар Мариа Бертань, 1611.
- НП XIX: *Српске народне ђесме, скупио их и на свијет изгао Вук Сѣеф. Караџић*. Књига друѣа. Беч, 1875.
- НПР XIX: *Српске народне приповијесте, скупио их и на свијет изгао Вук Сѣеф. Караџић*. Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1853.
- ПП: Љубомир Стојановић. *Сѣаре српске ђовеље и ђисма*. I/1–2. Београд – Сремски Карловци: СКА, 1929, 1934.⁵⁰
- ПХ XVI: Petar Hektorović. *Ribanye i ribarscho prigovaranye*. Venetia, 1568.
- РТ XV: *Сѣаросрпски роман о Троју*. Софија: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“, сигн. НБКМ 771, XV век.⁵¹
- СВ XVIII: Stipan Badrich. *Ukazanie Istine megiu Czarkvom Istocnom, i Zapadgniom*. Mleczi, 1745.

⁵⁰ Примери се цитирају према фотографијама рукописа, чија је нумерација усклађена са овим издањем, док је број реда у коме пример почиње наведен по фотографији.

⁵¹ Део рукописа познатог по наслову *Софийска илустрирана Александрија*.

- CP XVIII: Stjepan Rosa. *Scivot Gospodina Jezusa Christa naroda cjoviecanskoga spasiteglja po Mateu, Marku, Luzi, i Ivannu svetiem vanghjelistam i inniem davniem svetiem otzima. Savascen scivotom Blascene Dievize Marie gnegove mattere. Mnezi: Scimun Occhi, 1764.*
- СЧ XVII: Матие Дивковић. *Сїо чугесаа*. У Мнетцие: Петар Мариа Бертань, 1611.
- ХА: Душан Синдик. Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару. *Хиландарски зборник* 10 (1998): 9–134.⁵²

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАРИАКТАРЕВИЋ, Данило. Новопазарско-сјенички говори. *Српски дијалектолошки зборник* XVI (1966): 1–177.
- БЕЛИЋ, Александар. О употреби времена у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоџ* VI (1926): 102–132.
- БЕЛИЋ, Александар. Дијалекти источне и јужне Србије. *Српски дијалектолошки зборник* I (1905): 1–715.
- БИРОЛИН, Леонид Авраамович, Елена Евгеньевна Корди. Основные типы модальных значений, выделяемых в лингвистической литературе. Александр Владимирович Бондарко (ред.). *Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, 1990: 67–71.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говор Алексиначког Поморавља. *Српски дијалектолошки зборник* XXXIII (1987): 7–302.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. Говори Бучума и Белог Потока. *Српски дијалектолошки зборник* XXV (1979): 1–178.
- БОЖОВИЋ, Маринко. *Говори Средњега Ибра*. Приштина – Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији. 2008.
- БУНИНА, Ирина Константиновна. *Система времен старославянского глагола*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1959.
- ВЕЉОВИЋ ПОПОВИЋ, Бојана. Морфолошке одлике глаголских облика говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице. *Српски дијалектолошки зборник* LXVIII (2021): 159–604.
- ВУЗОВИЋ, Лука. Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре). *Српски дијалектолошки зборник* XVIII (1969): 73–398.
- ВОСТОКОВЪ, Александръ Христофоровичъ. *Грамматика церковно-словенского языка изложенная по древнѣйшимъ онаго письменнымъ памятникамъ*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской академіи наукъ, 1863.
- ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, Јасмина. Развој футура у старосрпском језику. *Зборник Маџице српске за филолоџију и лингвистику* LV/1 (2012): 83–103.
- ИВИЋ, Павле. О говору Галипольских Срба. *Српски дијалектолошки зборник* XII (1957): 1–519.
- ЈОВАНОВИЋ, Властимир. Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник* LI (2004): 313–688.
- ЈОВИЋ, Душан. Трстенички Говор. *Српски дијалектолошки зборник* XVII (1968): 1–240.
- ЈУРИШИЋ, Марина. Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције). *Српски дијалектолошки зборник* LXI (2014): 367–534.
- КОЗЛОВ, Алексей Андреевич. К грамматической семантике старославянских конструкций хотѣти/имѣти с инфинитивом. *Русский язык в научном освещении* 27/1 (2014): 122–149.
- КУРЕШЕВИЋ, Марина. Значење конструкције хотѣти + инфинитив у Српској Александриди са становишта теорије граматиализације. *Славистику* XV (2011): 156–166.
- МИЛЕТИЋ, Бранко. Црмнички говор. *Српски дијалектолошки зборник* IX (1940): 207–663.
- МИРИЋ, Мирјана. Степен граматиализације футура првог у тимочким говорима. *Зборник Маџице српске за филолоџију и лингвистику* LX/1 (2017): 133–164.
- НИКОЛИЋ, Лука. Прошла глаголска времена у старосрпским повељама и писмима од 12. до 14. века. *Прилози проучавању језика* 52 (2021): 5–65.
- ПАВЛОВИЋ, Миливој. *Говор Јањева: међудијалекатски и миксојлојски процеси*. Нови Сад: Матица српска, 1970.

⁵² Примери су цитирани према фотографијама рукописа нумерисаних по овој дипломатичкој студији, док је ознака реда у коме пример почиње дата према фотографији рукописа.

- Павловић, Слободан. *Дейтерминативни њадежи у говору северозајадне Боке*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2000.
- Павловић, Слободан. Развој иреалног услова у српском језику. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 38/1 (2009): 95–104.
- Пецо, Асим. Говор источне Херцеговине. *Српски дијалектолошки зборник* XIV (1964): 1–200.
- Пешикан, Митар. Староцрногорски средњокатунски и љешански говори. *Српски дијалектолошки зборник* XV (1965): 1–294.
- Пижурица, Мато. *Језик Андрије Змајевића*. Титоград: ЦАНУ, 1989.
- Поповић, Момчило, Драгољуб Петровић. О говору Спича: Грађа. *Српски дијалектолошки зборник*, LVI, (2009): 1–275.
- Радив, Првослав. *Койаонички говор: етногеографски и културолошки њрисџиуј*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2010.
- Симић, Радоје. Левачки говор. *Српски дијалектолошки зборник* XIX (1972): 1–618.
- Станић, Милија. Ускочки говор II. *Српски дијалектолошки зборник* XXII (1977): 1–157.
- Стојановић, Љубомир. О значењу и употреби глаголских облика у реченицама. *Јужнословенски филолој* II/3–4 (1921): 187–210.
- Тома, Пол-Јуј. Говори Ниша и околних села. *Српски дијалектолошки зборник* XLV (1998): 11–473.
- ЭССЯ. Трубачёв, Олег Николаевич (ред.). *Этимологический словарь славянских языков*. Москва: Наука, 1974–.
- Юрьева, Ирина Сергеевна. *Семантика глаголов имѣти, хотѣти, начати (почати) в сочетаниях с инфинитивом в языке древнерусских памятников XII–XV веков*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва: Филологический факультет МГУ, 2009.

*

- AJMER, Karin. The Semantic Development of *will*. Jacek Fisiak (ed). *Historical Semantics – Historical Word-Formation*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1985: 11–21.
- BELJAVSKI-FRANK, Masha. *The Balkan Conditional in South Slavic. A Semantic and Syntactic Study*. München: Verlag Otto Sagner, 2003.
- BIRNBAUM, Henrik. *Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibung mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Ein Beitrag zur historischen Verbalsyntax des Slavischen* [Acta Universitatis Stockholmiensis, Études de philologie slave 6]. Stockholm: Almqvist & Wisell, 1958.
- BOYD, Julian, James P. THORNE. The Semantics of Modal Verbs. *Journal of Linguistics* 5 (1969): 57–74.
- BREU, Walter. Mood in Albanian. Björn Rothstein, Rolf Thieroff (eds.). *Mood in the Languages of Europe*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2010, 447–472.
- BYBEE, Joan, Revere PERKINS, William PAGLIUCA. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1994.
- CARLSON, Greg. Habitual and Generic Aspect. Robert Binnick (ed.). *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 828–851.
- CHUNG, Sandra, Alan TIMBERLAKE. Tense, Aspect and Mood. Tim Shopen (ed.) *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 202–258.
- COATES, Jennifer. *The Semantics of the Modal Auxiliaries*. London – Canberra: Croom Helm, 1983.
- COMRIE, Bernard. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mental Spaces: Roles and strategies*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1985.
- FLUDERNIK, Monika. Narratology and Literary Linguistics. Robert Binnick (ed.). *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 75–101.
- GAŁĄB, Zbigniew. *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*. Wrocław–Kraków–Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1964.
- HARDER, Peter. *Functional Semantics. A Theory of Meaning, Structure and Tense in English*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1996.
- HOLT, Jens. Etudes d'aspect. *Acta Jutlandica* 15/2 (1943): 1–94.
- KUTEVA, Tania. *Auxiliation. An Enquiry into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. 2001.
- LEECH, Geoffrey N. *Meaning and the English Verb*. London: Longman, 1987.
- LUNT, Horace Gray. *Old Church Slavonic grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2001.
- MARETIĆ, Tomo. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: L. Hartman, 1899.

- McCawley AKATSUKA, Noriko, Susan STRAUSS. Counterfactual Reasoning and Desirability. Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.). *Cause – Condition – Concession – Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, 205–234.
- MIKLOSICH, Franz. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV Band: Syntax*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1926.
- MUSIĆ, August. Kondicional u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU* 127 (1896): 141–209.
- NARROG, Heiko. Modality, Mood, and Change of Modal Meanings: A New Perspective. *Cognitive Linguistics* 16 (2005): 677–731.
- NARROG, Heiko. *Modality, Subjectivity, and Semantic Change: A Cross-Linguistic Perspective*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2012.
- NUYTS, Jan. Analyses of the Modal Meanings. Jan Nuyts, Johan van der Auwera (eds.) *The Oxford Handbook of Modality and Mood*. Oxford: Oxford University Press, 2016: 31–49.
- NUYTS, Jan. The Modal Confusion: On Terminology and the Concepts behind It. Alex Klinge, Henrik Høeg Müller (eds.). *Modality: Studies in Form and Function*. London: Equinox, 2005: 5–38.
- PALMER, Frank Robert. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- RADOIČIĆ, Ivana. Fonološki opis govora leposavičke okoline. *Прилози у проучавању језика* 27 (1996): 32–52.
- SMITH, Carlotta. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer, 1991.
- TALMY, Leonard. Lexicalization Patterns: Semantic Structure in Lexical Forms. Timothy Shopen (ed.). *Language Typology and Syntactic Description. III. Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985: 36–149.
- TARPOMANOVA, Ekaterina, Bilyana MIHAYLOVA. Future in the Past and Conditional. Ekatarina Tarpo-manova, Petya Asenova, Boris Vounchev (eds). *Глаголаму. Balkan Verb Typology*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2022, 315–339.
- VAN DER AUWERA, Johan, Vladimir PLUNGIAN. Modality's Semantic Map. *Linguistic Typology* 2 (1998): 79–124.
- VAN LINDEN, An. *Modal Adjectives: English Deontic and Evaluative Constructions in Synchrony and Diachrony*. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, 2012.
- VEČERKA, Radoslav. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax. Band II: Die innere Satzstruktur*. Freiburg im Breisgau: Universitätsverlag Walter Weiher, 1993.
- VONDRÁK, Wenzel. *Vergleichende slavische Grammatik. II. Band: Formenlehre und Syntax*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1908.
- VUKOVIĆ, Jovan. Posebni perifrastični modalni glagolski oblici u srpskohrvatskom jeziku. *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* II/1 (1954): 5–43.
- WACKERNAGEL, Jacob. *Lectures on Syntax: With Special Reference to Greek, Latin, and Germanic*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- ZAFIU, Rodica. The Syntax of Moods and Tenses. Gabriela Pană Dinelegan (ed.). *The Syntax of Old Romanian*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 14–52.
- ZIMA, Luka. Nekoje, većinom sintaksičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine. *Djela JAZU* VII (1887): 1–343.
- ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka. *Modalnost: Motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.

Slobodan Pavlović

THE DEVELOPMENT OF THE PRETERITE VOLITIVE IN SERBIAN (IMPERFECT OF THE VERB *HTETI* WITH INFINITIVE)

S u m m a r y

The Proto-Slavic verbal construction consisting of the imperfect of *hotěti* and an infinitive – attested in Old Church Slavonic, Old Russian, and Old Czech as an expression of past volition (desire, willingness, intention) – develops in Serbian, primarily in its southern dialects, in the context of intense Balkan linguistic interference. Since this periphrasis displays a clear affinity with narrative genres, which entered Serbian written tradition from the fifteenth century onwards, it is difficult

to determine the precise chronology of the semantic expansion of its original volitional meaning. The developmental stage combining past volition with key derived values in the domains of temporality, aspectuality, and modality must have been known to Serbian already before the fifteenth century, given its attestation in the older literatures of the northern Slavs. The stage of development involving new, non-volitional meanings can be traced from the period when Serbian began to functionally extend into narrative writing. Thus, the upper chronological limit for the emergence of the non-volitional “preterite future” is the fifteenth century, for non-volitional habituality the sixteenth, and for non-volitional irrealis the seventeenth century. The phonetic erosion of the imperfect of *hteti*, conditioned by grammaticalization, is evident from the seventeenth century, which indicates that by this time the form was already functioning as an auxiliary verb. The process of further grammaticalization could continue in the direction of decategorization and reduction to a functional particle (*teaše, ćaše*) in the vernaculars of Bučum, Beli Potok, and the Aleksinac Morava region – a typical instance of Balkan linguistic convergence. Strong Balkan influence is also visible in the southwest of the Serbian linguistic area, where in certain Zeta-Sjenica speeches the *šćaše* construction even extends into the domain of real conditionality.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
slobodan.pavlovic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 31. августа 2025;
прихваћено 4. новембра 2025)

Исидора Бјелаковић

УТИЦАЈ РУСКОГ/РУСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА НА ЛЕКСИКУ СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА 18. И 19. ВЕКА*

Тридесетих година 18. века, услед друштвено-политичких прилика, српски књижевни језик (српскословенски) замењен је рускословенским. Истовремено, у српској културној средини (у писаној продукцији) спорадично је почео да се активира и руски књижевни језик. Елаборирани и функционално поливалентни, ови су језици одиграли веома важну улогу у процесу изградње одређених сегмената српског књижевнојезичког лексикона 18. и 19. века – славеносрпског, доситејевског па и вуковског народног. Различити и вишеслојни, ови утицаји би се могли систематизовати и представити у виду неколико категорија: (1) реактивирање наслеђених форми (уз увођење јединица са руском фонолошком лавираношћу), (2) попуњавање лексичких лакуна и формирање терминологије, (3) стилска улога, (4) посредничка улога у процесу позајмљивања стране лексике, (5) творбени узор.

Кључне речи: рускословенски језик, руски књижевни језик, XVIII и XIX век, лексика, славеносрпски језик, доситејевски тип језика, стандардни српски језик.

In the 1730s, due to socio-political circumstances, Serbian Church Slavonic was replaced by Russian Church Slavonic. At the same time, the Russian literary language began to be sporadically activated in the Serbian cultural environment (in written production). As elaborate and functionally polyvalent, these languages played a very important role in the process of building certain segments of the lexicon in one of the Serbian literary languages of the 18th and 19th century – Slavonic-Serbian, Dositeyan, and even in the literary language based on Vuk Karadžić's vernacular principles. This paper systematizes and examines various types of the aforementioned influences up to the mid-19th century: (1) reactivation of inherited forms (with the emergence of Russian phonological nuances), (2) filling in lexical gaps and forming terminology, (3) stylistic role, (4) intermediary role in the process of borrowing foreign vocabulary, and (5) formation models.

Key words: Russian Church Slavonic, Russian literary language, 18th and 19th century, lexical system, Slavonic-Serbian, Dositeyan language type, Standard Serbian language.

1. СМЕНА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА РУСКОСЛОВЕНСКИМ И ПОЈАВА РУСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА У СРПској ПИСМЕНОСТИ И КУЛТУРИ. Увођење рускословенског језика – најпре у виду фрагментарних наноса у српској писмености с краја 17. века, а потом и као књижевнојезичког пандана српскословенском језику – институционализовано је и формализовано током мисије Максима Суворова. Овај је процес на територији Јужне Угарске у највећој мери био реализован

* Овај рад изложен је на међународној конференцији *Взаимосвязи русской и сербской культур в зеркале истории образования XVIII – начала XX вв.: люди, идеи, практики, институты. К 300-летию просветительской миссии Максима Суворова в сербских землях*, одржаној у Москви током априла 2025. године (организатори: Институт славяноведения РАН, Матица српска и Российское историческое общество).

до четрдесетих година 18. века.¹ Инаугурација рускословенског језика у српску писменост није, међутим, представљала искључиво замену једног језика високог стила другим (у духу средњовековне диглосије), него је означила почетак и преломну тачку у развоју српске културе уопште – најпре на територијама које су насељавали Срби у Хабзбуршкој монархији, а временом и на читавом српском језичком подручју. У време када се то десило, српско становништво сигурно није ни слутило да ће поступак увођења новог књижевног језика – који је у то време сматран делом сопственог наслеђа² – у потоњим временима довести до много већих и далекосежних промена него да до измене на књижевнојезичкој сцени није дошло.

Другим речима, контрафактивно постављајући прилике код Срба током треће и четврте деценије 18. века, могло би се претпоставити следеће: да није дошло до изражених прозелитичких притиска, те директне угрожености Српске православне цркве и отварања питања идентитетске природе, а због тога и до одлуке о смени једног књижевног језика другим, утицај руске културе не би био у толикој мери присутан у српској средини 18. века – а био је. Поред тога, не би се у тако великом броју увозиле књиге из Русије (чак је аустријски трон у једном тренутку забранио ову делатност плашећи се превеликог утицаја Русије на Србе).³ Увезене књиге, међутим, нису биле писане само на рускословенском него, уколико су биле профаног карактера, и на руском књижевном језику 18. века, што је довело до продора и еманципације овог књижевног језика у српској култури (историографији пре свега) (Ивић 1998: 126–129), а тиме и до појаве полиглосије, која ће своју кулминацију доживети током друге половине 18. века.

Према познатој периодизацији Бориса Унбегауна (1995: 15–21), касније у извесној мери модификованој (в. Толстой 1988: 186–193; Толстой 2004: 68–103), рускословенски језик постао је доминантан књижевнојезички израз (у областима Јужне Угарске) од четрдесетих година 18. века и ту је позицију задржао до краја шездесетих година, када се на сцени појавио славеносрпски језик утирући пут полиглосији коегзистентног типа. Утицај рускословенског и руског језика овим чином, међутим, није престао. У потоњим временима ови су језици представљали узоран модел омогућавајући новим српским књижевним језицима да се све до средине 19. века изграђују и бресе у различитим доменима – синтаксичком, стилском и лексичком.

2. Полиглосија српског 18. века (маргинализација рускословенског и руског језика, промоција славеносрпског). Иако новија истраживања указују на то да се славеносрпски језик (као хибридна структура са елементима

¹ Више о наведеној смени књижевнојезичких идиома и прихватању рускословенског језика в. нпр. у Кулаковскиј 1903; Младеновић 1989: 9–47; Унбегаун 1995: 22–46; Ивић 1998: 105–125; Толстой 2004: 74–76.

² *А славјански језик је наш језик!*, пише Мојсије Петровић у другом писму упућеном цару Петру Великом 1721. г. (цитат је преузет из савременог превода одломака оба писма која је митрополит Мојсије Петровић послао руском цару Петру Великом 1718. и 1721. г.; в. Младеновић 1989: 10–12).

³ Више о терезијанско-јозефинским реформама школства у Хабзбуршкој монархији и акцијама аустријских власти у погледу тежње ка смањењу руског културног утицаја међу Србима у царству в. нпр. у Херити 1999: 48–56.

рускословенског, српскословенског, руског и српског језика) у рукописној писмености појавио већ тридесетих година 18. века (в. нпр. Бјелаковић 2019а; 2019б), овај књижевнојезички тип доживео је свој потпуни замах три деценије касније, са појавом просветитељства и тежње образованих појединаца (пре свега представника новоформираног грађанства) да позицију књижевног језика заузме идиом који ће бити семантички прозирнији ширем читалачком кругу.⁴ Рускословенски и руски језик су у таквој поставци, природно, били маргинализовани будући да је број оних који су могли да читају текстове на овим језицима ипак био ограничен.⁵ Црквенословенске морфолошке и синтаксичке конструкције те руска фонолошка лавираност онемогућавале су продор овим језицима у шири српски читалачки круг. С друге стране, промовисање просветитељских идеја било је додатно подстакнуто и радом штампарије Димитрија Теодосија у Венецији (од 1761. г.), где је публикован немали број књига на славеносрпском језику (в. нпр. Фин 2012).

Добијајући подршку међу све бројнијим ауторима, славеносрпски се временом србизирао да би се од осамдесетих година 18. века и појаве Доситеја Обрадовића у српској култури конституисао посебан подтип књижевног језика – доситејевски – као резултат новог таласа идеја о увођењу српског народног језика у позицију књижевног. Доситејевски тип језика дефинише се као онај књижевнојезички модел који је у највећој мери на свим језичким нивоима био заснован на српском вернакулару, осим на лексичком и делимично синтаксичком, где су били присутни наноси из руског и рускословенског језика, тзв. славенизми. Не заступајући пуристичке идеје о српском народном језику као одразу нације (које је донео романтизам у 19. веку), Доситеј а потом и његови истомишљеници елаборирали су, дакле, нов књижевнојезички тип уз снажан ослонац на лексикон руског и рускословенског језика, видећи у њима богату ризницу и најједноставнији пут ка интелектуализацији језичког израза, односно (у ширем смислу) пут ка демократизацији и европеизацији српског друштва у целини.⁶ Овај поступак у виду активног ослањања на руску лексику не треба да изненађује јер је систем образовања у Хабзбуршкој монархији и у то време био заснован на рускословенском као језику на којем су се стицала основна знања из читања и писања, а богата литература, која је стизала из Русије утицала је на образовање појединце да рускословенски и руски (свесно или несвесно) прихвате као део свог културног кода.⁷

⁴ Више о генези и структури славеносрпског језика в. у Грицкат 1966; 1987; Младеновић 1978; 1989: 94–100; Ивић 1998: 129–135; Кречмер 2000; Суботић 2004; Толстој 2004; Бјелаковић 2019а; 2019б.

⁵ На слабије познавање рускословенског и руског књижевног језика међу Србима па самим тим и на појаву славеносрпског у извесној мери утицала је и дерусификација српских школа у Хабзбуршкој монархији, као и забрана увоза књига из Русије (в. Павић 1991а).

⁶ Више о доситејевском типу језика в. нпр. у Ивић 1990; Суботић 2004.

⁷ Иако није централна тема овог рада, требало би нагласити да се српска писменост током друге половине 18. века није развијала као монолитна целина. Њена вишеслојност може се пратити са различитих аспеката: (1) са аспекта везе стилске епохе са књижевним језиком (диглосијом и рускословенским језиком у класицизму, моноглосијом и славеносрпским или доситејевским типом језика у предромантизму и сл., уз немали број варијација и модалитета; в. Павић 1991а; 1991б, Бјелаковић – 2020а), (2) из перспективе жанра (в. нпр. Толстој 1988;

Ако се пође од чињенице да је доситејевски тип књижевног језика био активан у српској писаној продукцији све до средине 19. века (па и касније), онда би централна поставка овог рада подразумевала следеће: утицај руског и рускословенског језика на лексичком плану био је присутан и у временима када они више нису били доминантни у српској култури, дакле, све до средине 19. века и прихватања српског језичког варијетета заснованог на вуковским поставкама као језичког стандарда. На основу свега наведеног, сасвим је извесно да су рускословенски и руски језички елементи били најстабилнији и најдуговечнији у оквиру доситејевског типа језика, тј. у домену лексике, репрезентоване лексичким славенизацима.

3. Лексички славенизми. У дијахронијској србистици славенизми се дефинишу на нешто другачији начин у односу на савремену славистику те се не посматрају као позајмљенице из словенских језика, него у суженом значењу – најчешће као књишке категорије црквенословенског и/или руског порекла које су српским књижевним језицима 18. и прве половине 19. века обезбеђивале стилску компоненту узвишеног и одвајале га од вернакулара. Ипак, у србистици и данас није постигнут консензус у погледу појмовне вредности славенизма те га аутори дефинишу на различите начине.⁸

3.1. У овом раду под лексичким славенизацима подразумевају се оне јединице лексикона славеносрпског и доситејевског типа језика које (иако словенског порекла или изворишта) нису биле део српског вернакуларног, него књишког језичког израза, а које су могле да представљају и сегмент наслеђа (из српкословенске писмености) и иновативног лексичког фонда (уведеног или преко рускословенског/руског језика у 18. и 19. веку или независним креирањем неологизама хибридног типа). У питању су, дакле, форме попут: *свешћеник*, *васкрснути*, *Васкрс*, *Бојојављеније*, *бденије*, *моленије*, *йоученије*, *йриказаније*, *сийасеније*, *воображеније*, *сочинишье*, *возбужденије*, *человјечески*, *множесѣтво*, *звјездоводец*, *ойисаније*, *всесилен*; *настѣојашчи*, *долѣи*, *йерви*, *рјад*, *человјек*, *љубов*, *между*, *часѣи* и др.⁹ Поред тога, под лексичким славенизацима у овом раду подразумевају се и лексеме у основи страног порекла, у чијој се структури препознаје књишки или руски елемент, нпр. *йланилѣбије*, *майемайѣчески*, *асѣрономически* и др. Представљајући, дакле, јединствену целину, састављену од наслеђене и иновативне лексике, овај је лексички слој давао српском језичком изразу 18. и прве половине 19. века атрибут књишког, узвишеног, интелектуалног и европејског јасно га одвајајући од вернакулара (в. Белаковић – Зорић 2021).

Због својих ненародних особина лексички славенизми су, уз традиционалну ћирилицу и нефонолошки правопис, били најпроминентнији књишки

Толстој 2004; Грицкат 1987; KRETSCHMER 1987; 1989; КРЕЋМЕР 1990; КРЕЧМЕР 1990; Милановић 2000; 2004; 2014б; Милановић – Белаковић 2016; Суботић 2003), (3) са аспекта интратекстуалне структуре (в. нпр. Милановић 2000; Белаковић 2012; 2019а; 2019б; 2020б; 2021; Милановић – Белаковић 2016) и др.

⁸ Више о тумачењима појма славенизам у србистици в. у Зорић 2013.

⁹ Због некодификованог правописа у српској средини 18. и прве половине 19. века, те различитих језика из којих су славенизми могли да потичу, примери се у овом раду наводе транскрибовано, према начелима датим у Младеновић 1979.

елементи у језику традиционалиста, на основу којих су се они у 19. веку јасно раздвајали од вуковаца.¹⁰ Ово је био и разлог због којег су славенизми током прве половине 19. века, поред графије и ортографије, постали окосница сукоба између вуковаца и традиционалиста. Другим речима, од тренутка када су, уз укидање старог писма и правописа, лексички славенизми уклоњени из система српског књижевног језика (показало се да је то крај седме деценије 19. века), у српској се култури и говори о конституисању вуковског језичког стандарда.

4. СТАТУС И ФУНКЦИЈА ЛЕКСИЧКИХ СЛАВЕНИЗАМА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ 18. И 19. ВЕКА. Лексички утицај руског и рускословенског језика у српској је култури био интензиван све до средине 19. века. Истовремено, он се манифестовао у виду прилично дивергентних матрица. Имајући у виду прилике на српској књижевнојезичкој сцени од мисије М. Суворова до конституисања књижевног језика вуковског модела, ова би се вишеслојност могла систематизовати у неколико категорија: (1) реактивирање наслеђених форми (уз увођење јединица са руском фонолошком лавираношћу), (2) попуњавање лексичких лакуна и формирање терминологије, (3) стилска улога, (4) посредничка улога у процесу позајмљивања стране лексике, (5) творбени узор.

4.1. РЕАКТИВИРАЊЕ НАСЛЕЂЕНИХ ФОРМИ (УЗ УВОЂЕЊЕ ЈЕДИНИЦА СА РУСКОМ ФОНОЛОШКОМ ЛАВИРАНОШЋУ). Прелазак са српске редакције на руску омогућио је изванредан континуитет средњовековном црквенословенском наслеђу не само током мисије Максима Суворова него и у потоњим деценијама. Ово се нарочито манифестовало на плану егзистенције појединих књишких лексичких форми, заједничких за српскословенско и рускословенско писано наслеђе. Са прихватањем рускословенског језика, наиме, многобројне српскословенске лексичке јединице наставиле су свој животни пут, сада под окриљем друге редакције, која им је и удахнула нову енергију реактивирајући их у пуном смислу будући да је српскословенска писменост крајем 17. и почетком 18. века била у силазној путањи, а број образованих поједница који су могли да га ревитализују у новој средини (Хабзбуршкој монархији) – све мањи. У питању су форме попут: *блаџообразни*, *боџовидни*, *движеније*, *мир*, *мирозданије*, *ишеченије*, *безаконије* и сл. Поред тога, са усвајањем рускословенског и руског књижевног језика, у систем су улазиле и форме славенизама са типичним руским фонолошким карактеристикама, нпр.: *воображеније*, *сочинишељ*,

¹⁰ О томе колико су лексички славенизми представљали неопходан сегмент лексикона српског књижевног језика сведочи и податак да се и сам Вук у почетној фази свог рада (до 1818. г. па чак и у појединим сегментима *Српској рјечника*) ослањао на њих и употребљавао их у оним доменима лексикона где су постојале очигледне лексичке празнине – у терминологији и апстрактној лексичкој (в. Ивић 1986: 275; Милановић 2015). Поред тога, Вук је лексичке славенизме активирао чак и у ситуацијама где није било речи о структурним него социолингвистичким разлозима (нпр. приликом навођења титула пренумераната за прво издање *Српској рјечника* 1818. г.). Међутим, након објављивања *Рјечника* Вук заоштрава своје погледе на структуру будућег српског књижевног језика те славенизме уклања из система или их посрбљује дајући основне напомене о њима у својим елаборатима *Главне разлике између данашњега славенскога и српског језика* (Караџић 1826) и *Главна свршивања сушћествијелни и ирилатијелни имена у српском језику* (Караџић 1828).

возбужденије, челољечески, множесѣво, звјездовец, всесилен, насѣојашчи, долѣи, ѿрви, рјад, љубов, часѣи и др. На тај начин, увођењем рускословенског језика не само да је обезбеђен континуитет у употреби одређених књишких лексичких форми, него је лексикон богаћен и модификован према руским обрасцима.

4.2. ПОПУЊАВАЊЕ ЛЕКСИЧКИХ ЛАКУНА И ФОРМИРАЊЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ. Развојни пут у прихватању рускословенског језика и његове имплементације у различите домене употребе писане речи (што је најпре реализовано у делима теолошког карактера, а потом и у другим жанровима)¹¹ успорен је и сведен на минимум с појавом просветитељских идеја у српској средини и увођењем славеносрпског језика у писану продукцију мирјана. Сличну судбину доживео је и тзв. славенизирани руски књижевни језик, који се током 18. века у српској култури појављивао углавном у делима историографског карактера.¹² Међутим, појава славеносрпског језика није означавала и раскид са рускословенским и руским. Рускословенски, као језик на којем су се све до средине 19. века стицала основна знања из читања и писања, и руски књижевни језик (жанровски разуђен) пружали су снажан ослонац српским ауторима у виду елаборираног лексикона, којим се у време конституисања славеносрпског језика српски вернакулар није могао похвалити. Такозване лексичке лакуне (тј. празнине), које су се манифестовале углавном у домену апстрактне лексике у оним сегментима писане продукције који су се разликовали од свакодневне комуникације и разговорног стила, често су се попуњавале славенизмима. Поред тога, лексички славенизми били су неретко активирани (из стилских разлога или по аутоматизму, без свести о пореклу дате лексеме) чак и у случајима када је српски вернакуларни фонд обезбеђивао одговарајућу форму (нпр. уместо *међу* често се употребљавало *между*, уместо *ѿрви* – *ѿрви*, уместо *човек* – *человѣк* и сл.). На тај начин, руски и рускословенски језик обезбеђивали су себи изванредан континуитет на српској књижевнојезичкој сцени све до средине 19. века омогућујући ауторима да на најбезболнији и најбржи начин учине свој језички израз лексички елаборираним и функционално поливалентним. Тако је просветитељски утилитаризам (без израженог пуризма према славенизмима) донео огроман помак у писаној продукцији српске културе.

¹¹ Српско оригинално и преводилачко стваралаштво и писменост 18. и почетка 19. века обележено је, познато је, употребом рускословенског језика у различитим сегментима писане речи: (1) у текстовима књижевноуметничког профила (нпр. *Описаније свјатѣо божѣја града Јерусалима* С. Симеоновића (1748), *Поздрав Мојсеју Путинику* З. Орфелина (1757), *Горесни ѿлач* З. Орфелина (1761), *Велизарѣи* П. Јулинца (1776), *Трагедија о смртии Уроша Пјатѣа* Ј. Рајића (1798), класицистичке оде Л. Мушицког и др.), (2) у администрацији (привилегије, званична документација и сл.), (3) у педагошким, научним и научно-популарним делима (*Калиграфѣија* З. Орфелина (1759), *Руководство к чесносѣи и ѿравосѣи* Атанасија Деметровића Секереша (1777), *Јесѣсѣвословије* Павла Кенгелца (1811), граматике рускословенског језика С. Вујановског, А. Мразовића и др.).

¹² На овом књижевном језику (уз мањи или већи прилив црта из српског народног) написано је неколико текстова историјског профила (*Крајѣкоје введенѣије в исѣорију ѿисхожденѣија славеносерѣсѣаѣо народа* П. Јулинца (1765), *Исѣорија о жѣиѣији и славних дѣлаѣо велиѣаѣо ѿосударѣа имѣрайѣора Пейѣра Перваѣо* З. Орфелина (1772), *Исѣорија разних славѣанских на-родов, најѣаче Болѣар, Хорваѣѣов и Серѣов* Ј. Рајића (1794–1795) и сл.).

Преводима публикација најразличитијих садржаја постављени су темељи савремене српске науке и публицистике, а недостатност у терминологији надокнађивала се различитим поступцима (позајмљивањем, творбом и полисемијом). У овим процесима преузимање славенизама представљало је један од поступака за изградњу термилошког апарата. Новије анализе термино-система у 18. и 19. веку указују на изузетно висок степен присуства славенизама у почетним етапама постојања славеносрпског и доситејевског типа језика да би се њихов број временом смањивао и био замењен интернационалним терминима или домаћом лексиком (уп. нпр. Бјелаковић 2017; 2022; Мацановић 2018). У наредној табели, ради илустрације наведених промена, приказан је развојни пут два савремена термина (домаћег и интернационалног): *помрачење* и *метеор*, посведочених у периоду од 1783. до 1867. г.¹³

ПОМРАЧЕЊЕ	1832, 1844, 1845, 1851, 1864, ДЈ 1867	затмјеније	1783
		затменије	1801, 1804
		помраченије	1824, 1850, 1852
		помрачаније	1844

МЕТЕОР	1844	бљудјашчи огоњ	1783
		воздушнаја огњенаја кугла	1783
		летушчи дракон	1783
		летушчи огоњ	1783
		огњенаја кугла	1783
		огњени шар	1803
		летушчи змај	1803
		букња	1824
		гореће брвно	1824
		сјајна кугла	1824
		ватрена кугла	1824, 1852, 1864
		летећи змај	1824
		скакајућа коза	1824
		факља	1824
		ватрени змај	1832, 1864
		блудећа светлост	1832, 1864

4.3. Стилска улога лексичких славенизама. Ранија истраживања текстова предстандардне епохе развоја српског књижевног језика недвосмислено су показала да су лексички славенизми имали и вишеслојну стилску функцију. Степен активирања славенизама у једном тексту често је, наиме, зависио од његове жанровске припадности и тематике (или тематске раслојености унутар једног текста), што се може уочити чак и у делима истог аутора: нпр. С. Стијовић (1992) утврдио је да је у Његошевим текстовима филозофског карактера, испеваних узвишеним тоном (нпр. у *Лучи микрокозма*)¹⁴ присуство

¹³ Подаци су преузети из Бјелаковић 2022.

¹⁴ На везу узвишеног стила у *Лучи микрокозми* и употребе славенизама указује и Б. Дабић (1984: 48).

славенизама много веће него у његовим делима наративног профила или песмама написаним у маниру народне усмене традиције, где се они готово и не појављују (нпр. у *Кули Бурџића*) (1992: 119–125). Слично наведеном, теолошка тематска лавираност у роману *Калуђер* Ј. Суботића допринела изразитијем активирању лексичких славенизама, за разлику од других Суботићевих дела (в. Милановић 2014а: 325).

Интензивније активирање славенизама везује се, као што је наведено у претходном поглављу, и за потребу изражавања апстрактног значења, што је текстовима давало посебну стилску димензију. На пример, Ј. Суботић је утврдила да у оним деловима басни Д. Обрадовића који се односе на тзв. наравоученија лексичких славенизама има далеко више него у почетним, наративним сегментима будући да је алегоријска структура поуке често захтевала лексику апстрактног значења (в. Суботић 1994):

ЛИСИЦА И ДРВЕНА ГЛАВА.

Лисица уће у дућанъ древосѣчца, и наће ту између остали вещи и едну дрвену главу весма майсторски садѣлану, коју э позадуго гледала и тамовамо преметала, но нечуюћи одъ нѣ никакве речи – туріе говорећи, о чудне главе безъ мозка!

Н а р а в о у ч е н і е.

Ово приличествуе онима, кои све свое достоинство у внѣшномъ украшенію полагају. Ово говорећи не похуждавасе, свакога по нѣговомъ чину и состоянію, пристойно одѣяніе и украшеніе. [...] Но само за внѣшнѣ украшеніе старатисе велико нешто у тому полагати, и съ округли мустаћи, или обрвама, или калпакомъ, или перукомъ, или златоизвезенимъ алинама поноситисе, а о украшенію душе и памети, срца и нарава свои ни мало немарити, ту управъ принадлежи, о чудне главе безъ мозка. (ОБРАДОВИЋ 1788: 45–46)

Наглашена употреба славенизама, независно од тематике и жанра, била је типична за у наслове, посвете и спискове пренумераната, а објашњава се (1) тежњом аутора ка постизању узвишеног тона у почетним, најпроминентнијим деловима текста или (2) жељом ка изражавању дубоког уважавања према представницима вишег друштвеног staleжа – претплатницима и особама којима су дела била посвећена.

4.3.1. Изражена експресивност језичког израза у књижевним делима постизала се честом кумулацијом лексичких славенизама или њиховом употребом у синонимском низу (в. нпр. Цветковић 2006; Ивановић 2020):

Стихије: вода, ватра, и самъ воздухъ на бурноме мору, быяу му, колико су игда могле, вредъ и штету причиниле, и иманѣ нѣгово прогутале (Д. Исаиловић, *Уранија*, 1837; према Цветковић 2006: 480).

Наведена функција уочена је и у рубним књижевноуметничким жанровима, а добру илустрацију за такву употребу представљају некролози:

Отечестволюбива сердца усердно є Онѣ свему оному поспѣшавао, што бы собратію Єго Сербле сретнійимъ учинити могло, кое є найветѣма у Темишварскомъ Собору освѣдоčio. Чувствителанъ будучи убоге є подкреплявао, потребитымъ давао, немотѣне помагао, очаявше избавляо и утѣшавао, и гди бы годѣ

лексикона има далеко више и оне указују на важну улогу коју је руски језик имао и у на овом пољу.

4.5. Творбени узор. Иако су од средине 19. века били у великој мери маргинализовани или уклоњени из система, поједини лексички славенизми послужили су као узор, који је након посрбљавања заживео и у потоњим временима: *созвездије* → *сазвежђе*; *време будуће* → *будуће време*; и сл. Ипак, велик број посрбљених славенизама није преживео. Уступио је место интернационализмима или домаћим кованицама, нарочито у научној номенклатури (в. БЈЕЛАКОВИЋ 2017; МАЦАНОВИЋ 2018): *воздухокружје* → *ваздуха-кружје* → *ајмосфера*; *времја њреходјащче* → *време њреходеће* : *њрошло време* / *њерфекај*; *удареније* → *ударање* → *удар*: *акценай*, *најласак*; и сл. Понекад је овај процес трајао током више деценија, што је ради илустрације приказано и у наредној табели, у којој је наведен термилошки развој приликом номиновања појма *њривлачна сила* (посведоченог тек од 1864. године):¹⁸

ПРИВЛАЧНА СИЛА	1864	тјажест тјела	1783
		сила притјагателнаја	1801
		сила тјажести	1801
		привлачива сила	1824
		сила тежине	1824
		привлачителна сила	1844
		привлачење	1845
		привлачећа сила	1850
		средтотежна сила	1851
		сила привлачења	1858
		сила привлачна	1851
		сасредна сила	1864
		централна сила	1864
		привлачица	ДЈ 1867
		привлачна снага	ДЈ 1867
		тежина	ДЈ 1867

5. Закључак. Без обзира на то што је већина лексичких славенизама током и након Вукове реформе свесно искључена из српске језичке структуре или посрбљена и уклопљена у творбени систем српског језика, сама чињеница да су они српском књижевном језику више од сто година пружали снажан подстрек и полугу за богаћење лексикона и утицали на његов развој у различитим доменима (структурним и жанровским/стилским) упућује нас на недвосмислен закључак да је улога коју су рускословенски и руски језик имали у конституисању стандардног српског језика изузетно важна. Поред тога, није лоше још једном се подсетити чињенице да су у српском језику и данас живи они славенизми који су још у Вуково време били прихваћени у народу или пак они код којих руске црте нису биле очигледне, што им је и омогућило

¹⁸ Подаци су преузети из БЈЕЛАКОВИЋ 2022.

- Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Ивић, Павле. Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 19/2 (1990): 5–14.
- Ивић, Павле. *Прејед историје српског језика*. Целокупна дела. VIII. Милорад Радовановић (ред.). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Јовић, Надежда. Славенизми у Сремчевим делима. *Књижевно дело Стивана Сремца – ново читање*. Лингвистичка секција. Зборник радова. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ, 1997, 145–159.
- Караџић, Вук Стефановић. Главне разлике између данашњег Славенског и Српског језика. *Даница. Забавник за јодину 1826*. 1 (1826): 41–69.
- Караџић, Вук Стефановић. Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у Српском језику *Даница. Забавник за јодину 1828*. 3 (1828): 1–135.
- Кречмер, А. Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXXIII* (1990): 221–231.
- Кречмер, А. О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији). *Јужнословенски филолој* LVI/1–2 (2000): 543–559.
- Кулаковский, Платон А. *Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII вѣкѣ. Очеркъ изъ исторіи рускаго вліянія на югославянскія літературы*. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1903. <<https://digital.libsu.uni-sofia.bg/en/v/35600>> 25. 4. 2025.
- Маџановић, Ана. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.
- Милановић, Александар. Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила. *Српски језик* V/1–2 (2000): 623–639.
- Милановић, Александар. Неке лексичке карактеристике новинарског подстила у предвуковском периоду. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 32/1 (2004): 211–221.
- Милановић, Александар. *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет, 2014а.
- Милановић, Александар. Жанр као ресурс за истраживање историје српских књижевних језика у 18–19. веку. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 43/3 (2014б): 175–180.
- Милановић, Александар. Рана Вукова језичка свест и статус славенизма (1814–1818). Нада Милошевић-Ђорђевић (ур.). *Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 145–157.
- Милановић, Александар, Исидора Белаковић. Толстојева периодизација и питање жанра. Anatolij A. Alekseev, Nikolaj P. Antropov, Anna Kretschmer (hrsg.). *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen*. Teil 2. Славянская духовная культура: этнолингвистические и филологические исследования. Часть 2. Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj. *Philologica Slavica Vindobonensia*. Band 3. Frankfurt am Mein: Peter Lang, 2016, 197–217.
- Младеновић, Александар. О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика. *Зборник за филологију и лингвистику* 21/1 (1978): 93–112.
- Младеновић, Александар. Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXII/2* (1979): 95–129.
- Младеновић, Александар. *Славеносрпски језик*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине, 1989.
- [Обрадовић, Доситеј]. *Езюове и ѿрочихъ разнихъ басноѿворцевъ, съ различни езика на славеносербски езикъ ѿреведене, садъ ѿрви редъ съ наравоучиѿелними ѿлезними изяснѿніами и насѿавѿѿніами изаѿиѿе и сербскои юности ѿосвеѿене басне*. У Лайпсику: у Типографіи г. Јоанна Готлоба Еммануила Брайткопфа, 1788. <<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=770&m=2#page/6/ mode/2up>> 25. 5. 2025.
- Павић, Милорад. *Историја српске књижевности*. 3. Класицизам. Београд: Научна књига, 1991а.
- Павић, Милорад. *Историја српске књижевности*. 4. Прегромантизам. Београд: Научна књига, 1991б.
- Ромчевић, Небојша. *Ране комедије Јована Стерије Пойовића*. Библиотека Позоришна култура на тлу Војводине. Књ. I. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2004.
- Стиловић, Светозар. *Славенизми у Њеѿошевим ѿесничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992.
- Суботић, Љиљана. Доситејево Басне и наравоученија (језичка анализа – релативне реченице). *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 23 (1994): 45–51.

- Суботић, Љилана. Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика. *Српски језик* VIII/1–2 (2003): 99–110.
- Суботић, Љилана. Из историје књижевног језика: „питање језика”. *Предавања из историје језика*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2004, 142–191.
- Толстой, Никита. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988.
- Толстой, Никита. И. *Сјудије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.
- УНБЕГАУН, Борис. *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 1995.
- Фин, Моника. Венеција и српска књига. *Глас библиотеке: часопис за савремено библиотекарство* 19 (2012): 79–99.
- ХЕРИТ, Питер. *Језичка размајтрања*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 1999.
- Цветковић, Ирена. Народне речи и славенизми као синоними. *Годишњак за српски језик и књижевност* XX/8 (2006): 477–486.

*

- КРЕЋМЕР, Ана. Nekoliko napomena povodom 30-godišnjeg jubileja istraživanja slavenosrpskog doba. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 33 (1990): 221–231.
- КРЕТСCHMER, Анна. Српски књижевни језик у деценијама пре Вука (језичка анализа славено-српских текстова: проблеми и могућности). *Научни састајанак слависти у Вукове дане* 17/2 (1987): 139–149.
- КРЕТСCHMER, Анна. Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку). *Научни састајанак слависти у Вукове дане* 19/2 (1989): 61–68.

Isidora Bjelaković

THE INFLUENCE OF THE RUSSIAN/RUSSO-SLAVIC LANGUAGE ON THE LEXIS OF THE SERBIAN STANDARD LANGUAGES OF THE 18TH AND 19TH CENTURY

Summary

In the 1730s, due to socio-political circumstances, Serbian Church Slavonic was replaced by Russian Church Slavonic. At the same time, the Russian literary language began to be sporadically activated in the Serbian cultural environment (in written production). As elaborate and functionally polyvalent, these languages played a very important role in the process of building certain segments of the lexicon in one of the Serbian literary languages of the 18th and 19th century – Slavonic-Serbian, Dositeyan, and even in the literary language based on Vuk Karadžić's vernacular principles. This paper systematizes and examines various types of the aforementioned influences up to the mid- 19th century: (1) reactivation of inherited forms (with the emergence of Russian phonological nuances), (2) filling in lexical gaps and forming terminology, (3) stylistic role, (4) intermediary role in the process of borrowing foreign vocabulary, and (5) formation models. The research was conducted to highlight the multifaceted and important role that the Russian Church Slavonic and Russian literary language played in constituting the lexical system of the Serbian literary languages in 18th and 19th century as well as in Standard Serbian language, regardless of the fact that most lexical Slavisms were consciously excluded from the Serbian linguistic structure during and after Vuk's reform or were adapted to Serbian and incorporated into the formation system of the Serbian language

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
isidora.bjelakovic@gmail.com

(Примљено: 10. јуна 2025;
прихваћено 4. новембра 2025)

Јасмина Дражић

ЗАМЕНИЦЕ И ЕУФЕМИЗАЦИЈА (НА ПРИМЕРУ ИМЕНИЧКИХ ЗАМЕНИЦА *СВАШТА* И *НЕШТО*)

Истраживање се спроводи с циљем идентификовања еуфемистичког значења именичких заменица *свашћа* и *нешћо*, на основу њихове функције, семантичких карактеристика у споју с глаголима и њихових прагматичких одлика. Посматра се значење ових заменица забележено у *Речнику српскохрватској књижевној језика* и проверава се у примерима забележеним у изабраним књижевним делима, новинским текстовима и разговорном језику. Анализа се врши на основу колокацијске и, делом, концептуалне методе. Својом општошћу (*свашћа*) или неодређеношћу (*нешћо*) ове заменице имају могућност супституције именица са значењем негативне семантике, друштвено неприхватљивих феномена, табуизираних сфера, чиме добијају све особине неекспресивних еуфемизама.

Кључне речи: заменице, *свашћа*, *нешћо*, еуфемизам, семантика, српски језик.

This research is conducted with the aim of identifying the euphemistic meaning of the nominal pronouns *svašta* 'all sorts of things' and *nešto* 'something', based on their function, semantic characteristics in combination with verbs, and their pragmatic features. An overview of the classifications of pronouns in domestic grammars and their meanings recorded in the *Dictionary of the Serbo-Croatian Language* is provided. The analysis of examples is carried out based on collocational and conceptual methods. Due to their generality, broad meaning (*svašta*), or indefiniteness (*nešto*), these pronouns have the potential to substitute nouns with meanings of negative semantics, socially unacceptable phenomena, and taboo fields, thereby acquiring all the properties of non-expressive euphemisms.

Key words: pronouns, *svašta* 'all sorts of things', *nešto* 'something', euphemism, semantics, Serbian language.

1. Увод. У раду се испитује способност заменица *свашћа* и *нешћо* да прикрију неприкладан, табуизиран садржај поруке говорника о ситуацији или догађају, који се приписује било којем елементу комуникације – саговорнику, самом говорнику или догађају (нпр. О теби се говори *свашћа*. То је за случај да ми се *нешћо* деси.). Замена семантичког садржаја и прагматичког потенцијала друштвено непримерене, грубе, непристојне или табуизираних порука емоционално неутралнијом речју или изразом, еуфемизмом, могућа је употребом заменица, било ових именичких или придевских (*онигани* 'менструација'; *онај ѿре* 'Бог'; *никакав* филм 'лош' итд.). Ова врста замене (заменицом, обично придевском) или, у другој терминологији – фигуре *abstractum pro concreto*, термилошки је у делу литературе одређена као *прономинализација*¹ (Москвин 2001: 63; 2007: 197), при чему се

¹ Термин *прономинализација* у литератури се донекле различито употребљава. У раду ће се разумети као „један [...] од облика језичке транспозиције, преласка речи из других делова говора у заменице као резултат губитка или слабљења њиховог инхерентног лексичког значења и стицања апстрактног значења и демонстративне функције” (Горгоњев 1966). Клајн

еуфемизмом може постићи и намерна нејасноћа, отклоњена контекстом, нпр.: „Он је код нас мало *џакав* (уз гест тапкања прстом по челу); Треба бити спреман *на све*; *Нешћто* ће се десити” (Исто: 197).

1.1. Најпре ће се укратко указати на значај истраживања заменичких речи и неоправдану скрајнутост њиховог испитивања у србистици. Потом ће се представити основне карактеристике посматраних заменица увидом у домаће граматике како би се сагледале њихове формалне, функцијске и значењске способности да еуфемизују поруку. Након кратког прегледа тумачења еуфемизама, с фокусом на анализираним заменицама, уследиће анализа речничких чланака заменица *свацџџа* и *нешћто* с циљем идентификовања потенцијалних еуфемистичких значења. У анализи издвојених примера посматраће се семантички садржај који преносе, прагматички оквир, степен импликације исказаног садржаја (нпр. доживео сам *свацџџа* ← доживео сам свашта *ружно* ← доживео сам свашта *ружно* – *мобинџ од шефа, увреде на сексуалној и националној основи од колеџе*), као и ужи и шири контекст, конкретно – глаголска семантика која омогућује значењски компатибилитет с овим заменицама.

1.2. Истраживање је спроведено на функционалностилски разуђеном корпусу – књижевноуметнички обухвата десет романа српских писаца, добитника Нинове награде¹; публицистички – дневне и недељне новине, по два броја; разговорни – укључује поједине подкасте, домаће серије, рекламе (иако су текстови конструисани у последња два извора). Изузети су административни и научни стил јер се у њима еуфемизација заменицама очекује у знатно мањој мери и зато што би ови стилови захтевали другачији приступ истраживању. Пошто примери у изабраном корпусу нису бројни,² коришћен је Електронски корпус српског језика (*СрпКор*), у којем су циљано и ручно бирани сви облици анализираних заменица. Анализа у раду заснива се на изабрана репрезентативна 32 примера, што не значи да је то коначан број,

пак у својој студији *О функцији и њироиди заменица*, у поглављу *Замењују ли заменице?* коментарише овај термин као неприкладан, настао у оквирима трансформационог учења, и констатије: „Обично се све приказује „на делу”, примерима, било графички или описно. Ипак, да су се упитали шта значи pronominalizacija, termin koji su oni uveli i popularisali, transformacionalisti bi verovatno morali zaključiti da je on samo sinonim za – zamenu, supstituciju pomoću zamenica. To je svakako i jedan od razloga što je teorija o pronominalizaciji [...] morala biti manje ili više napuštena” (КЛАЈН 1985: 12). Ова уверљива примедба о таутолошкој номиницији феномена замењивања сасвим је оправдана, али у контексту еуфемизације, тј. транспозиције ширег семантичког и прагматичког садржаја, било речи, синтагме, исказа или ширег контекста, сматрамо оправданим да се такав процес назове прономинализацијом.

¹ Изабрано је првих педесет страна следећих романа: Добрица Ћосић, *Корени* (1954); Милош Црњански, *Роман о Лондону* (1971); Александар Тишма, *Ујојреба човека* (1976); Слободан Селенић, *Пријатељи* (1980); Светлана Велмар-Јанковић, *Лајум* (1995); Горан Петровић, *Сивичарница „Код срећне руке”* (2000); Драган Великић, *Руски њороз* (2007); Слободан Тишма, *Бернардијева соба* (2011), Ивана Димић, *Арзамас* (2016); Стево Грабовац, *Послије забаве* (2023). Идентификовано је, међутим, само неколико примера употребе ових заменица са значењем еуфемизма, те је стога коришћена дигитализована грађа у *СрпКор*-у, где је заступљена и преводна литература.

² Овај избор корпуса само је део обимније грађе, предвиђене за изradу докторске дисертације кандидаткиње под менторством аутора овога рада. Овом приликом захваљујем А. Ш. на уступљеном делу експерираних примера.

него да се њима само илуструју различите семантичке, структурне и прагматичке особености еуфемизације анализираним заменицама.

Изабрани примери анализираће се колокацијском методом, која подразумева семантички и формални компатибилитет двеју или више лексема, у овом случају управног глагола и заменица *нешто* и *свашта*. Грађа ће се груписати на основу семантике управног глагола, а даље ће уследити, у зависности од природе удруживања, концептуална анализа, тј. идентификовање семантичких трансформација или концептуализација. Важан сегмент анализе јесте прагматичка анализа, којом се испитује како се еуфемизми употребљавају у конкретним комуникативним ситуацијама, тј. коју функцију имају у говору, зашто су изабрани, те какав ефекат производе на саговорника (нпр. ублажавање, манипулација, прикривање стварности, одржавање пристојности итд.).³

2. ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА ЗАМЕНИЦА. У контексту истраживања значења и употребе заменица *свашта* и *нешто*, важно је скренути пажњу на неколико аспеката испитивања заменица уопште. Вишеслојност заменица, од самог термина, преко граматичких до семантичких специфичности, оставља их по страни у стручним истраживањима,⁴ што се рефлектује и на лексикографски план, о чему Д. Кликовац (2002: 498) каже следеће: „О начину на који треба у речницима обрадити заменичке речи не говори се у литератури много. Штавише, заменице се сматрају маргиналним речима у речнику.”

Ауторка на примеру заменичких речи (пре свега *оволики*, *штолики*, *онолики*) увидом у дефиниције РСАНУ показује да поједине од ових речи имају врло разгранату семантичку структуру и могу да ступају у различите лексичке односе (синонимија и антонимија нпр.).⁵ Након анализираних примера из корпуса, Д. Кликовац на крају даје предлог речничких дефиниција, што је, према речима ауторке, врло захтеван подухват, да би, између осталог, закључила: „Насупрот уобичајеним мишљењима о заменичким речима, испоставља се да оне често имају сложену семантику, те да њиховој речничкој

³ За ово истраживање посебно је значајна *теорија учтивости* (‘Politeness Theory’), јер се еуфемизми користе као стратегије позитивне или негативне учтивости, ради очувања „лица” (‘face’) саговорника. Ова се теорија заснива на дефиницији учтивости Џефрија Лича (1983), прагматичким поставкама Пола Грајса (1975) и Џона Серла (1969), а „најцеловитије тумачење појма учтивости и њене улоге у усклађивању међуљудских односа у процесу комуникације дали су Пенелопе Браун и Стивен Левинсон у студији *Politeness. Some Universals in Language Use* (1987). Ови аутори „[...] принцип кооперативности сматрају универзалним начелом комуникационе ефикасности, али такође истичу да у комуникацији постоје ситуације када се илокуциони и друштвени циљеви разилазе, то јест када поштовање принципа кооперативности долази у сукоб са учтивошћу, нарушавајући при томе однос говорника и саговорника” (Ралић 2017: 14).

⁴ Значајан помак у истраживању заменица, заменичких прилога и, начелно, заменичких и упућивачких речи, чини Д. Кликовац, испитујући како постојећу терминологију и класификацију заменица, тако и узајамну везу заменица и прилога, њихову речничку обраду, граматичку категорију лица, семантику у светлу когнитивне семантике (уп. Кликовац 2006; 2010; 2017, 2018, 2022).

⁵ Полазећи од појма *серијске одреднице* (према С. Ландау и И. Клајну), Д. Кликовац утврђује неколико недоследности у речничкој обради заменица *оволики* и *онолики* – место граматичких информација, дефиниције, несиметрична значења, синоними итд.

обради треба да претходи детаљна семантичка анализа” (Кликовац 2002: 512). Подстакнути овако важним закључцима, сагледаћемо речничке одреднице *свацџија* и *нешџио* с циљем да утврдимо да ли је и на који начин регистровано ово њихово суптилно еуфемистично значење.

2.1. Да испитивање значења заменица не треба да буде по страни и да заменичким речима у ширем смислу треба посвећивати већу пажњу говоре и истраживања о семантичким примитивима. Наиме, поједине заменичке речи А. Вјежбицка уврштава у посебне концепте, заједничке готово свим језицима, називајући их с е м а н т и ч к и п р и м и т и в и, који су део општег менталног лексикона.⁶ У српском језику списак експонената примитива заменичких речи према семантичком критеријуму био би следећи: *сујсџијанџи-ви*: ја, ти, неко, нешто; *гејтерминаџиори*: овај, исти, други; *кванџификаџиори*: много, нешто/неколико, све; *време*: када, сада; *јросџор*: где, овде.

Клиф Годард, један од сарадника А. Вјежбицке, када су заменичке речи у питању, наводи нпр. претпоставку да се у сваком људском језику могу изразити искази са значењима попут следећих: Желим да знам *нешџио*; *Неко* је урадио *нешџио* лоше; Десило се у *исџио* време, на *исџиом* месту; Ако *џио* урадите, људи би могли рећи *нешџио* лоше о *вама*, при чему „формална реализација таквих комбинација значења, наравно, неће бити савршено изоморфна у различитим језицима, јер могу постојати језички специфична правила алломорфије, граматичког слагања и тако даље” (GODDARD 1995: 102).

Узимајући у обзир потврђену семантичку разумењеност (већине) заменица, што се јасно уочава у њиховој мање-више недоследној лексикографској обради, као и то што су ове речи уврштене у семантичке примитиве, концепте дубоко заступљене у општем менталном лексикону (чак 15, према семантичком критеријуму, што је 25%, четвртина од укупног броја – око 60), може се констатовати да њихово место у лексичком и граматичком систему заслужује детаљнију, подробнију и вишеслојнију анализу, нарочито ону семантичку, лексикографску, као и прагматичку, те стилску и дискурсну, њихову тематску и/или рематску улогу, степен наглашености итд.

2.2. У вези с традиционалним одређењем заменица као синсемантичких речи, дакле без семантичког садржаја, што имплицира и немогућност даље деривације, важно је напоменути да се ова тврдња не односи на заменицу *свацџија*. РМС бележи следеће деривате од ове именичке заменице: *свацџијар*, *свацџијара*, *свацџијарење*, *свацџијарије*, *свацџијаријџи*, *свацџијарница*, *свацџијарски*, *свацџијарсџиво*, *свацџијџице*, *свацџијџици*, *свацџијџождери*, *свацџијџознаца*, *свацџијџознан*, *свацџијџознанац*, *свацџијџојџеци*. Развијено деривационо гнездо заменице *свацџија* потврда је тога да ова заменица има семантички садржај,

⁶ У своме раду *The theory of the mental lexicon* (WIERZBICKA 2009) синтагму ‘ментални лексикон’ ауторка дефинише као својеврсну представу велике скупине речи која се на одређени начин чува у уму неке особе, а чији темељ чине семантички примитиви. У оквиру теорије ‘природни семантички метајезик’ (NSM: ‘Natural Semantic Metalanguage’) емпиријски је идентификовано шездесетак универзалних концепата, значењски неразложивих, те у том смислу применљивих на сваки језик, и они су названи семантички примитиви. Као такви, темељни су конституент језичког лексикона на основу којег се могу разумети сва друга комплекснија значења.

тј. да није синсемантична, те да се од ње творе даље различите аутосемантичне врсте речи – именице, глаголи, придеви, чиме се конкретизује општост забележена у примарном (1.a) и секундарном (2) значењу, као продуктивним значењима: **1. а. свака сџвар или њојава, све. 2. многе разноврсне сџвари, разни предметии; неојраничено мноо разноврсних сџвари.**

2.3. У граматицама се ове заменице по правилу убрајају у именичке, изведене од упитно-односне заменице *сџџа*. Другачији приступ овим заменицама у односу на традиционална учења о њима налазимо у *Нормативној јраматици срјскоја језика* (2013) јер се заменице деле према врстама речи и према значењу.⁷ Према првом критеријуму, заменица *нешџџо* је именичка, права неодређена, док је *свасџџа*, такође именичка, општа афирмативна заменица. У светлу овде испитиване проблематике, примеренија је подела према значењу, будући да се испитује семантика ових заменица у ширем контексту, где су у другом плану њихова категоријална обележја, те су према овом критеријуму обухваћене променљиве заменице и непроменљиве заменичке речи, нпр. *овге, џага, свакако, џге, ево, еџџо, ено* и сл. (Пипер – Клајн 2013: 93), чиме се, јасно, излази из традиционалне поделе на именичке и придевске заменице, па чак и из школски познате и класичне поделе на врсте речи.⁸

3. ЕУФЕМИЗМИ

3.1. Међу бројним дефиницијама еуфемизама⁹, издвајају се оне које окупла Р. Симеон у *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* у обухватној одредници¹⁰ 'еуфемизам', из које читамо вишеслојне сфере еуфемизама – од значења до употребе:

„eufemizam – ublaženi izraz ili riječ (za neki ružni, neugodni ili zlokobni pojam)”; ‘označivanje nepovoljne vijesti ili izraza blažim riječima’; ‘uvijen način izražavanja, izbjegavanje riječi koje su »tabu«, ili ih je nezgodno upotrijebiti u društvu’; ‘uzimanje riječi prijatnije konotacije umjesto riječi neprijatne ili neugodne konotacije’; ‘upotreba riječi ili izraza koji je manje izražajan ili direktan, ali koji se smatra i manje neugodnim, manje uvredljivim nego drugi’; ‘zaodjeven izraz kojim se izražava pojam, koji bi bilo nezgodno izravno izraziti’; ‘s'en aller za mourir – otići, preminuti za umrijeti, usp. u e. »pass away« – preminuti umjesto die – umrijeti’” (SIMEON 1969: 326–327; спац. аутор).

⁷ Тако, анализиране заменице према значењу, припадају ширим класама – општим (*сва-сџџа*) и неодређеним (*нешџџо*). Аутори за неодређене заменице према значењу, нпр., наводе следеће: „[оне] се значењски разликују по томе да ли значе лице (*неко*), широко схваћен предмет (*нешџџо*), припадање (*нешџџи*), особину (*некакав*), количину (*неколико*), различите околности (*неџге, некуда, некада, некако* и др.) [...] или се разврставају према томе који тип неодређености изражавају...” (Пипер – Клајн 2013: 113).

⁸ О нешто другачијој класификацији и терминолошким одређењима заменица в. у Кликовац 2010: 73–84.

⁹ „Реч еуфемизам потиче од грч. *euphēsmos* (*eu* – ‘добро’, *phēmi* – ‘говорим’; *euphēteō* – ‘говорим учтиво’; *euphētia* – ‘благо говорење, лепа реч; уздржавање од неприкладних речи’). У савременој лингвистици појам еуфемизам означава ублажен израз онога што се говори-нику чини нетактичним, непристојним, грубим у односу на слушаоца” (Ковшова 2007: 7).

¹⁰ Будући да је одредница у овом *Rječniku* синтеза изабраних релевантних дефиниција, оне се у овом раду дају одвојено полунаводницима, без извора. Осим тога, не наводимо друго значење јер се оно односи на домен стила (троп, перифраза, периплока).

Из дефиниција се ишчитавају кључне карактеристике еуфемизма: (1) на универзалну тему *мајијској језика* упућује део дефиниције – избегавање речи које су т а б у¹¹, тј. (номинованих) радњи, предмета или односа које друштво жели да избегне (полно општење, натприродно, смрт итд.) (уп. KRISTAL 1996: 8); (2) *йраїмаїицки сеїменїї* еуфемизма исказан је делом – у п о т р е б а р е ч и или израза који је ма њ е и з р а ж е н или д и р е к т а н , што значи да се еуфемизми могу сматрати препознатљивом (замагљују значење) или непрепознатљивом (крију значење) повредом Грајсовог принципа кооперативности (уп. RADULOVIĆ 2016: 173–187); (3) *сїишлски*¹² и *рейџорички асїекии* – у б л а ж е н г о в о р , јер су њима „u sistemu leksike suprotstavljeni vulgarizmi [...] podrazumijevaju upotrebu riječi ili izraza koji zamjenjuju vulgarizme, psovke ili tabu-riječi [...] odnose se na pojave ili pojmove koji se smatraju suviše delikatnim (smrt, bolest, neke tjelesne funkcije, sfera seksualnosti i sl.)” (КАТНИЋ-БАКАРШИЋ 2007: 230); (4) *линївисїицки асїекиї* – р е ч и п р и ј а т н е к о н о т а ц и ј е , јер је конотација колективни скуп информација о значењској маркираности лексеме, а овде се ради о позитивној експресији или неекспресивној лексичкој јединици, заснованој на друштвено (и историјски) устаљеном значењу.

3.2. Истражујући еуфемизме у пољском језику, Ана Домбровска у позамашној студији даје, између осталог, и списак и фреквенцију тематских области који најчешће подлежу еуфемизацији и о томе каже следеће (наводимо само оне области чије је појављивање више од 10 пута): „Преглед области еуфемизације представљене од стране различитих истраживача у различито време, приказује приступ питању подела проблематике која подлеже табуизацији. Представила сам приступ 15 аутора. Интересантна су тематска подручја која су они узимали у обзир и која подлежу еуфемизацији (табуизацији). Бројчано то изгледа овако: 15 пута – изрази који се односе на *смртї*, 14 пута – изрази повезани са *ероїиком (сексом)*, 13 пута – имена *болесїи*, 12 пута – називи *делова шїела*, 12 пута – називи *радњи* и *физиолошких сїања*, 10 пута – називи *божансїава*” (DĄBROWSKA 1994: 68).

3.3. Према речима Сењичкине, „еуфемизми поседују широко распрострањену употребу, користе се у комуникацији (свакодневни еуфемизми) и у различитим друштвеним сферама (друштвени), као и у терминологији... [те] имају три међусобно повезана аспекта: социјални, психолошки и језички (лингвистички)” (Сеничкина 2012: 5). Управо због њихове дисперзивне природе, проучавање еуфемизма улази у поља различитих дисциплина –

¹¹ Реч *йабу* долази из тонганског језика, где значи ‘свет’, ‘недодирљив’ (уп. Кристал 1996: 8). Многобројни су еуфемизми у свим културама везани за табуизирани сфери, а најдубљу старину имају они којима се именује натприродно. Тако се и у грађи Вуковог „Српског рјечника” бележи кратка форма заклињања уз лексему *бор*: „У заклињању говори се мјесто *Бої*: *Бора ми!* Не умри, синко, за *бора!* / Теби, *бору*, дите Николица! / Ој, *бора* ти, драги господару!”. Према наводима В. Чајкановића, једно од објашњења овакве употребе доводи се у везу с веровањем да не треба име Божје помињати узалуд (уп. Дражић 2022).

¹² М. Ковачевић (2006) еуфемизмима приступа као фигурама стила, квалификујући их као неемоционалне, али често и експресивне лексичке јединице. Аутор издваја типове еуфемизације, уочавајући двостепену еуфемизацију – делимичну и потпуну, при чему делимична представља „привид еуфемистичности“ (Ковачевић 2006: 206).

стилистика, реторике, лингвистике, те прагматике, анализе дискурса, али и антропологије, етнологије, лингвокултурологије (у домену стереотипа и културолошке заснованости еуфемизације) итд. и они су предмет истраживања бројних аутора¹³. Заменице као средство еуфемизације спомињу готово сви аутори при класификацији језичких јединица којима се постиже прикривање, замагљивање значења. Сењичкина нпр. запажа да заменице, кад врше функцију еуфемизма, изражавају више него што им је иначе *гајло* у језику. Тада на посредан начин означавају непожељан садржај, а потиснуте остају компресивна или упућивачка функција (Сеничкина 2012: 13–14).

Појединачна истраживања већином су усмерена на актуелне дневне и политичке сфере, погодне за испитивање језичких средстава којима се прикрива и ублажава комуникативна намера говорника, обично оних на вишим друштвеним функцијама.

У домаћим истраживањима издвајају се испитивања еуфемизма М. Ковачевића, пре свега у домену стилистике. Када су заменице у питању, аутор, у врло комплексној класификацији, идентификује и 'деиктичке еуфемизме' – *џамо доле; она*¹⁴ *сйвар* и сл. (Ковачевић 2006: 220).

4. ЗАМЕНИЦЕ *СВАШТА* И *НЕШТО* У *РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТскогА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА*

4.1. Заменица *свашџа* у *Речнику српскохрватскогА књижевног језика* (РМС) има три значења, при чему примарно има два подзначања, а треће – три. Управо је трећа семантичка реализација везана за еуфемистичку семантику, која се надаље наводи, при чему је подвлачењем истакнута имплицирана семантичка компонента:

3. а. *свакојаке, ружне (тешке, недоличне и сл.) сйвари.* – Ја мислим биће свашта – али прође на миру. *Вес.* Може још бити свашта. *Павл.* Спочетка [се] држи стидљиво ... а послје буде свашта с њом. *Ивак.* **б.** *свакојаке брије, муке, невоље.* – Да ти знаш шта је мени свашта у памети, чудно би се како нисам излудјела. *Шуб.* Свашта је грмјело преко твојих леђа, види се то добро. *Сиј.* **в.** *ружни ласови, увредљиве речи; нејроверене и нејромишљене љиче.* – О доброти тој већ чули смо ми свашта, свашта – селе! *Ојр.* Он говори и овако свашта. *Уск.* И свашта тако Симон говори што никад није било што ... бити не може. *Ангр. II.*

Из овог сегмента дефиниције уочава се да су подзначања подељена на основу степена општости онога што је непријатно: а. ружне ствари; б. бриге,

¹³ Интересовање за еуфемизме постоји још од антике. Милица Радловић износи следећи списак, који, свакако, није коначан: Allan and Burrige 2006, Alm-Arvius 2003, Aristotel 2000, Burkhardt 2010, Burrige 2005, Dešić 1990, Gorčević 2011, Habinek 2005, Kovačević 2000, 2006, Kuna 2007, Lanham 1991, Luchtenberg 1985, Lutz 1989, Mišić Ilić and Radulović 2014, Mišković-Luković 1993, Moritz 2015, Penelope 1981, Quintilianus 2001, Radulović 2012, Ristić 2004, Strozier 1966, Sytnyk 2014, Šebková 2012, Warren 1992 (RADULOVIĆ 2016: 173). Овај попис референци видети у RADULOVIĆ 2016.

¹⁴ Врло моћно језичко средство еуфемизације јесте деиктичка и анафоричка заменица *онај, она, оно*. Посебно испитивање тзв. хомонимског комплекса (рус. *омокомилекс*) оно доноси А. Н. Моргунова у раду *Стилистические функции местоимения оно* (2019: 86–91). Како је спроведено истраживање показало, хомонимски комплекс оно обухвата: 1) заменицу; 2) супстантивизатор; 3) партикулу; 4) скуп синкретичких формација које садрже обележја различитих врста речи: заменицу, именицу, везник и партикулу.

што деси, нећу то поднећи, где се заменицом *нешто* прикрива трагичан или табуизован садржај (смрт, несрећа, страдање). Еуфемистички ефекат заснива се на семантичкој неодређености, прагматичкој стратегији избегавања и емоционалној самозаштити говорника. Тако заменица *нешто*, као и *свашта*, постаје средство индиректног, имплицитног али снажног емоционалног изражавања. Поставља се питање да ли се *ојасност*, *несрећа* или *незгода* исказују заменицом *нешто* само у семантичкој категорији кондиционалности. У примерима типа *Нешто је тврдо у држави Данској* или *У овој држави нешто није како треба* заменица *нешто* еуфемизам је за системску неправду, корупцију, кризу, чиме се постиже индиректна критика друштва. Варијабилна је, дакле, и семантика и форма у којима ће се реализовати еуфемистичко значење заменице *нешто*, што би требало да кореспондира са сегментом дефиниције ове заменице и то ван израза.

5. ЗАМЕНИЦЕ *СВАШТА* И *НЕШТО* КАО ЕУФЕМИЗМИ

5.1. ЗАМЕНИЦА *СВАШТА*. Надаље ће се сагледати могуће додатне специфичности у примерима из корпуса, при чему ће се примери груписати према семантици глагола (предиката), према степену имлицираности садржаја и интензификацији (*све* и *свашта*, *свећа* и *свачећа* и сл.). Примерима везаних лексичких спојева (*све* и *свашта*), као и нестандартном али фреквентном и постојаном идиоматизованом споју *свашта нешто* посветиће се посебна пажња при анализи.

(а) Прву групу чине примери у којима се заменица *свашта* остварује уз глагол *бити* махом с евентивним или, ређе, с егзистенцијалнима значењем:

- (1) Италија до неба виче: „Дајте нам Трст, јер ће бити *свашта*!” (Б. П. *СрпКор*)¹⁸
- (2) И како да човек, раб божји, не буде *све* и *свашта* у овој Србији што се, по причању злопамтила, три пута празнила и новим народом пунила. (Д. Ћ.)
- (3) Јесте ли се свађали око политике? Па *било је свачећа*, свађе, пошто сам ја опозиционар. (*Република*, *СрпКор*)
- (4) У тој кошници набијеној нетолеранцијом и сваковрсним рђавим расположењем *било је свачећа* осим љубави. (О. И. *СрпКор*)
- (5) Да, било је злочина. Да, било је агресије. *Било је свачећа* онога што није било добро, али жртве су жртве. (РТС, *СрпКор*)
- (6) [...] у узаврелој маси *било је свећа* и *свачећа*: ударања у службена возила владиних представника [...] (*Политика*, *СрпКор*)
- (7) [...] у домаћем фудбалу *било је свећа* и *свачећа*. О режираним мечевима свуда се говорило [...] (*Политика*, *СрпКор*)
- (8) Значи, да има једнопартијски систем, да постоји та нека беневоолентна диктатура, да постоји врло проблематичан живот, прошлост, *свашта нешто*, а да постоји обожавање. (*Иокаси* Б. Триф.)
- (9) Током пливања нам *се може десити свашта*. Шта никако не смете радити ако вас опече медуза? (РТС)

Када се заменица *свашта* јавља ван идиоматизоване структуре (нпр. *све* и *свашта*, *свећа* и *свачећа*, *свашта нешто*), остварује се превасходно у

¹⁸ Иницијали уз пуна имена аутора дати су на крају, у делу *Извори*, у дигитализованој грађи у *СрпКор*-у или као део примарног корпуса.

значењима 3.а. *свакојаке, ружне (шешке, недоличне и сл.) ствари*, и 3.б. *свакојаке брије, муке, невоље*. Значење лексеме *ствар* разумемо као подспецификовано (према Ivić 2005), чијом се изгледелом семантиком обухватају и материјални ентитети и нематеријалне појаве. Значење 3.а. је најобухватније јер се њиме исказује највећи степен општости управо због широкозначности лексеме *ствар*. Готово затворен спој, остварен у примеру (1) – *биће сваџића!* реферише на значење опасности и непогодности и представља говорни чин упозорења или претње. Мада је као фразеолошки спој неразложив на компоненте, у њему се препознаје да се заменицом *сваџића* упућује на друштвене немире и сукобе. Мањи степен затворености лексичког споја бележи се у примеру (9) – *Током њивања нам се може десити сваџића*, што се доводи у везу с подзначењем 3.б. *свакојаке невоље*. У овом случају у питању је нижи степен упозорења, због семантике глагола *моћи*, а заменицом се прикрива значење опасности, непредвиђених проблема при пливању, незгода у непознатом простору, што се конкретизује у другој реченици – *ојеокошине од медузе*. У примеру (3) *било је свачећа осим љубави*, може се препознати синтеза свих наведених подзначења – 3.а ружне ствари; 3.б. муке, невоље, 3.в. увредљиве речи, дакле, од најопштијег (ствари) до конкретног чина (увредљиве речи). Овакво тумачење декодира се ширим контекстом – *осим љубави*, што значи да је *сваџића* празан, немотиван, нефункционалан оквир јер му следи изумимање ‘љубави’, а изван љубави могу постојати најразличитије негативне појаве, стања и акције (мржња, нетрпељивост, љутња; свађа, грубост итд.). Слично је у примеру (4) – ... *било је свачећа, свађе, њошћо сам ја ојозиционар*, али се именицом *свађа* и *ојозиционар* открива оквир сукоба, где је *сваџића* (*свачећа*) у ствари вербални конфликт између двеју страна, који подразумева увреде, ружне, непримерене речи и поступке. На тај начин укрштају се подзначења 3.а. и 3.в. Може се закључити да је тешко поставити границу између забележених значења у *Речнику* и оних остварених у анализираним примерима, где се она често остварују удружено. Друго запажање односи се на степен затворености и постојаности лексичког споја, који се може посматрати на скали од готово потпуне затворености (нпр. *биће сваџића*) до оне ограничене (нпр. *може се десити сваџића*), што условљава глаголска семантика (*бићи* и *моћи*).

5.1.1. Комбинација двеју општих заменица – *све* и *сваџића* (*свећа* и *свачећа*) чини један затворен спој који се може према свим лексичким, семантичким и прагматичким карактеристикама уврстити у изразе, тј. *комуникативне формуле* настале у процесу прагматизације¹⁹ (уп. Поповић 2021). РМС бележи овај лексички спој уз заменишу *сваџића* и уврштава га у изразе, заједно са следећима: ~ и којешта разг. *ствари без вредности; бесмислице, љуљосић*. – Све је било свашта и којешта. *Пол. 1971.*; све и ~ у *њојачаном значењу: све моћуће ствари*. Спој *сваџића неџићо* новијег је датума и излази из стандардног израза јер се комбинују општост и неодређеност, тј. заменица *сваџића* већ означава *неџићо* неодређено, ‘разне ствари’, док се заменицом

¹⁹ „Прагматикализација је процес током којег се лексичка јединица постепено претвара у прагматичку. Такав процес је праћен десемантизацијом лексичке јединице и комуникативном специјализацијом конструкције у чији састав она улази” (Поповић 2021: 272).

нешто упућује на једну неодређену ствар или појаву. Овај новонастали, врло фреквентан израз користи се у разговорном језику и има функцију ублажавања, о чему ће бити више речи у одељку 5.1.2.

У примеру (2) *И како да човек, раб божји, не буде све и свацџа у овој Србији* ова комуникативна формула упућује на максималну општост, остварење свих могућих, у овом случају негативних, појавних облика људског понашања – да краде, лаже, обмањује итд. Пример (6) [...] у узаврелој маси *било је свега и свачега*... овом се формулом реферише на међуљудске сукобе у којима долази до најразличитијих непримерених и грубих дешавања – свађе, туче, страдања и сл. *Све и свацџа* може да се односи и на неморалне поступке, као у примеру (7) [...] у домаћем фудбалу *било је свега и свачега*. О режираним мечевима *свуда се говорило*. Ова формула врло ефектно означава закулисне и недозвољене радње – варање, крађу, корупцију, лаж и сл.

Ако би се заменице анализарале као засебне јединице, разумели бисмо да се њиховим удруживањем постиже интензификација еуфемизације, тј. градација значења заменице *свацџа*. Наиме, заменицом *свацџа* (*свачега*) означава се скуп разних ствари, али, како се видело у наведеним примерима, често с негативном или ироничном конотацијом. У примеру *било је свачега*, обично су имплицирне непријатне, недоличне или непожељне појаве. Дакле, реч је о *нећашивној* општости (и неодређености) – све оно што не треба именовати директно. Заменица *све* (*свега*) има шири обим значења и обично не носи негативну конотацију, већ неутралнију или мешовиту. Могло би се пак рећи да оваква *ошцџа* неодређеност није лишена вредносне оцене (нпр. *Свега сам се најледала у живоју*. *Било је њу свега*. и сл.). Дакле, формула *свега и свачега* има стилску, хиперболичну функцију.

5.1.2. Забележена су још два идиоматизована примера, тј. комуникативне формуле – нестандарно *свацџа нешто* и комбинација заменице *свацџа* с корелативом *оно* (свачега онога). У примеру (8) – *да њосиоји врло њроблематичан живој, њроцлосџ, свацџа нешто*... регистрован је лексички спој, врло фреквентан у спонтаном говору. У овом примеру само *њосиоји свацџа* не би могло да замени формулу *свацџа нешто*, јер се уношењем неодређене заменице *нешто* појачава значење и ублажава тон, чини га приснијим, неформалним, субјективним и даје исказу призив блискости, топлине или чак скромности. Дакле, добија се комбинација општег и неодређеног, реферише на много различитих ствари, али *неодређено* – говорник не жели или не сматра важним да их набраја. У наведеном примеру *свацџа нешто* у функцији је затварања теме, привидан крај набрајања које је још отворено. Заменица *свацџа* реализована је у примарном значењу – ‘много различитих ствари, појава’, а *нешто* има функцију појачавања те различитости. Ово је права комуникативна формула јер њено значење не представља прост збир значења конституената. Дакле, израз *свацџа нешто* настао је као емфатичка конструкција – појачава се значење речи *свацџа* додавањем *нешто*, без намере да се унесе нови појам. То је типичан говорни механизам: *Куџила је свацџа нешто* ≈ *Куџила је бац свацџа*, *Куџила је разне сџвари*, *свакакве*.

Овде може доћи и пример (5) – *Да, било је аџресије*. *Било је свачега онога шцџо није било добро*... Реченица би била информативна и без заменице

свацџиџа, као и без корелатива *оно*, али се њиме проширује значење у односу на издвојене номиноване догађаје, што значи да су они само део нечега што би била непријатна, лоша, ружна ситуација, сцена или оквир. На тај начин ишчитава се метонимијски однос целина за ДЕО/ДЕЛОВЕ²⁰, будући да се примарним значењем ове заменице: 1. а. *свака сџвар или ѿјава, све* исказује обухватност, а скривени или делимично експлицирани елементи неприличне ситуације само су сегменти *сваке ѿјаве*.

(б) Другу групу чине примери у којима се заменицом *свацџиџа* еуфемизује садржај објекта (или субјекта) уз комуникативне глаголе.

- (10) [...] она би искористила ту ванредну прилику да позиварима *свацџиџа скреше* у лице. (В. А. *СрџКор*)
- (11) *Свацџиџа се ѿговорило* међу паланачким кројачима. (И. С. *СрџКор*)
- (12) А шта вечито ходаш по пољу? Људи *ѿворе свацџиџа*. (И. С. *СрџКор*)
- (13) [...] па појачаним гласом поче да *ѿвори о свему и свачему*, о рђавој храни коју је доносио, о хладноћи, од које се трпи у тој ћелији. (И. А. *СрџКор*)
- (14) Веровао је да је тиме разговор окончан. „*Свацџиџа се изгледа крије* иза твог добро јутро!” (Р. П. *СрџКор*)

Како се уочава, најфреквентнији је глагол *ѿговориџи*, уз који се заменицом *свацџиџа* скрива неисказани негативни садржај, чије је значење забележено у *Речнику* под 3.в. – *ружни ѿласови, увредљиве речи; нејроверене и нејромицљене ѿриче*. Посебно се истичу примери (11) и (12), где су *људи, ѿаланачки кројачи* они који доносе процену о ономе коме је порука упућена и исказ зато јесте пример имплицитне негативне евалуације, када говорник избегава директну оптужбу, али сигнализира потенцијални проблем (пример (12), с реторским питањем). Зато се ‘ружни гласови, непроверене и непромишљене приче’ имплицирају заменицом *свацџиџа*, чијом се обухватношћу и потискује непримереност садржаја прича и градира њихова скривена тема – пијанство, прељуба, ментални и други проблеми, разни пороци и друге друштвено неприхватљиве радње. Додатно скривање постиже се рефлексивним пасивом, јер му је једна од функција позиционирање агенса у други план, прикривање, иако је овде исказан инструменталном формом *међу ѿаланачким кројачима*, што није у тематском делу исказа. Даље, ширим се контекстом ишчитава да се градирање на нивоу исказа постиже и употребом емотивно маркираних глагола, као у примеру (10) – да позиварима *свацџиџа скреше* у лице. Овде се и заменицом *свацџиџа* појачава вербална грубост говорника, будући да глагол *скресати* у својој (секундарној) семантици значи 3. а. *оџиџро и оџворено казати* (обично неџиџо нејријатино) [...] б. *изрећи, изѿговориџи какву ѿсовку или нејрисџиџу реч, оџсовати* (РМС). Дакле, степен непристојности исказан заменицом *свацџиџа* уз комуникативне глаголе може варирати од блаже до врло изразите, што зависи од семантике употребљеног глагола. Што је глагол више маркиран, заменица *свацџиџа* има празнију семантику. У примеру (14) – *свацџиџа се крије иза ѿвоџ добро јуџиџро*, говорник већ полази од уверења да иза поздравне формуле стоји нешто више

²⁰ Ова метонимија може одговарати принципу ДОБАР ГЕШТАЛТ ПРЕ НЕГО ЛОШ ГЕШТАЛТ јер „један снажан принцип опажања јесте наша тежња да опажамо гешталте као целине пре него као одвојене делове” (RADDEEN – KÖVECSSES 1999: 328).

од обичног поздрава (иронија, флерт, прикривена порука и сл.). Значи да у једном вербалном исказу (*добро јујиро*) постоје компоненете значења које се различито могу интерпретирати, а то је постигнуто општом заменицом *свацшѿа*. На тај се начин поздравна формула и замагљује и проширује, а прикривање је и експлицирано глаголом *скриваѿи*. Из перспективе говорника значење заменице *свацшѿа* може се разумети као ‘свакојаке недоличне ствари’ (3.а.). И у овој групи примера бележи се израз, комуникативна формула *све и свацшѿа*, у примеру (13) – ...поче да *ѿовори о свему и свачему*, о рђавој храни..., где се даљом експликацијом значења израза општост сужава (храна, хладноћа), али се претходно најављује интензивирањем вербални садржај употребом ове комуникативне формуле.

(в) Трећу групу чине примери с глаголима и другим структурама акционе семантике (‘чинити, деловати, радити шта’; ‘бити спреман, готов за/на шта’).

- (15) Већ сам стрепела где ли је одјахао. У оној првој љутњи, *свацшѿа* је могао... (Љ. С. *СрѿКор*)
- (16) Осећам се нелагодно међу људима који не капирају љубав и чине *свацшѿа* за новац. (Ч. Б. *СрѿКор*)
- (17) А опет, знајући да је он *ѿоѿов на свацшѿа*, и да, ако се он реши на нешто, ма то било и најгоре и најстрашније, она има само да се покори. (Б. С. *СрѿКор*)
- (18) Његове депресије биле су ређе али интензивније. Решавао их се *ѿрѿајући* у себе *све и свацшѿа*. (Д. Н. *СрѿКор*)

Актери којима се приписују наведене радње налазе се у стању афекта и повишене емоционалности, спремни да учине крајње непримерене радње, чији је резултат исказан заменицом *свацшѿа* (остварено значење 3.а. – ‘ружне (тешке, недоличне и сл.) ствари’). Овај је резултат тако на скали непримерености и опасности на највишем нивоу интензитета. Заменицом *свацшѿа* имплицира се да су неке од тих радњи неприхватљиве, неморалне или подложне друштвеној осуди, при чему говорник намерно не наводи које су то радње, оставља простор слушаоцу/читаоцу да сам замисли (што често води ка још горим претпоставкама). Москвин (2007: 104) наводи да се и п р е т њ е често еуфемизују са намером стварања још јачег утиска и застрашивања, додајући: „претње се обично изражавају еуфемистички, намерно нејасно, јер, како је приметио Димитрије Фалерски (354–283. п. н. е.) – ‘оно што се не каже оставља јачи утисак, док се оно што се опширно изражава третира са презиром’”²¹.

²¹ Пример којим ово илуструје Москвин (2007: 104–105) јесте следећи (дато италиком): – Саветник: И ми и наше жене смо у рукама Творца. Он је избројао све длаке на нашим главама.

– Бригадирка: Видите, Игнатије Андрејевичу. Често ме грдиш што стално бројим новац. Како је то могуће? Сам Господ броји нашу косу, али ми, Његове слуге, превише смо лењи да и новац чак бројимо.

– Вођа бригаде: О, жено! Кажем ти, не мешај се. Или ћу ускоро *нецшѿо учиниѿи ѿако да заисѿа неће осѿаѿи ницшѿа да се броји на ѿвојој ѿлави*. (Д. И. Фонвизин, *Бригадир*)

Објашњење које аутор даје гласи: „Директна претња (‘Ишчупаћу ти сву косу’, ‘Ишчупаћу ти руке и ноге’ итд.) звучи, прво, вулгарно, а друго, не тако застрашујуће. Не само претња, већ чак и зло пророчанство, када је нејасно изнесено, добија језиву особину.”

То је типичан инсинуативни израз – није директна оптужба, али ствара негативан утисак. Радња која означава непримерено и неконтролисано конзумирање исказана је у примеру (18) експресивно маркираним глаголом конзумирања – *џрџајџи*, чији се интензитет појачава комбинованом употребом општих заменица *све* и *сваџџи*.

Може се закључити да се наведена значења заменице *сваџџи* у РМС у највећем броју случајева подударају с оствареном семантиком заменице у забележеним примерима. Оно пак што се показало као делимично разликажење од регистрованих значења (3.а, б, в. и израз *све* и *сваџџи*) јесте следеће: (а) у појединим примерима није увек могуће повући границу међу наведеним значењима; (б) постоји различит степен везаности заменице *сваџџи* с другим заменицама или глаголима (*биће сваџџи*!, *све* и *сваџџи*, *сваџџи* *неџџи*), чиме се творе тзв. комуникативне формуле с различитим прагматичким и семантичким варијацијама интензификације; (в) глаголска семантика (уп. *јовориџи* : *скресати*) утиче на степен општости семантике заменице *сваџџи* и тиме замагљености исказа.

5.2. ЗАМЕНИЦА *НЕШТО*. Примери у корпусу бележе приличан број употреба ове заменице са значењем прикривања нелагодних, непримерених резултата каквих догађаја. Као и код заменице *сваџџи*, идентификоване су три групе према семантици глагола, степену импликације непожељног садржаја и према степену интензитета тога садржаја.

(а) Првој групи припадају примери у којима се заменица *неџџи* везује за садржај евентивних глагола (*десиџи* се, *дођодиџи* се, *збиџи* се и сл.), с том разликом што у примерима изостаје глагол *биџи*, тј. *јесам*, што не значи да се може реализовати у овом значењу.

- (19) Осећала је да ће се кад-тад *неџџи* *дођодиџи* међу њима – само је било питање тренутка. (В. А.)
- (20) [...] И све док постоји тај парк, и докле год је тај део блокиран то значи да постоји нека врста уверења да су митинзи неко потентно средство да се *неџџи* *деси*, и он то треба да спречи. (*Данас*)
- (21) ... кажу [колеге] – ти ко нека невоља, ти кад негде дођеш, то се одмах *неџџи* *деси*. (Б. Триф.)
- (22) И у њој се *збивало* *неџџи*. Она диже главу и нађе његов поглед, сљубивши га са својим. (В. М. *СрџКор*)
- (23) Вребао је из дубина неке мутне страсти, тражио црне знаке из страха да се *неџџи* не *дођоди* ономе што он воли и чува, око чега обиграва и стражари. (Д. Н. *СрџКор*)
- (24) Шмидлин није рекао да се оберкапетанима *неџџи* *деси*ло. (М. Н. *СрџКор*)
- (25) И зато се Ирац, док је Марица малочас говорила, осећао у толикој мери лоше као да је стварно у *нечему* *ухваћен*. (Р. П. *СрџКор*)

У наведеним примерима увиђа се, пре свега, разлика у значењу употребљене заменице према томе који степен непријатности прикрива. Најизразитија претпоставка јесте да постоји животна угроженост, до степена губитка кога заувек, што је илустровано примерима (23) и (24). Други степен јесте непријатност, нелагода, бол које осећа говорник или које се стварају

као резултат нечијег деловања или перцепције саговорника, што бележе примери (20), (21). С друге стране, позитивне емоције према некоме, заљубљеност, привлачност, страст, такође се не именују и значењски се трансформишу у неутралну неодређену заменицу *нешћѝо*, што се бележи у примерима (19) и (22). У овим примерима, где је непријатност заправо културолошки условљена, и тиме најмањег интензитета, заменицом *нешћѝо* ублажава се директно именовање блиског, интимног односа, тј. оставља се простор за двосмисленост – од допадања до крајње интимне блискости. Сењичкина пише да је у људској природи да настоји избегавању именовања крајности – како оних непријатних, тако и пријатних. Другим речима, човеку је тешко да именује не само „најниже” предмете и стања, већ и најузвишеније и најзначајније (Сеничкина 2012: 51, 108). Будући да посреди није негативан денотат, овакве случајеве дефинише ширим термином – с е м а н т и к а ћ у т а њ а . Даље, готово идиоматизован израз *бићѝи ухваћен у нечему* говори и то да се *нешћѝо* концептуализује као локализатор, тј. *клојка* у коју је нехотично упao неко од актера описаног говорног догађаја, а та клопка јесте крајње непримењена (интимна) радња, која се у овом случају скрива неодређеном заменицом *нешћѝо*. Закључујемо да је еуфемистичко значење наведено у *Речнику* као израз: ‘ако би до нечега дошло’ *ако би се љојавила каква ојасносѝи, дојодила каква несрећа, незјода* у забележеним примерима потврђено у једном делу примера, када се заменицом реферише на негативан резултат каквог догађаја. Постоји пак и друга страна, позитиван исход – пријатне емоције, блискост и интимизација актера, која се из социокултурних разлога не именује, крије и подводи под неодређено, те и ова интерпретација и компонента значења треба да се региструје у *Речнику*.

(б) Другу групу примера чине они у којима се заменица *нешћѝо* везује за егзистенцијалне глаголе – *јосѝојати*, *имати*, *бићѝи* (у том значењу).

- (26) Већина нас ће помислити да, ако постоји разлог зашто *јосѝојати нешћѝо*, а не ништа, да онда постоји и разлог зашто је свако од нас овде, а не нигде. (Часопис *Куш*)
- (27) Сигурно *јосѝојати нешћѝо* међу њима. Олга и Шимун морају пословно сарађивати (РТЛ)
- (28) Да ли смо ја и ти, овај, извини, ти и ја, мислим, *имали нешћѝо* осим овог седења ту, једно поред другог. Има у томе нечега, знам. (Д. Н. *СрѝКор*)
- (29) *Било је нечеја* те ноћи. (Д. Ћ.)

Употребљена заменица *нешћѝо* може се разумети на два начина. Први је када означава вишу, невидљиву силу, неименовану, непознату, онострану, што се види у примеру (26). Даље, слично примерима (19) и (22), овде се бележи пример (28) с глаголом *имати*, при чему се заменицом *нешћѝо* искажује ближи интимни однос, што је уочљиво искључивањем једног познатог стања (*седејѝи*) употребом ексцептивног генитива – *осим седења ѝу, једно јоред друјој*. Прикривање је очигледније када се скривена активност смешта у замишљени простор, овде веома уопштен употребом заменице *ѝај* у функцији просентенцијализатора: *има у ѝојме нечеја*, што би се интерпретирало: ‘њих двоје нису баш равнодушни једно према другом’.

У овим примерима изостаје наведено значење израза *ако би до нечећа дошло* – опасност, несрећа, незгода. Дакле, не подводи се под неодређено нешто негативно, него супротно – позитивно, али, као и у претходној групи примера, врло лично и интимно. Компонента неодређености пак може бити присутна у недовољно јасној идентификацији осећања самих актера, те би се овде могло говорити о примарном значењу заменице *нешто*: 1.а. у служби именице – љубав, симпатија, привлачност, страст итд., као у примеру: Сигурно *што*ји *нешто* међу њима.

(в) Трећу групу чине примери у којима се заменицом *нешто* реферише на какво лоше физиолошко, психолошко стање или на моралну сферу. Будући да се исказује нелагода, патња или питање етике, без отварања теме у потпуности, прикривени садржај исказан заменицом *нешто* колоцира с глаголима *бити*, *имати* (у егзистенцијалном значењу – *постојати*) или каквим глаголом с акционим експресивним значењем – *муљати*, *мувати* и сл.

- (30) *Било му је нешто* са стомаком, отишао је брзо кући. (В. А)
- (31) Данима не виђа никога. Он већ дуго *има нешто*... муче га ти гласови које чује. (Р. П.)
- (32) Она *има нешто* своје о чему не говори [...] Знам за дијагнозу и ћутим. (Ж. Б. *СрпКор*).
- (33) Шта прича? *Нешто* мува? *Нешто* муља? (Инст.)

Заменица *нешто* у овим примерима односи се на различита лексичка значења – од оних која упућују на физиолошке и телесне процесе (*нешто* са *стомаком* ← проблеми с пробавом ← ‘пролив’) до психичких (*нешто* своје ← ментални проблем ← ‘лудило’) и морално вреднованих процеса (*нешто* мува ← нелегалан посао ← ‘лаже’, ‘краде’ и сл.). У последњем примеру експресивно маркиран глагол *мувати* тежиште је замагљивања семантике исказа, али се заменицом *нешто* додатно не исказује предмет скривене и непрозирне радње (нпр. нелегално *продаје украдене сајтове*). Заменица *нешто*, дакле, делује као празно семантичко средство које се попуњава контекстом и интонацијом, а не експлицитним значењем. У свим овим примерима говорник свесно умањује експлицитност како би сачувао социјалну пристојност, дистанцу или емпатију. На нивоу прагматике, реч је о ублажавању које подразумева намерно одступање од максиме квантитета Грајсовог принципа кооперативности – говорник не даје довољно информација, али тиме изражава пажњу и обзирност према саговорнику.

6. ЗАКЉУЧАК. Заменице *свашта* и *нешто* имају могућност да прикрију непримерен садржај или друштвено неприхватљив исказан резултат догађаја и на тај начин супститенти су именица са значењем каквих непогода: смрт, негативна емоција, психолошко и физиолошко стање, опасност, несрећа, али и условно позитивних, за говорника, саговорника или друштвену заједницу, непримерених, јер упућују на интимне односе различитог типа (привлачност, страст, приврженост итд.). Анализа је потврдила став Моргунове да заменице (у овом случају *свашта* и *нешто*) имају способност ублажавања, скривања и маскирања ванјезичке ситуације када је у питању недостатак слободе или постојања страха, при чему се смањује степен конкретности.

На тај начин, у неколико примера (3, 5 и 6) регистрован је начелни метонимијски механизам опште за појединачно, тј. принцип добар гешталт пре него лош гешталт, што је у вези с тим да боље опажамо гешталте као целине него као одвојене ентитете, у овом случају на врло апстрактном нивоу.

Потврда за ублажавање заменицом *свашћа* налази се у РМС, где се треће значење односи управо на ову семантику: подзначења су сегментирана на основу степена општости непријатности, исказане придевом *ружан*: а. ствари; б. бриге, муке, невоље; в. гласови, увредљиве речи. Заменица *свашћа* везује се за евентивне, те комуникативне глаголе и глаголе акционе семантике. Забележена је појава комбиновања општих заменица *све* и *свашћа*, чиме се постиже интензификација исказаног еуфемистичког садржаја, а што је, као и у вези с футурским обликом глагола *бићи*: *биће свашћа*!, врло близу идиоматизованим изразима, тј. комуникативним формулама (према Поповић 2021). Уз комуникативне глаголе (најчешће глагол *ћоворићи*), приметно је додатно скривање (агенса) употребом рефлексивног пасива – *ћовори се свашћа*, при чему субјекат може бити исказан као граматички (*људи*) или логички (*међу сељацима*). То су актери који доносе процену о чијем друштвено неприхватљивом понашању, те се исказом ове врсте постиже имплицитна негативна евалуација, када се избегава директна оптужба, али се наговештава потенцијални проблем. Уз глаголе акционе семантике (нпр. *чинићи*) заменицом *свашћа*, као резултатом активности, имплицира се да су неке од тих радњи такође друштвено неприхватљиве, и, према интензитету радње и резултата, ови се примери уврштавају у оне с највишим степеном упозорења на опасност (тзв. инсинуативни израз).

За разлику од заменице *свашћа*, за заменицу *нешћо* у РМС се, упркос разгранатој семантици, међу значењима не бележи семантичка реализација која се односи на ублажавање исказа, него се ово значење налази као пример међу изразима. Међутим, како примери показују, и заменицом *нешћо*, као неодређеном и тиме погодном за прикривање одређених делова говорног догађаја, могућа је еуфемизација с глаголима евентивне, те егзистенцијалне семантике и оних којима се денотирају емотивна стања. Уз евентивне глаголе заменицом *нешћо* могуће је исказати непријатност на скали градације – од најизразитије – губитак кога (*нешћо му се десило*), преко бола као резултата перцепције саговорника до ситуације када *нешћо* означава близак, интимни однос, неприхватљив за говорниково окружење. С егзистенцијалним глаголима заменица *нешћо* означава обично онострана бића или поново блискост двеју особа, неисказиву било којом именицом.

Даља истраживања еуфемизације заменицама требало би да покажу шири спектар заменица које имају ово скривено значење и њихову способност да ублаже део реченичног садржаја. За овакву врсту анализе потребно је сагледати шири реченични контекст и прагматички аспект исказа, тј. циљеве, побуде, намере које имају говорници или саговорници у одређеном говорном догађају. Из лексикографског угла треба преиспитати употребу квалификатора *еуф.* када заменице *свашћа* и *нешћо* носе ову семантику. Исто тако, потребно је идентификовати теме или семантичке групе које се ублаженије исказују јер је то важан показатељ друштвених ограничења и стереотипа једне друштвене заједнице.

ИЗВОРИ

- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*. 1967–1976. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска (прва два тома).
- СрпКор: *Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду*: <http://korpus.matf.bg.ac.rs.html>
- СрпКор – аутори: Адамс Даглас (А. Д.), Болеслав Пруст (Б. П.), Владимир Арсенијевић (В. А.), Вук Милићевић (В. М.), Данило Николић (Д. Н.), Душан Недељковић (Д. Н.), Жан Бодријар (Ж. Б.), Иво Андрић (И. А.), Исидора Секулић (И. С.), Мирјана Новаковић (М. Н.), Михаил Булгаков (М. Б.), Оливер Игњатовић (О. И.), Растко Петровић (Р. П.)
- Трифуновић, Бранислав (Б. Триф. (подкаст))
- Ћосић, Добрица (Д. Ћ.). *Корени*. Београд: Просвета, 1962.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГОРГОНИЕВ, Юрий Александрович. *Грамматика кхмерского языка*. Москва: Издательство Наука, 1966.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О употреби показних речи у српском језику. Предраг Пипер (ур.). *Коинитивноинитивистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 125–141.
- КЛИКОВАЦ, Душка. Неколико речи о заменицама у српском језику: предлог класификације и одговарајуће терминологије. *Научни састај слависта у Вукове дане* 39/3 (2010): 73–84.
- КЛИКОВАЦ, Душка. Граматичка категорија лица код показних речи у српском језику. *Зборник Матице српске за славистику* 83 (2013): 269–286.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О употреби показних речи *ево*, *ејо* и *ено*. *Научни састај слависта у Вукове дане* 45/3 (2016): 101–134.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О употреби заменичких прилога за време *онда* и *тада* (а). Рајна Драгићевић (ур.). *Пућевима речи – Зборник радова у часопису Даринки Горшан Премк*. Београд: Филолошки факултет, 2017, 495–516.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О систему заменичких прилога за место у српском језику: прилог *тамо*. Рајна Драгићевић, Срето Танасић (ур.). *Српска славистика – колективна монографија [Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта]*. Том I: *Језик*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 125–140.
- КЛИКОВАЦ, Душка. О речничкој обради заменичких речи (на примеру показних заменица *оволики*, *толики* и *онолики*). *Јужнословенски филоло* LXXVIII/2 (2022): 497–516.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. О типовима и стилским особинама дисфемизама и еуфемизама. *Годишњак за српски језик и књижевност* XX/8. Ниш: Филозофски факултет у Нишу (2006): 193–227.
- КОВШОВА, Мария Львовна. *Семантика и прагматика эвфемизмов: Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов*. Москва: Гнозис, 2007.
- МОРГУНОВА, Анна Николаевна. Стилистические функции местоимения оно. *Поволжский педагогический вестник* 7, № 2(23). Самара: Самарский государственный социально-педагогический университет (2019): 86–91.
- МОСКВИН, Василий Павлович. *Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. Изд. 2-е*. Москва: Ленанд, 2007.
- МОСКВИН, Василий Павлович. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования. *Вопросы языкознания* № 3. Российская академия наук. Отделение литературы и языка РАН (2001): 58–70.
- ПОПОВИЋ, Људмила. Комуникативне формуле у српском језику: питања типологије и анализе. *Зборник Матице српске за славистику* 100 (2021): 263–293.
- ПИПЕР, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- РАЛИЋ, Јелена. Вербалне стратегије учтивости: индиректни говорни чинови. *Antropologija* 17/1 (2017): 10–11.
- СЕНИЧКИНА, Елеэна Павловна Иванјан. *Эвфемизмы русского языка*. Москва: Издательство „Флинта”, 2012.
- СТАНОЈЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2005.

*

- DAJBROWSKA, Anna. *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- GODDARD, Cliff. Who Are *We*? The Natural Semantics of Pronouns. *Language Sciences* 17/1 (1995): 99–121.
- GRICE, Herbert Paul. *Logic and Conversation*. Peter Cole, Jerry L. Morgan (eds.). New York: Academic Press, 1975, 41–58.
- IVIĆ, Milka. Značenjska podspecifikovanost leksema *stvar*. *O rečima*. Beograd: XX vek, 73–83.
- KATNIĆ-BAKARŠIĆ, Marina. *Stilistika*. Sarajevo: Turga, 2007².
- KLAJN, Ivan. *O funkciji i prirodi zamenica*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1985.
- KRISTAL, Dejvid. *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit, 1996.
- LEECH, Geoffrey. *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 1983.
- RADDEN, Ginter, Zoltan KÖVECES. Towards a Theory of Metonymy. Klaus-Uwe Panther, Ginter Radden (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam: John Benjamins, 1999, 17–66.
- RADULOVIĆ, Milica. Euphemisms through Time: The Rhetorical Power of Palliation. Violeta Stojić (ur.). *Facta Universitatis Series: Linguistics and Literature* 14/2. Niš: Filozofski fakultet, 2016, 173–187.
- SIMEON, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- WIERZBICKA, Anna. The Theory of the Mental Lexicon. Tilman Berger, Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Peter Kosta (eds.). *The Slavic Languages: An International Handbook of Their History, Their Structure and Their Investigation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009, 848–863. http://www.griffith.edu.au/_data/assets/pdf_file/0011/347528/wierzbicka-mentalexicon.pdf
- WIERZBICKA, Anna. *Semantic Primitives*. Frankfurt AM: Athenaum, 1972.

Jasmina Dražić

PRONOUNS AND EUPHEMIZATION: THE CASE OF THE NOMINAL PRONOUNS *SVAŠTA* AND *NEŠTO*

S u m m a r y

This research is conducted with the aim of identifying the euphemistic meaning of the nominal pronouns *svašta* ‘all sorts of things’ and *nešto* ‘something’, based on their function, semantic characteristics in combination with verbs, and their pragmatic features. An overview of the classifications of pronouns in domestic grammars and their meanings recorded in the *Dictionary of the Serbo-Croatian Language* is provided. The analysis of examples is carried out based on the collocational and conceptual methods. Due to their generality, broad meaning (*svašta*), or indefiniteness (*nešto*), these pronouns have the potential to substitute nouns with meanings of negative semantics, socially unacceptable phenomena, and taboo fields, thereby acquiring all the properties of non-expressive euphemisms.

The analysis demonstrates that the pronouns *svašta* ‘all sorts of things’ and *nešto* ‘something’ possess semantic content and are not semantically empty, as evidenced by dictionary definitions as well as by the existence of numerous derivatives, particularly in the case of *svašta*. These pronouns have the capacity to obscure inappropriate content or a socially unacceptable outcome of an event, thus substituting for nouns denoting various misfortunes such as death, worry, and any negative internal emotion, danger, or disaster. They may also replace conditionally positive notions which, for the speaker, interlocutor, or the broader social community, are deemed inappropriate because they refer to various forms of intimate relationships (attraction, passion, affection, etc.). The analysis confirms Morgunova’s assertion that pronouns – in this case *svašta* and *nešto* – participate in the substitution of linguistic content in contexts characterized by a lack of freedom and the presence of fear, thereby reducing the degree of concreteness. In this way, a general metonymic mechanism, GENERAL FOR SPECIFIC, has been identified.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
jasmina@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 13. августа 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

Јелена Ајџановић
Страхиња Степанов

ДА-КЛАУЗА КАО ЕКСПЛИКАТОР СИТУАЦИОНО-ТЕМПОРАЛНЕ (НЕ)АДЕКВАТНОСТИ

У овом раду испитује се реченични комплекс у којем основицу семантичке структуре конституише предикација надређене реченице којом се денотира значење ситуационо-темпоралне (не)адекватности/(не)благовремености док предикација у зависној клаузи има улогу експликатора те ситуационо-темпоралне (не)адекватности/(не)благовремености. У централном делу рада разликују се три класе овог реченичног комплекса и детаљније предочавају структурни модели унутар њих. Након свеобухватне анализе као најрелевантнији закључак произилази то да је природа овог типа зависних реченица двострука. Будући да се реализују као допуна управних глагола, именица и прилога, а у функцији експликатора означене ситуационо-темпоралне (не)адекватности, одређују се као допунске клаузе. С друге стране, како увек денотирају планирану, тј. намеравану акцију агенса, ове реченице блиске су адвербијалним намерним клаузама. Узимајући у обзир изречено, може се закључити да зависна клауза у оквиру анализираног реченичног комплекса припада допунско-интенционалној хипотакси.

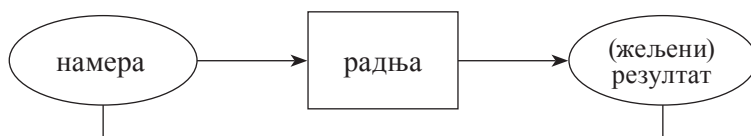
Кључне речи: савремени српски језик, синтакса, семантика, *da*-клауза као експликатор (не)адекватности.

This paper examines sentence complexes where the basis of the semantic structure is established by the predication of a superordinate clause denoting situational-temporal (in)adequacy/(un)timeliness, while the predication in the dependent clause plays the role of explaining that situational-temporal (in)adequacy/untimeliness. In the main body of the paper, three classes of this sentence complex are differentiated, and the structural models within them are examined in more detail. After detailed analysis, the most relevant conclusion drawn is that the nature of this type of dependent clause is two-fold. Since they are realized as a complements of governing verbs, nouns and adverbs, and function as explicators of marked situational-temporal (in)adequacy, they are determined to be complementary clauses. On the other hand, since they always denote planned, that is intended, action of the agent, these clauses are close to adverbial intentional clauses. Taking this into account, it can be concluded that the dependent clauses in the framework of the analyzed sentence complex belong to the complementary-intentional hypotactic system.

Key words: the modern Serbian language, syntax, semantics, *da*-clauses with marked (inadequacy).

1. Увод. Тежиште овог истраживања јесте на испитивању реченичних комплекса сложене семантичке структуре која се може описати на следећи начин. Предикацијом надређене реченице денотирано је значење које имплицира ситуационо-темпоралну неадекватност/неблаговременост за реализацију предикације у зависној клаузи или пак уклањање/елиминисање (или још недосезање) узрока неадекватности/неблаговремености за реализацију предикације у зависној клаузи. Надређеном реченицом исказује се ситуација која нема обележје довољне или адекватне заснованости или условљености (Вољводић 2018: 439), тј. ситуација која не представља повољан услов, оквир

за остваривање потенцијалне намере и раније постављеног циља или пак, супротно претходном, надређеном се реченицом описује ситуација која се показује као (и даље или након превладаних препрека) адекватна за остваривање потенцијалне намере и раније постављеног циља. Њој подређена зависна клауза функционише као експликтор ситуационо-темпоралне (не) адекватности, маркирана, међутим, (и) семантичким обележјем финалности. У том смислу, важно је описати концепт финалности с фокусом на његову значењску сложеност и слојевитост, што имплицира и фазичне границе, па и преклапања са другим семантичким категоријама. Финалност представља подсистем унутар узрочно-последичног семантичког поља или концепта условљености (како се овај комплекс именује у теорији функционалне граматике – Бондарко 1996; Евтјухин 1996; код нас нпр. Волводић 2018: 433), који се може укратко представити овако: реч је о сложеном значењском систему који укључује однос *импликације* (Милошевић 1986: 33), при чему се фокусирањем једног сегмента у ланцу шире схваћене релације узрока као антецедента и консеквента (Милошевић 1986: 34) семантички диференцирају субпоља као делови обједињене, надређене категорије:¹ каузално, кондиционално, концесивно, финално и консекутивно (Милошевић 1986: 33; HARRIS 1988: 73; Евтјухин 1996: 138–139; Бондарко 1996; Всеволодова 2000: 150; Vasić 2000: 179; Пипер 2005: 786–829; Волводић 2018: 433). На сложеност подсистема финалности – унутар поља условљености – упућује, рецимо, Шмидке-Бодe (SCHMIDTKE-BODE 2009), у својој типолошкој студији о намерним клаузама [purpose clauses], која појмовно-семантичку структура сврхе илуструје на следећи начин:

Постојање намере директно претходи процесу који треба да доведе до жељеног резултата, али се дакако тај предвиђени исход не мора и реализовати. Поред свега наведеног, концепт намере укључује и ова категоријална значења – аниматност (намеравана радња јесте жеља живог човека или живог

¹ Евтјухин сматра да издвајање поља *условљености* [обусловленность] има и језичке и ванјезичке основе. Са екстралингвистичке тачке гледишта, сматра овај лингвиста, „језичке категорије узрока, последице, услова, циља и уступка/допусности могу се сматрати одразом детерминисаности појава стварности, њиховог утицаја једних на друге, уређености међусобног односа једних спрам других. Не дотичући се овде филозофских ставова који проблематизују одговарајућа питања, приметићемо само да централно место у њима несумњиво заузима категорија *каузалности*. И са лингвистичке тачке гледишта, главно место у груписању које се разматра припада пољу узрочности. Истовремено, језички систем на свој начин одражава ванјезичку стварност, а задатак самог језичког описа (...) јесте да покаже ту специфичност” (Евтјухин 1996: 138–139). Пипер (2005) на исти начин посматра поменуте језичке категорије само под другом номинацијом – као категоријални комплекс *каузативности*, који чини „сама категорија каузативности и неколико семантичких категорија које су јој више или мање блиске и које су око ње организоване: категорије теличности (циља), кондиционалности (услова) и концесивности (уступка или допусности)” (2005: 786).

бића), темпоралност (циљ је последња ситуација у временском следу), агентивност (циљна ситуација увек је резултат деловања друге ситуације) и модалност (циљне ситуације јесу хипотетичке) (ПИПЕР 2005: 804; РУЖИЋ 2022: 558). Уз то, категорија финалности укршта се и преклапа с категоријом наме-не јер садржаји немају намену сами по себи, већ им је даје човек својим циљним деловањем, планираним активностима (КОВАЧЕВИЋ 1989: 187; 1998: 105).

1.1. ПРЕДМЕТ, ЦИЉЕВИ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА. Фокус истраживања стављамо, како је напред назначено, на анализу сложене реченице с описаном значењском конфигурацијом – у надређеној реченици изречена је, најопштије речено, каква препрека или укидање/изостанак препреке за активност, радњу која се схвата као циљ, намера носиоца денотиране ситуације. Основни нам је задатак да утврдимо позиционирање сложених реченица овакве семантике у хипотаксички систем. Имајући у виду постављени циљ истраживања, полазимо од семантичко-структурног принципа и сагледавамо реченични комплекс као целину коју чине: а) матрична реченица, б) везник и в) зависна реченица (КОВАЧЕВИЋ 1991: 286). Када је реч о матричној реченици, одређују се структурни обрасци као формализатори описаног значења, при чему се оно додатно нијансира на основу остварености значењске компоненте [АДЕКВАТНОСТ +/-]. Сагледавање остваривања логичке везе између управне и зависне предикације, те издвајање значењских компоненти у зависној клаузи, пружа нам јаснији увид у додиривања и преклапања са другим значењима. Осим тога, региструјемо за који се реченични конституент (надређене реченице) везује зависна клауза, којим везницима и везничким средствима се она уводи, те глаголски облик у којем се реализује њена предикација. Укрштањем ових приступа (семантичког и формалног) пружа нам се могућност да посматрани реченични комплекс позиционирамо у систему зависносложених реченица. Уз све наведено, како бисмо идентификовали које значење носи зависна клауза, анализа ће укључити и тест супституције. Употреба овог метода оправдана је из два разлога – с једне стране, реализација одређеног конкурентног синтаксичког средства, типичнијег за какво друго значење, упућује на укрштање и преплитање више значења (уп. нпр. *Треба ми времена како бих одлучила* и *Њеба ми времена за одлучивање*), и, с друге стране, таква замена може потврдити да је реч о одређеном значењу (уп. нпр. *Треба ми времена да одлучим* и *Треба ми времена како бих одлучила*).

1.2. КОРПУС ИСТРАЖИВАЊА. Као основни извори за формирање корпуса јесу примери ексцерпирани из Електронског корпуса савременог српског језика Математичког факултета у Београду (*СрпКорп*), затим из веб-корпуса Serbian Web Corpus PDRS 1.0 (2022), креираног у оквиру пројекта *Јавни дискурс у Републици Србији*, као и из интернетских извора и електронски доступних медијских садржаја. У корпус уносимо све примере сложених реченица чија матрична реченица денотира (не)повољни ситуациони оквир за реализацију циља носиоца ситуације, исказаног у зависној клаузи. С тим у вези, грађу за ово истраживање чине све оне реченице у којима је описано значење надређене реченице исказано различитим структурним формама предиката (нпр. *касно је да расправљамо о њој*; *није још њренуша да расправљамо о њој* и сл.) или реченичним члановима које везују за себе (нпр.

и треба ми још времена како бих изнела неки закључак и сл.). Таква реченична семантика проистиче из употребљених лексичких јединица којима се формализује матрични предикат и/или одговарајући реченични конституенти – они чије примарно значење упућује на описану ситуацију (именице *ситуација, ирилика, околност*), али и они где је такво значење секундарно развијено, добијено метонимијским или метафоричким померањима (нпр. именице *време, иренуијак* и сл. или глаголи попут *сазрејти* и сл.).²

2. Анализа. Да бисмо дошли до што прецизнијег одређења сложених реченица који су предмет истраживања, описом смо обухватили спрегу значењског и формалног плана. У анализи полазимо најпре од семантичког критеријума, класификујући тако прикупљене примере у значењске поткласе. Даље се, на основу структурног критеријума, описују модели који формализују издвојена значења. У основи, ради се о приступу изложеном у теорији функционалне граматике (BONDARKO 1991; Бондарко 1996), односно теорији функционалне синтаксе (нпр. ВСЕВОЛДОВА 2000; МУСТАЈОКИ 2006), који карактерише кретање од значења (семантичких категорија) ка језичким средствима (формалне језичке јединице различитих нивоа) којима се то значење исказује. Отуда и помињање узрочно-последичног поља у тачки 1.1, тј. функционално-семантичког поља условљености као семантичке инваријанте која обједињује хетерогена језичка средства и одређује њихову интеракцију. Ту семантичку инваријанту, дакле, „опслужује” систем језичких средстава на различитим нивоима (морфолошком, синтаксичком, лексичком, као и комбинованом: нпр. лексичко-синтаксичком) датог језика, а који међусобно делују на основу заједништва својих функција, базираних на одређеној значењској категорији.

Анализом су обухваћени реченични комплекси чија матрична реченица има значење које се може дефинисати овако: ‘ситуациони оквир је (не)одговарајући и (не) представља адекватну основу за реализацију потенцијалне, жељене циљне радње’. На основу обележја [АДЕКВАТНОСТ +/-], узимајући у обзир градуелност³ у његовој реализацији, што имплицира степен могућности/немогућности његове евентуалне промене, издвајају се три значењски блиске (али ипак диференциране) класе. (1) Прва обухвата сложене реченице које означавају коначну (неопозиву) неадекватност околности, те последично немогућност реализације радње, раније постављене као циљне активности (нпр. *Касно је да било ићи мењам*). (2) Другу класу чине реченични комплекси са зависном клаузом чија је предикација у датом тренутку неостварива, али се не имплицира

² Значења лексема у позицији матричне предикације и оних у позицији других реченичних конституената преузимају се из једнојезичних речника: шестотомног *Речника српско-хрватској књижевној језика* Матице српске (РМС) и *Речника српско-хрватској књижевној и народној језика* САНУ (РСАНУ).

³ Важна референтна тачка у сагледавању различитих феномена јесте категорија *сћејена* јер се „појаве и особине у језику данас више не могу посматрати и тумачити само као бинарне (на основу бинарног принципа *да/не*) већ се морају тумачити као градуелне” (Николић 2014: 20), што упућује на фазичне, ‘меке’, нејасне границе међу категоријама и концептима, имплицирајући и њихово међусобно укрштање и преплитање (Радовановић 2009; 2015).

и дефинитивно искључивање њене реализације (нпр. *Није сад њренуџак да било шџа меџам; Треба ми мало времена да бих моџла да донесем неке закључке*). (3) Коначно, трећом групом примера експлицира се – у матричној реченици – измена неповољних (неадекватних) околности, те отклањање препреке за реализацију планираних радњи (нпр. *Владика Гриџорије смаџра да нема џреџрека да жена буде свеџџено лице*) или пак још недосезање неповољних околности за реализацију планиране радње. Као релевантна и дистинктивна – корпусни материјал потврђује – појављује се значењска категорија *моџалности*, и уже *неџације* (Пипер 2005: 963), те ће се приликом систематизације прикупљених примера обавезно сагледати и улога ових значењских компоненти. Свакако, јасно је да је у анализираним исказима имплицитно или експлицитно заступљено значење субјективне модалности (Пипер 2005: 643) – говорно лице квалификује, процењује ситуацију денотирану у управној реченици у односу на могућност остваривања постављеног циља.⁴

Унутар сваког издвојеног значењског субпоља примери ће бити сагледани из формалног, морфосинтаксичког угла и то на неколико нивоа. (а) Најпре, сагледаћемо структурни тип управног предикат и реченичне моделе које образује, (б) с тим у вези, регистроваћемо за који се реченични конституент управне реченице везује зависна клауза. Трећи ниво анализе односи се на (в) идентификацију везника и везничких средстава која уводе субординирану клаузу, те глаголских облика у којима се реализује зависни предикат с циљем да се утврди који је доминантан начин формализације финалног значења јер, између осталог, то може бити показатељ преклапања с другим концептом, те допринети (прецизнијем) дефинисању и одређењу зависне клаузе. Напослетку, тестом супституције издвајају се структурни еквиваленти као конкурентна синтаксичка средства оствареним зависним реченицама у реализованом контексту, што може, у извесној мери, потврдити о којем је значењу реч, те да ли се оно укршта са каквом другом категоријом. Коначно, ваљало би још истаћи да није могуће повући оштру границу између приступа – семантичког и формалног, већ напротив, они се неретко преплићу и укрштају.⁵

2.1. Реченични комплекс са значењем ‘неадекватности у смислу пропуштености’. Прву класу чине примери сложених реченица чије би се обједињено значење могло дефинисати на следећи начин. Пошиљалац поруке процењује прилике, околности (што је исказано у матричној реченици) као неодговарајуће, дакле имају обележје [АДЕКВАТНОСТ -], за реализацију намераваних радњи (исказаних у зависној клаузи), уз упућивање на њихову коначну (ире-

⁴ Значење намере јесте једно од модалних значења јер укључује волитивност и дезидеративност. Када је реч о намерним реченицама, већ то што је њихова радња потенцијална (ни реална, ни иреална) смешта их у сферу могућности (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 55). Из перспективе нашег истраживања значајна је другачија модална компонента – она која садржи оцену изречене информације (Ivić 1973: 85), тј. упућује на говорникову процену ситуације као основе за испуњење циља.

⁵ На пример, анализа структурних образаца управне предикације, те реченичних чланова које везује за себе, обухвата и значењски план. Неопходно је, наиме, осим морфосинтаксичких форми у којима се реализују, сагледати и лексичко значење јединица на позицији датих реченичних конституената.

верзибилну) неадекватност. Изриче се да се „закаснило” са предузимањем планираних активности (ПЕТРОВИЋ 1999: 171), уз импликацију немогућности да се у надолазећем временском периоду (будућности) оваква ситуација промени и тако остваре раније постављени циљеви. Другим речима, ‘изневере-на је експективност’, тј. очекивана је активност (планирана акција) изостала, а описано значење се налази на (фазичној) граници са субпољем концесивности, док се као регулатор описане семантике појављује копулативна конструкција с прилозима *касно/доцкан* или категорија негације у оним моделима у којима предикат надређене реченице није конституисан на претходно наведен начин.

2.1.1. Описана значењска структура, дакле, формализована је различити м синтаксичким средствима. У том смислу, реализују се следећи структурни модели.

(a) V_{biti/jesam} + Lexadv_{kasno/dockan/prekasno/predockan} + DA Cl [V_{prez}]

Jedino u šta sam siguran to je da je *kasno da im kažem*. Izvin’te, drugari, šalio sam se. (EK)

Tako da i kada bi Milošević sutra uzeo advokata, *opet bi bilo kasno da se neke stvari iznova pokrenu*. (EK)

Dockan je da posumnjamo u ono što je u našoj svesti. (Branko Miljković)

Доцкан је било га узмакне. (https://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/10/blog-post_7.html)

Сувише је касно да се њовори о сѣварима које су вас амо довеле (...). (Српски књижевни гласник, 1. 4. 1901, стр. 273)

Сувише је касно да у војсци од њробисвеѣа ѡравишч човека. (<https://www.pogledi.rs/forum/thread-4839.html>)

Prekasno je da te molim da ti kažem da te volim. (Slavonske lele)

Prekasno je da pokrenem svoj biznis. Prekasno je da upišem tu edukaciju ili taj faks. Prekasno je da naučim nešto novo. Prekasno je da promijenim karijeru. (<https://www.instagram.com/luciadzic/reel/C5BFHYwMKGf/?hl=it>)

Prekasno je da se vratiš, prekasno je da me moliš (...). (<https://www.facebook.com/DragiOfficial/videos/prekasno/2228640453887181/>)

(...) *ѡредоцкан [је] да иѣм као ѡѣрѣѣ на занай или да ѡосѣанем ѡисар код некоѣ адвоката* (...). (Д. Дефо, Робинсон Крусо, стр. 11)

У наведеним примерима изостаје граматичка негација⁶ јер се у њима реализује лексичка негација: предикат надређене реченице носи обележје негативне оцене прилика, околности – исказано лексичко-семантички – помоћу адверба *касно* (*ѡредасно*) или *доцкан* (*ѡредоцкан*) на позицији предикатива, у значењу 2.б. – ‘после последњег часа до којег се могло што учинити’ (РМС),⁷

⁶ Или, другачије казано, будући да је реч о копулативним прилошким предикатима, помоћни глагол нема обележје [НЕГАЦИЈА +], тј. није негиран.

⁷ В. Петровић, бавећи се предикатским изразима типа *време је*, указује на став говорника о активностима у темпоралним релацијама – формира се скаларна парадигма: „(1) још

тј. када је прошао повољан тренутак за неку активност. Наглашавање пропуштене прилике, тј. проласка критичне временске тачке након које је планирана, тј. намеравана акција постала немогућа постиже се било употребом ексцесива прилога *касно/гоуқан* (*прекасно/предоуқан*) било његовом комбинацијом с интензификатором *сувише* (*сувише касно*), који уједно представља и парафразу префигираног ексцесива.

(б₁) $\text{negVimpers}_{\text{imati/bit}} + N_{\text{vreme/prostor}} + \text{DA CI [Vprez]}$

Prema svemu sudeći, *neće biti vremena da se tokom vanrednog zasedanja (...) raspravlja o Predlogu zakona*. (<https://www.021.rs/story/Info/Srbija/389002/Brnabic-u-vanrednom-obracanju-Nema-vremena-za-sednicu-o-litijumu.html>)

Huје било времена да се нешто мења. (<https://www.novosti.rs/c/sport/ostali-sportovi/977518/nije-bilo-vremena-nesto-menja-bilo-logicno-istim-selektorom-zaokruziciklus>)

Sa sednice Nadzornog odbora Srbijagasa je poručeno *da to javno preduzeće nema više prostora da oprašta dugove svojim kupcima*. (https://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/aktuelno/srbijagas-otpisao-zastarela-potrazivanja-nema-vise-prostora-da-oprasta-dugove_1412382.html)

Nema više prostora da se neko vježba i uči, potrebni su nam ljudi koji znaju. (<https://cetinjskilist.com/maras-nema-vise-prostora-da-se-neko-vjezba-i-uci-trebaju-nam-ljudi-koji-znaju/>)

Videla sam *da nema više prostora da budemo ekipa* koja se spontano organizuje, morali smo da postanemo firma. (<https://inspiragrupa.com/kako-napraviti-firmu-kojoj-prilaze-svetski-giganti-s-namerom-da-te-kupe/>)

(б₂) $\text{negVpers}_{\text{imati}} + N_{\text{vreme/prostor}} + \text{DA CI [Vprez]}$

Нажалост, прекасно смо постигли гол, *иосле нисмо имали више времена да пробамо бар још једном* да запретимо ривалу. (<https://fsvinfo.rs/neskovic-nismo-bez-sansi-za-finale-kupa/>)

Онда сви ми жалимо како *нисмо имали више времена да будемо једни са групима*, жалимо како *нисмо имали више времена да се Боју молимо (...)*. (<https://www.cudo.rs>)

Žao mi je samo *što nisam imao malo više vremena da provedem sa ljudima* koji su nam došli u goste. (<https://www.facebook.com/3ugao/photos/>)

Nemam više vremena da se ljutim na drage ljude, jer ću se i ovako odljutiti kako već sutra. (<https://www.bastabalkana.com/2024/08/marijana-jovanovic-nemam-vise-vremena/>)

Nemam više vremena da ubijam sebe da bi mogao da oživljam tebe. *Nemam više vremena da ovu ljubav provlačim kroz kilometre telefonkih žica*. (<https://www.kraljnedodjije.com/nemam-vise-vremena/>)

Drugari, nismo imali vremena da snimimo reklamu za NG.

(<https://www.instagram.com/beehivebelgrade/reel/DEM8LdYIr0H/?locale=my&hl=am-et>)

није време; (2) настаје време; (3) ВРЕМЕ ЈЕ; (4) Било је времена; (5) Нема више времена” за предузимање какве активности (Петровић 1999: 171).

Ovo su vanredne okolnosti, *nemamo više nikakvog prostora da sami možemo pokriti bilo šta* kad je u pitanju cijena prevoza (...). (<https://ilijas.info/karte-centrotransa-rastu-za-15-posto/>)

У оквиру овога модела реализују се два синтаксичка типа (β_1 и β_2): имперсонална реченица са именицом *време* у генитиву у позицији логичког субјекта или персонална реченица са истом именицом у акузативу у објекатској функцији. У обама типовима обележје [НЕГАЦИЈА +] јесте примарно – негирана управна предикација сигнализира неповољну ситуацију за предузимање имплицираних активности које би довеле до жељеног циља. Поред именице *време* у овим типовима јавља се и именица *јросћор*, која заправо метонимијском трансформацијом добија значење *услова, околности* – МЕСТО ИСТУПА ЗА ЧИТАВ СИТУАЦИОНИ ОКВИР.⁸

Оба структурна модела – (а) и (б) – могу се проширивати темпоралним детерминатором (прилог *saga*) или квантификатором (репрезентован обликом *више*), чиме се значење ‘пропуштености’ додатно потцртава. Наведено илуструју следећи примери:

Sada je bilo kasno da menjam pravac. (ЕК)

(...) pomislio sam da je sad kasno da se Ljiljana predomisli. (ЕК)

Jamani tvrdi da je za OPEK sada kasno da popuni zalihe derivata na Zapadu. (ЕК)

Ja lično trčim jer mi više nemamo vremena da sedimo. (<https://www.instagram.com/serbian.times/p/DG/>)

Ми немамо више времена да чекамо на неке групе људе. (https://www.instagram.com/krenipromeni_lazarevac/reel/C7hh6VwsRgi/)

Јасно је да је овде денотирана другачија ситуација, у извесној мери, спрам претходно описане. Нова, додатна информација ишчитава се из семантичког састава прилога *saga* и *више*, а може се интерпретирати овако: у временском периоду који претходи означеном тренутку постојала је могућност да се створе повољни услови за остварење намеравање радње, али се ситуација развијала у неочекиваном (супротном) правцу. Сложене реченице овакве значењске конфигурације, чини се, изразитије гравитирају ка субпољу концесивности.

2.2. Реченични комплекс са значењем ‘ТРЕНУТНЕ НЕАДЕКВАТНОСТИ’. Примери из ове класе – иако их такође одликује обележје [АДЕКВАТНОСТ -] – диференцирају се у односу на оне из претходне према степену присуства обележја [ОГРАНИЧЕНОСТ +], што значи да околности нису трајно неповољне, неадекватне за реализацију планиране, односно намеравање радње. Другим речима, денотирани ситуациони оквир перципира се, а то је кључно – у датом тренутку – као неодговарајући, недовољан за реализацију хипотетичких, намеравних радњи из зависне клаузе, али постоји очекивање да ће се таква ситуација изменити. Узму ли се у обзир ове значењске компоненте, матричне реченице комплекса у овој класи маркиране су као [АДЕКВАТНОСТ -] али [ОГРАНИЧЕНОСТ +], што илуструју следећи примери:

⁸ Ситуациони оквир имплицира и обухвата место, време, услове, околности који чине темељ за остваривање какве активности.

Situacija još uvek nije sazrela da na češkom festivalu nagrada pripadne nekom srpskom filmu, jer Češka čeka pred vratima ujedinjene Evrope. (EK)

Treba mi malo vremena da [sve rečeno] procesuiram. (<https://www.telegraf.rs/sport/australian-open-sport/3826346-za-sinera-je-ovo-jos-sve-samo-san-treba-mi-malo-vremena-da-sve-procesuiram-kada-vidite-ta-imena-u-zrebu>)

Овде наведени репрезентативни примери показују да ова значењска класа није хомогена, будући да се значење ‘неадекватности’ у њима испољава у различитом интензитету. На основу параметра, карактеристичног за значењску категорију градуелности, *више* : *мање* (Николић 2014: 20), тј. *већи* : *мањи* степен заступљености обележја неадекватности издвајају се две подгрупе. Прва (даље 2.2.1) подразумева само фокусирање ситуације у актуелном тренутку означене као неодговарајуће (нпр. *Нису још сазрели услови да се њређовара*), док се у примерима из друге групе (2.2.2), уз наведено, истиче да је неповољан карактер ситуације заступљен у мањем степену, што даље подразумева извеснију реализацију потенцијалних, планираних циљних радњи (нпр. *Треба ми још м а л о в р е м е н а да бих моћла да извучем неке закључке*).

2.2.1. Значење матричне реченице овог комплекса из прве групе формализује се различитим типовима предиката, који су маркирани обележјем [НЕГАЦИЈА +], у неким случајевима обједињено са реченичним члановима које везују за себе. Бележе се следећи модели.

(a) $\text{neg } V_{\text{jesam/biti}} + \text{Lexnomen}_{\text{trenutak/vreme/momenat}} + \text{DA CI } [V_{\text{prez}}]$

Nije trenutak da udarimo na Irak. (EK)

(...) *posle čega su ambasadori zaključili da nije trenutak da prave neki politički šou, uz sve poštovanje.* (EK)

Sada nije vreme da pričamo o našim problemima.

(<https://www.b92.net/sport/kosarka/euroleague/85782/ataman-posle-debakla-u-is-tanbulu-nije-vreme-da-pricam-o-problemima/vest>)

Nije momenat da tražimo novog stranačkog lidera. (<https://n1info.rs/vesti/vucevic-nije-momenat-da-trazimo-novog-stranackog-lidera-vec-imamo-najboljeg/>)

Реч је о негираним темпоралним изразима (именице с темпоралном семантичком компонентом на позицији предикатива) (Петровић 1999: 168), израженије обележеним компонентом епистемичке модалности. Пресупониран је негативан став говорног лица о могућности реализације намераваних радњи, тј. његова процена околности као непогодних за то (Петровић 1999: 168).

(б₁) $\text{neg } V_{\text{sazreti/doći/stvoriti (se)/steći se}} + N_{\text{situacija/uslovi/trenutak/vreme/čas}} + \text{DA CI } [V_{\text{prez}}]$

Situacija još uvek nije sazrela da na češkom festivalu nagrada pripadne nekom srpskom filmu, jer Češka čeka pred vratima ujedinjene Evrope. (EK)

(...) *on mi je govorio da još nisu sazreli uslovi da se sretnemo.* (EK)

Ivanović je u intervjuu za Novi magazin kazao da je očigledno da *ni posle četiri godine od ubistva nije sazeo trenutak da se nalogodavci i izvršioci privedu pravdi.* (Jugpress)

Neki smatraju da je to samo san, a neki da *još nije sazrelo vrijeme da se shvati genijalni koncept velikog naučnika*. (ЕК)

Mislio je da *još nije došao čas da kaže svome gospodaru* šta se dogodilo između njega i policijskog inspektora. (ЕК)

Budući da se još nisu stvorili uslovi da Crta učestvuje u procesu verifikacije Jedin-stvenog biračkog spiska u skladu sa međunarodno priznatim standardima (...). (<https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/5366136/odgovor-crte-na-gostovanje-vladimira-orlica-u-emisiji-takovska-10.html>)

Još se nisu stekli uslovi da se policija obrati povodom nestanka devoјčice. (<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/mup-za-danas-jos-se-nisu-stekli-uslovi-da-se-policija-obrati-povodom-nestale-devojice-video/>)

Значење препреке за реализацију намераваних радњи (исказаних у зависној клаузи) у матричној реченици оличено је у вези негираних форми глагола у функцији предиката и именица у позицији субјекта, које својим примарним значењем (*ситуација, услови*) или секундарним, развијеним механизмом метонимије (*тренућак, време, час*), денотирају ситуациони оквир. Пажљивија анализа примера показује неколико важних момената. Као прво, све глаголске лексеме употребљене су у секундарном значењу. Код глагола *сазрејти* и *доћи* ради се о значењима која су се развила механизмом метаfore: први је употребљен у значењу ‘постићи одређени квалитет, одређени степен развика, оспособити се’; други је употребљен у значењу ‘настати’ (2. РМС), развијеном преко просторне, адлативне компоненте (2.б. РМС). Глаголе *сћећи се* и *створијти се* обједињује значењска компонента која би се могла дефинисати овако: ‘појавити се, догодити се, претворити се, променити се у нешто друго’ (в. деф. ових гл. у РМС). Даље, чита је рестрикција у удруживању глаголских лексема и датих именица. У том смислу, глагол *сазрејти* има највећи колокациони опсег – за њега се везују све именичке лексеме (нпр. *сазрела је ситуација, сазрели су услови, сазрело је време, сазрео је тренућак*). Другачије се понашају остале глаголске лексеме. Глагол *доћи* везује за себе само именице темпоралне семантике, док глаголи *сћећи се* и *створијти се* могу да се удружују с апстрактном именицом *услов* (уп. нпр. *дошло је време, дошао је тренућак* али **дошли су услови* наспрам *створили су се услови, стекли су се услови*). Чини се да је линија разграничења колоцирања именица с управним глаголима заснована на обележју [статичност +]. Наиме, *време* – као апстрактну категорију – поимамо динамички, о чему сведочи и удруживање именица оваквог значења са глаголима кретања (*дошло је време / дошао је тренућак/моменати*). Насупрот томе, ситуациони оквир лексички заступљен именицама *ситуација, услови*, без обзира на обележје [самоактивност +] (па тако може да настане, да се створи, да се мења), ипак доживљавамо као статичку категорију. Околности, услове, ситуацију конципирамо као оно што нас окружује, што се налази око нас, али без представе о могућности кретања кроз простор. Даље, примери показују специфичности и на морфолошком, односно мофросинтаксичком плану. Прва се тиче тога у којем се глаголском облику реализује предикат матричне реченице. По правилу реч је о претериталним глаголским облицима (доминантно перфекту), што је предетерминисано значењем исказане

ситуације – до момента реферисања (дакле, сфера прошлости) није уклоњена препрека за реализацију намераваних радњи из зависне клаузе. Друго, уобичајено се у овим примерима реализује темпорални детерминатор (репрезентован адвербом или адвербним изразом *joш* / *joш увек*),⁹ који додатно појачава значење неадекватности услова у актуелном тренутку, али уз остављање могућности да се ситуација у будућности промени. И коначно, последња специфичност везује се за употребу именице *услов*. Уколико се не ради о једном, раније наведеном (или одраније познатом) услову, ова именица уобичајено је у множини у овим реченичним структурама.

(б₂) $\text{neg}V_{\text{ispuniti}} + N_{\text{uslovi}} + \text{DA CI [Vprez/Vpotenc]}$

Структурни тип (б₂) с негираном формом глагола *испуњити* разликују се од комплекса са претходно горенаведеним пунозначним глаголима (б₁) на два нивоа – на лексичко-семантичком, а последично и синтаксичком. На првом нивоу, глагол *испуњити*, употребљен у секундарном, метафоричном значењу ‘остварити, провести у дело или живот, извршити потпуно што намишљено, замишљено, наређено, наручено’, диференцира се од глаголских лексема из претходне класе обележјем [транзитивност +]. Ово имплицира постојање семантичког објекта – *објектива*, у терминологији Севолодове (2000: 144), који је, с обзиром на то да је гл. *испуњити* у пасивном облику, заступљен именицом *услов* у номинативу множине и, у пасивној реченичној конфигурацији, запоседа субјекатску позицију. Као верификатор тренутне неадекватности ситуационог оквира исказаног матричном реченицом опет се јавља прилог *joш*, а, поред њега, ту су и прилози *zasад*, *ипринућно*, предлошко-падежна конструкција у овом *ипринућку* и сл.

Joш nisu ispunjeni svi uslovi da Kosovo dobije viznu liberalizaciju, пише Express. (<https://insajderi.org/>)

Мађарска OTP банка известила је данас *kako joш nisu ispunjeni svi uslovi da novoj Upravi Podravke preda traženu dokumentaciju* (...). (<https://www.kontekst.io>)

Takođe sudija je obrazložila da *trenutno nisu ispunjeni uslovi da se Belivuku omoguću korišćenje računara u pritvoru*. (<https://nova.rs/vesti/hronika/avokat-belivuka-trazi-ukidanje-pritvora-za-osumnjicene/>)

(...) међутим, питање је да ли ће до тога заиста и доћи, *buduћи da, zasad, joш nisu ispunjeni uslovi da bi oni počeli da važe*. (<https://www.republika.rs/vesti/drustvo/652877/tehnicki-pregled-novine-od-jula>)

Struja u Srbiji najverovatnije neće poskupeti pre 1. marta, *jer u ovom trenutku nisu ispunjeni svi proceduralni uslovi da bi Elektroprivreda Srbije podnela zahtev za povećanje cene*. (<https://www.blic.rs/biznis/struja-ne-poskupljuje-pre-pocetka-marta/t8d4x5r>)

Последњи реченични комплекс (в) у оквиру ове прве групе, премда истог значења, формално (структурно) супротставља се свим претходним моделима јер се предикат матричне клаузе не реализује у негираном облику. То

⁹ Овде нас не занима нормативни статус израза *joш увек*, који неки сматрају германизмом и плеоназмом. Подсећамо да га Клајн (2004) није сматрао неоправданим, јер се, како је овај лингвиста истицао, налазио често и код „добрих писаца”.

је стога што се у извесном смислу реализују лексичка негација – прилог *рано* употребљен је у значењу ‘пре одређеног времена или уобичајеног времена’ (2. РМС). Искузује се дакле значење ‘неблаговремености’, у смислу ‘преурањености’, чиме се ситуациони оквир као основа за реализацију какве акције оцењује као неадекватан (семантичка негација). Наглашавање те преурањености за реализацију планиране, тј. намеравање радње постиже се било употребом ексцесива прилога *рано* (*иперано*) било његовом комбинацијом с прилогом *сувише* (*сувише рано*).

(В) $V_{\text{biti/jesam}} + \text{Lexadv}_{\text{рано}} + \text{DA CI} [V_{\text{през}}]$

Robertson је rekao да је *još рано да се nešto suvislo o tome kaže*. (ЕК)

(...) па да је за *njega još рано да се kandiduje за место generalnog direktora*. (ЕК)

Predsedništvo OSJ smatra да је *još рано да у trofejnoj reprezentaciji dođe до smene generacije*. (ЕК)

Nije ни Evropa, istina, *još razvila autohtoni bezbednosni sistem, tako да је рано да се vezujemo за neku veliku zemlju или grupaciju*. (ЕК)

Прерано је да се разговара о једномесечном ипрекиду вајпре у Украјини. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/664838/tajani-prerano-je-da-se-razgovara-o-jednome-secnom-prekidu-vatre-u-ukrajini>)

Прерано је да се доносе одређеније процене дејтаља у вези са нападом на брану Каховка (...). (<https://rt.rs/svet/34975-britanija-ministar-brana-kahovka-odgovor-nost-rusi/>)

Сувише је рано да се измери негативни економски утицај коронавируса (...). (<https://www.nedeljnik.rs/suvise-je-rano-da-se-izmeri-negativni-ekonomski-uticaj-korona-virusa/>)

2.2.2. Другу групу чине реченице које исказују значење неадекватности у мањем степену, што последично подразумева извеснију реализацију намераваних активности (предочених у зависној клаузи). Различити су структурни модели матричне реченице оваквих комплекса обједињени описаним значењем. На формалном плану реализоване обрасце обједињују тип предиката у главној реченици и реализација логичког субјекта. Када је реч о предикатском конституенту, заступљен је глаголом *ипребайи* или копулативном конструкцијом с модалним прилогом *иоипребно*, чиме се упућује на постојање потребе да се у времену које следи након момента реферисања промени ситуациони оквир јер постојећи не омогућује реализацију намеравање радње. Логички субјекат – ако је реализован – заступљен је личношћом (или именицом) у беспредлошком дативу – он је носилац потребе (Антонић 2005: 179), али и агенс потенцијалне, планиране радње у подређеној реченици.¹⁰ Међусобно се диференцирају према два параметра. Као прво,

¹⁰ По правилу је тако, али као што први пример показује то ипак није увек случај: формални (граматички) субјекат подређене реченице је именица *уиисци* (*да се уиисци слеиу*), но читава структура упућује на носиоца тог психолошког процеса, а он је идентичан носиоцу потребе из надређене реченице (‘мени треба времена да психолошки процесуирам све што се десило’).

дистинктивно је обележје [ИМПЕРСОНАЛНОСТ] : [ПЕРСОНАЛНОСТ] – именице темпоралне семантике (*време*, *година*), које удружене с лексемом на позицији предиката носе значење матричне клаузе, запоседају позицију или логичког или граматичког субјекта. Друго, у свим моделима обавезно је присуство квантификатора јер се исказује с мање ни степен неадекватности, али су супротстављени на основу тога да ли је експлициран или се имплицира. Погледајмо прво примере имперсоналне реченичне структуре с глаголом *требаћи* у којима именица *време* долази у функцији логичког субјекта а субјекатски нецеситативни датив у значењу носиоца потребе:

(a) $V_{\text{impers}_{\text{trebati}}} + N_{\text{nosilac potrebe/dat}} [+ \text{Quant}_{\text{impl}}] + N_{\text{vreme}} + \text{DA Cl} [V_{\text{prez}}]$

Još uvek nisam svarila i stigla da odživim ono što sam noćas preživela, *treba mi vremena da mi se slegnu utisci*. (<https://ndnv.org/2020/04/ana-lalic-treba-mi-vremena-da-se-oporavim-u-soku-sam/>)

Živote moj, *treba mi vremena da zaboravim došaptavanja usnulih trgovaca* (...). (<https://www.insp.rs/2019/05/lejla-kasic-treba-mi-vremena-da.html>)

Simonović: *Treba mi vremena da budem na 100 odsto*. (<https://nova.rs/sport/evroliga/simonovic-treba-mi-vremena-da-budem-na-100-odsto-dobro-smo-se-spremi-li-za-armani/>)

Moje dete još nije dovoljno zrelo, *treba mu vremena da razume*. (<https://www.savremena-osnovna.edu.rs/sta-da-radite-ako-je-vase-dete-nezainteresovano-za-skolu/>)

Malome treba vremena kako bi se pripremio za maturu. (Razg.)

Глагол *требаћи* реализује значење ‘имати потребе за чим’ (2. РМС) – у семантичкој структури садржана је сативна компонента која укључује обележје квантификативности. Реперкусије на реченичном плану очитују се у следећем – имплицитно је присутан квантификатор (нпр. *još*, *gосћа* и сл.), који диктира формализацију субјекта обликом генитива (АНТОНИЋ 2005: 129).

Овима су сличне имперсоналне структуре с копулативним предикатом чије лексичко језгро конституише прилог *појребно*, док именица *време* опет долази у функцији логичког субјекта уз реализацију субјекатског датива у значењу носиоца потребе:

(б) $V_{\text{biti/jesam}} + \text{Lexadv}_{\text{potrebno}} + N_{\text{nosilac potrebe/dat}} [+ \text{Quant}_{\text{impl}}] + N_{\text{vreme}} + \text{КАКО/DA Cl} [V_{\text{potenc/prez}}]$

Fudbaler madridskog Atletika Stefan Savić rekao je da *mu je potrebno još vremena kako bi se adaptirao na novi tim i špansku Primeru*. (<https://www.rts.rs/lat/sport/fudbal/2030328/savic-treba-mi-vremena-da-se-prilagodim-na-atletiko.html>)

Појребно ми је још времена да уђем у пиџам. (<https://www.rts.rs/sport/tenis/5302111/djokovic-potrebno-mi-je-jos-vremena-da-udjem-u-ritam.html>)

Наредни реченични комплекс (в) од претходних се диференцира само на основу једног параметра – квантификатор је експлициран и репрезентован прилозима са значењем мање (*мало*) или веће количине (*госћа*, *јуно*). Последњи пример показује да се уместо именице *време* у генитиву могу наћи и друге речи или синтагме темпоралне семантике (*недељу или две [дана]*).

(в) $Vimpers_{trebati} + N_{nosilac\ potrebe/dat} + Quant_{malo/dosta} + N_{vreme} + DA\ CI [Vprez]$
Treba im malo vremena da, kroz dogovaranje sa drugarima u grupi, dođu do pravog zaključka. (Razg.)

Razume se, *trebaće joj dosta vremena da ostvari neke značajnije pomake.* (https://www.slobodnaevropa.org/a/press_klub_kurt_volker/2307641.html)

Treba mi malo vremena da o svemu razmislim. (https://www.facebook.com/permalink.php?id=542042152489807&story_fbid=666675506693137)

„*Treba mi samo nedelju ili dve da stanem na noge*“, izjavio je Leno za „Variety“. (<https://nova.rs/zabava/sudbine/treba-mi-vremena-da-stanem-na-noge-oglasio-se-dzej-leno-nakon-sto-je-zadobio-teske-opekotine-u-eksploziji/>)

За разлику од трију претходних реченичних комплекса, последњи (г) комплекс одликује обележје персонaлности главне реченице. Квантифика-тор је исказан заменицом или придевом који конгруира са именицом *време* у номинативу, на позицији граматичког субјекта, што, последично, резултира слагањем субјекта и предиката.

(г) $Vpers_{trebati} + N_{nosilac\ potrebe/dat} + Quant_{neki/mnogi} + N_{vreme/godina} + DA\ CI [Vprez]$
*I trebaće ti još neko vreme samo da pričaš o tome sa drugima.*¹¹ (<https://www.kontekst.io/srpski>)

Trebaće još neko vreme da se vozači naviknu na taj motor. (<https://www.kontekst.io/srpski>)

Треба јој неко време да све схваћи. (Разг.)

2.3. Реченични комплекс са значењем ‘укидања/измене неповољних и успостављања адекватних околности за реализацију планираних радњи’. Примери из ове класе супротстављају се онима из претходне две (2.1 и 2.2) према присуству обележја [АДЕКВАТНОСТ +]. Ову класу чине такве сложене реченице чије би се обједињено значење могло дефинисати на следећи начин. Пошиљалац поруке процењује да иако прилике, тј. околности до скоро јесу биле неадекватне, неодговарајуће (исказано у матричној клаузи) за реализацију намераваних радњи (исказаних у зависној клаузи), ствари су се у међувремену измениле и отклоњено је оно што је инхибирало реализацију те радње, што значи да се денотирани ситуациони оквир перципира у датом тренутку као такав у коме се успостављају или су већ успостављени одговарајући услови (за разлику од ситуације која је томе претходила) за реализацију хипотетичких, намераваних радњи из зависне клаузе. Таква значењска структура, како показује прикупљена грађа, формализована је различитим синтаксичким средствима и остварена структурним моделима који представљају опозите онима из прве две класе.

С обзиром на временски критериј постојања/наступања препреке за реализацију планиране, односно намераване радње, тј. да ли се промена околности/услова очекује у будућности (који ће инхибирати намеравану

¹¹ Заменица *неки* упућује на количину и употребљена је у значењу које је у речнику САНУ под 1. д. дефинисано овако: ‘уз именице које означавају време или количину свде то време, ту количину на мању меру’.

радњу) или је већ наступила у прошлости (чиме је претходно постојање инхибиције окончано), у овом реченичном комплексу разликујемо две подгрупе.

2.3.1. Из горенаведеног I подгрупу одликује претходно постојање инхибиторних фактора који, међутим, више нису на снази. Структурни модел (а) представљају егзистенцијалне реченице с негираним глаголом *имати* и именицом *препрека*, *сметња*, *попешкоћа* у генитиву, у функцији логичког субјекта, која уз себе везује допунску клаузу:

(a) $negV_{\text{imati}} + N_{\text{prepreka/smetnja/poteškoća}} + DA\ CI [V_{\text{prez}}]$

Ono što je trenutno najvažnije jeste da *više nema prepreka da vam uskoro predstavimo ne samo novu pesmu, već i otkrijemo datum izlaska albuma*. (<https://www.danas.rs/kultura/scena/buc-kesidi-povodom-diskvalifikacije-sa-pze/>)

Nema prepreka da Srbija uđe u BRIKS. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/597382/ne-ma-pre-pre-ka-da-sr-bi-ja-uđe-u-briks-od-lu-ka-je-na-be-o-gra-du>)

Svi objekti su u završnoj fazi i moglo bi se reći da *nema više smetnji da se ceo projekat završi kako je planirano – do 15. septembra*. (https://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/subotica/subotica-uskoro-sistem-za-upravljanje-otpadom_843234.html)

Nema više poteškoća da pronađete pravi ugao i pristup oružju. (<https://guns.rs/proizvod/master-gun-stega-master-gun-vise/>)

Попут примера из тачке 2.1.1. и овде се квантификатором репрезентованим компаративним обликом *више* може додатно нагласити како су донедавно постојећи неадекватни услови за реализацију радње из зависне клаузе сада укинати.

Следећи модел чине реченице с глаголима *испуњити* и, ређе, *створити* и именицом *услов* у функцији директног објекта датог глагола, која уз себе везује допунску клаузу. Глаголи *испуњити* и *створити* најчешће су у пасивном облику, па им. *услов*, у пасивној реченичној конфигурацији, запоседа субјекатску позицију. Такође, уколико се не ради о једном, раније наведеном (или одраније познатом) услову, ова именица се уобичајено у овим реченичним структурама јавља у множинској форми.

(б₁) $V_{\text{ispuniti/stvoriti/steći se}} + N_{\text{uslovi}} + DA\ CI [V_{\text{prez}}]$

Šef poslaničke grupe Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV) u Skupštini Vojvodine Dušan Jakovljević ocenio je danas da *su ispunjeni svi uslovi da se zakaže sednica pokrajinskog parlamenta o državnom poljoprivrednom zemljištu*. (https://rtv.rs/sr_lat/vojvodina/novi-sad/jakovljević-ispunjeni-svi-uslovi-za-sednicu-o-poljoprivrednom-zemljistu_706088.html)

Udruženje građana Ujedinjeni protiv kovida (UPK) saopštilo je danas da *su ispunjeni uslovi da se u Srbiji proglasi vanredna situacija zbog epidemije koronavirusa*. (<https://www.mediastart.info/upk-ispunjeni-su-uslovi-da-se-u-srbiji-proglasi-vanredna-situacija-zbog-epidemije/>)

Stvoreni su uslovi da se na trzistu Srbije nađe 71 novi lek. (<https://www.rts.rs/vesti/politika/5324370/vlada-stvoreni-uslovi-da-se-na-trzistu-srbije-nadje-71-novi-lek.html>)

Predsednica Vlade Srbije Ana Brnabić rekla je da *su se stvorili svi uslovi da se ukinu vanredno stanje u Srbiji uvedeno usled epidemije*. (<https://www.021.rs/story/Info/Srbija/242564/Brnabic-Ispunjeni-svi-uslovi-za-ukidanje-vanrednog-stanja.html>)

(...) *сїекле се їрилике да се їосле їолико времена, на овом Сабору, сасїане Свеїта Православна Црква.* (<https://www.holycouncil.org/opening-patriarch-irinej>)

Stekli su se uslovi da tek od danas mogu da tražim sve. (<https://www.blic.rs/zabava/jovana-jeremic-donela-odluku-stekli-su-se-uslovi-da-od-danas-mogu-da-trazim-sve/lqpe436>)

Региструју се и примери с предикатом у активном облику, при чему им. *услов*, у таквој реченичној конфигурацији, запоседа објекатску позицију:

Zajedničkim planiranjem sa ONB Veljko Petrović stvorili smo uslove da deca proširuju svoja saznanja o svrsi, značaju i ulozi knjige u njihovom životu. (<https://www.facebook.com/groups/46847586667961/posts/2844222519093272/>)

Сличне претходним примерима јесу реченице с глаголом *сазреїи* или *гоїи* у позицији предиката и именицом *време*, *сїїуација*, *їренуїак*, *моменайї*, *услови* у субјекатској функцији, уз коју стоји допунска клауза. У овим се именицама – *време*, *моменайї*, *їренуїак* – региструје метонимијско померање – ВРЕМЕ ЗА СИТУАЦИОНИ ОКВИР.

(б₂) V_{sazreti/doći} + N_{uslovi/situacija/vreme} + DA Cl [Vprez]

Pored navedenih promena iz domena teorije saobraćajnog toka i kapaciteta puteva, u periodu 1974-1991. došlo je do značajnih promena i u domenu drugih relevantnih stručnih disciplina, uključujući i promene u tehničko eksploatacionim karakteristikama motornih vozila. *Time su sažreli uslovi da se izvrši novelacija Uputstva iz 1974, sa ciljem da se u Uputstva ugrade i sva nova saznanja iz relevantnih stručnih disciplina.* (ЕК)

Sazrela [je] situacija da se dođe do nekog mira u Ukrajini. (<https://www.tanjug.rs/srbija/politika/142232/stanislav-sretenovic-sazrela-situacija-da-se-dode-do-nekog-mira-u-ukrajini/vest>)

Situacija je sazrela da ovde legne jedno građansko komisijsko razvaljivanje vrata i osvajanje naše zgrade. (ЕК)

Ja nisam sigurna da bih podizala spomenik, ali mislim da *je sazrelo vreme da se progovori o toj 91-oj i 92-oj godini u kontekstu jake pobune...* (<https://autonomija.info/spomenik-dezerteru-negde-u-vojvodini/>)

Danas je sazrelo vrijeme da preuzimaju odgovornost u brojnim oblastima života u našoj zemlji, da mogu biti uspešne naučnice, umjetnice, novinarkе, vodeće u nevladinom sektoru, državnoj upravi, sudskoj vlasti... (<https://balkans.aljazeera.net teme/2018/4/8/draginja-vuksanovic-politika-odavno-nije-muski-posao>)

Доцао је моменайї да се сївори јегинсїво, оно које је било замишљено и сачињено од стране кнеза Михаила Обреновића и кнеза Николе 1866. (<https://vidovdan.org/tradicija/meomoari-patrijarha-gavrila-dozica/>)

Доцао је моменайї да се сви навикнемо да морамо да се боримо за своје парче колача, да еволуирамо и као појединци и као научне организације. (<https://nitra.gov.rs/cir/ministarstvo/vesti/ministarka-dr-begovic-u-poseti-institutu-za-ekonomiku-poljoprivrede>)

Доцао је їренуїак да се їпросїимо ог їосїију.

(https://www.facebook.com/story.php/?story_fbid=970653738187479&id=100057285863455&_rd)

Поред персоналних јављају се и безличне реченице с глаголом *сазрејти* или копулативном конструкцијом с прилогом *зрело* у позицији предиката и допунском клаузом.

(B₁) Vimpers_{sazreti} + DA Cl [Vprez]

Sazrelo je da Milo ode, a da se Crna Gora ujedini, optimista je Zdravko Krivokapić, nosilac najjače opozicione liste na izborima 30. avgusta. (<https://naslovi.net/2020-08-28/rts/buducnost-crne-gore-sa-milom-ili-sa-zdravkom/26084909>)

(B₂) Vbiti/jesam + Lexadv_{zrelo} + DA Cl [Vprez]

(...) rekla je Tepić i pozvala građane da glasaju za ovu listu i predsedničkog kandidata Zdravka Ponoša jer je vreme da se Vučićevoj vlasti pokaže gde joj je mesto, i da oni koji su proterali mlade i proćerdali godine svih nas je vreme i *zrelo je da odu*. (<https://infoera.rs/2022/03/19/tepic-necemo-pustiti-partiju-i-bratiju-da-se-izvuku/>)

2.3.2. II подгрупу унутар ове класе одликује то што се ишчекује да наступе околности које неће погодовати реализацији планиране, тј. намераване радње, али у датом тренутку то још није случај. Отуда је структурни модел безлична реченица с негираним копулативним предикатом у чијем је лексичком језгру прилог *касно* или *доцкан*:

negV_{biti/jesam} + Lexadv_{kasno/dockan} + DA Cl [Vprez]

Tješim se – još nije kasno da odem. (<https://6yka.com/blogovi/jos-nije-kasno-da-odem/>)

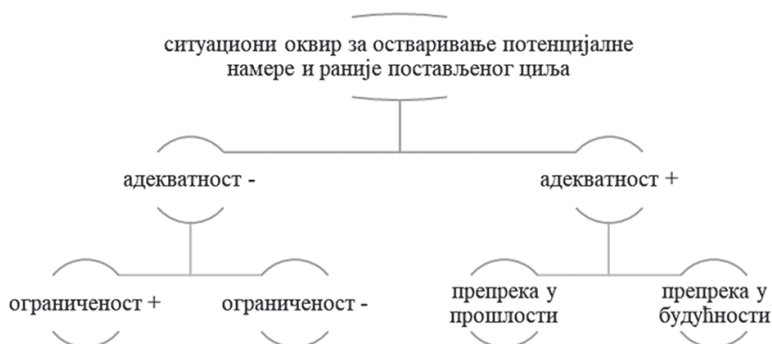
Još uvek nije kasno da nam se pridružite danas na okupljanju u Beogradu. (https://www.linkedin.com/posts/gligoric_jo%C5%A1-uvek-nije-kasno-da-nam-se-pridru%C5%BEite-activity-7271084955730874369-1Ylm)

Никад није доцкан да се сџиине доцкан. (https://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_ser/msc/2018-2/msc-2018-47-2-ch9.pdf)

Сада није доцкан да ѿај будни чувар наџеѿ коџмара уочи фаѿалну оѿасносѿ и формирање џиѿјунскоѿ ѿима од једноѿ човека у бриѿанској амбасаџи. (<https://pescanik.net/>)

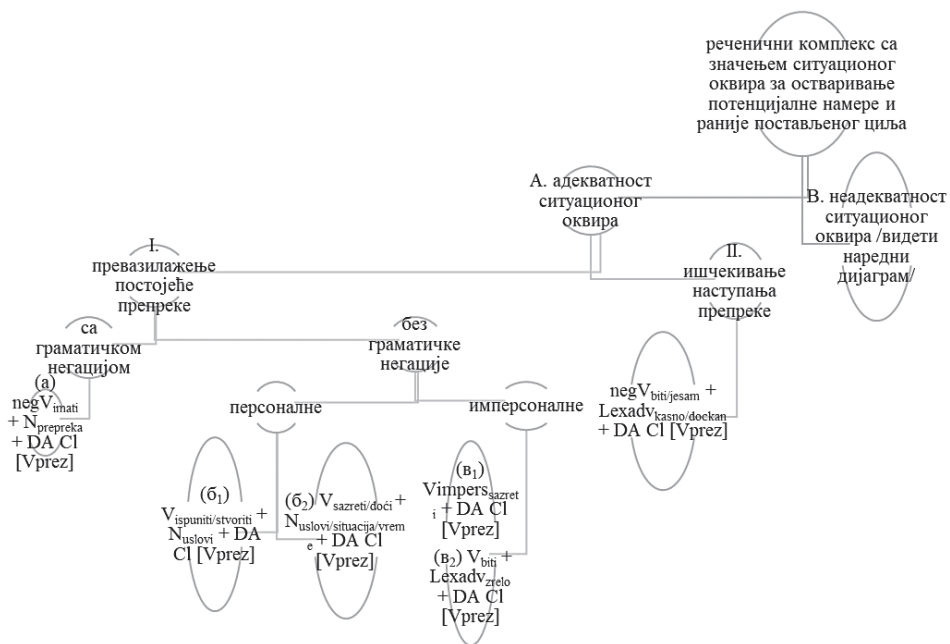
У реченицама са негираним прилошким предикатом чији предикатив конституишу прилози *касно* или *доцкан* нагласак, дакле, није на отклоњеним препрекама (што је био случај са свим моделима у I класи) него на томе да те неповољне околности – које су извесне и које се очекују – још нису дошле, односно да није наступила неадекватна ситуација за реализацију намераваних, тј. жељених радњи исказаних у зависној клаузи, због чега се неретко у овим структурама јавља и речца *још* као фазни актуализатор.

Предочени семантички критерији типологије структурних модела с реченичним комплексом којим се исказује ситуационо-темпорална (не)адекватност/(не)благовременост за реализацију предикације у зависној клаузи могу се овако представити дијаграмом (*Дијаграм 1*: Критерији типологије реченичних комплекса чија матрична реченица има значење 'ситуациони оквир је (не)одговарајући и (не) представља адекватну основу за реализацију потенцијалне, жељене циљне радње'):

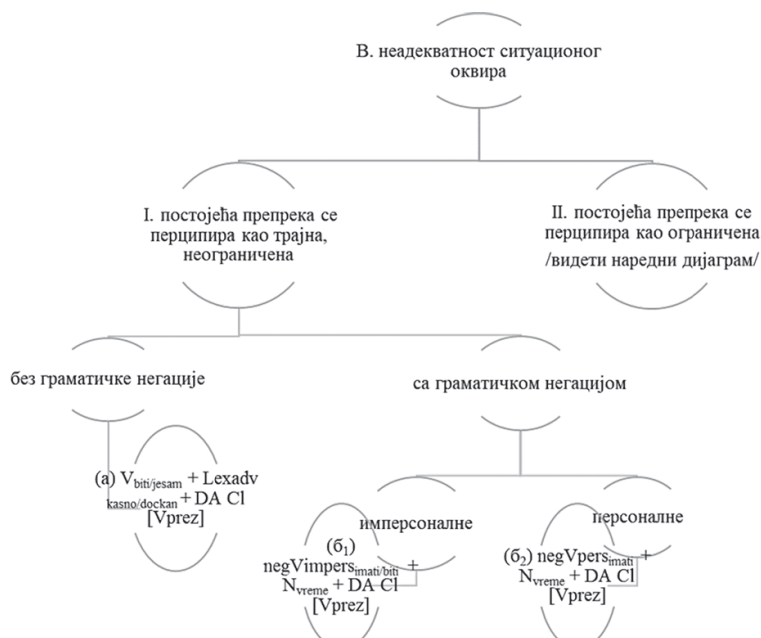

Дијаграм 1: Критериј типологије реченичних комплекса...

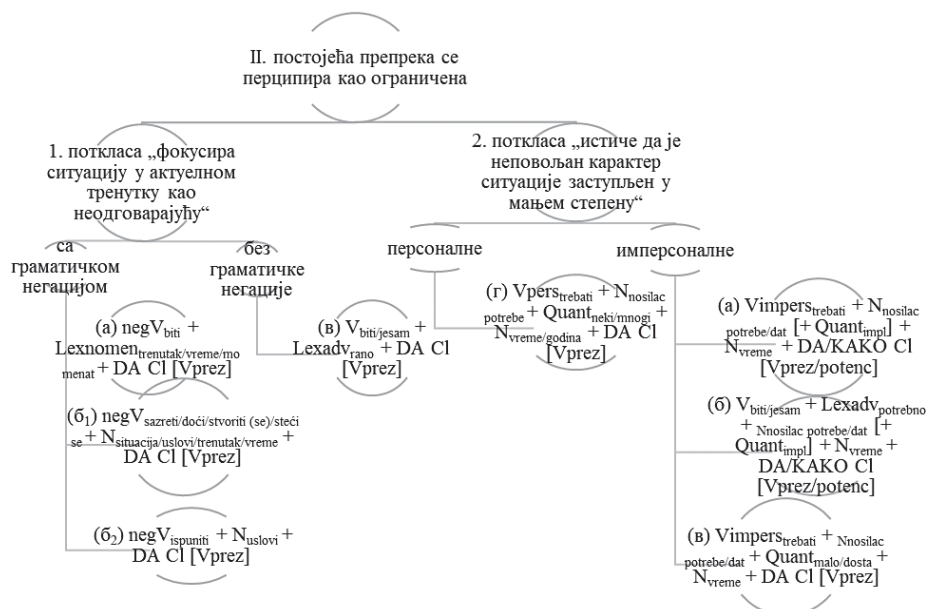
Сама класификација реченичних комплекса, тј. структурних модела којима се реализују ова значења могу се представити следећим дијаграмима (Дијаграм 2, 3 и 4):

Дијаграм 2: Структурни модели у оквиру значења 'адекватности ситуационог оквира за реализацију намераване, тј. планиране радње'

Дијаграм 3: Структурни модели у оквиру значења 'постојање околности као неодговарајућих за реализацију намераваних радњи, уз упућивање на њихову коначну (иреверзибилну) неадекватност'

Дијаграм 4: Структурни модели у оквиру значења 'постојање околности као неодговарајућих за реализацију намераваних радњи, уз упућивање на њихову (временски) ограничену неадекватност'

2.4. ЗАВИСНА РЕЧЕНИЦА С КОМПОНЕНТОМ ФИНАЛНОСТИ И КОНКУРЕНТНЕ ФОРМЕ. Зависна реченица укључује се у реченични комплекс описане семантике као комплемент, као експлиikator садржаја управне речи. Функционалносинтаксички, ради се о допунској реченици уз именице апстрактне семантике (*време, моменaи, йрилика, услови* и сл.) и прилоге (*рано, касно, йошйребно*), заузимајући атрибутску позицију уз ове прве (нпр. *йошй увек се нису сйекли услови да се укине обавезно члансйво [...]*), односно субјекатску уз друге (нпр. *касно је да мењам йравац*). Ипак, ове реченице одликује, попут и матричне клаузе, изразита функционално-семантичка сложеност. Њихова полифункционалност почива на томе што допуњују различите врсте речи, те остварују једну од две наведене реченичне функције. На значењској равни слојевитост се огледа у следећем. Њихова основна семантичка вредност не одступа од значења допунских реченица јер „у најопштијем смислу изричу или излажу садржај какве ситуације” (Алановић 2018: 111; уп. и Ружић 2006а: 163–165; Musić 1900: 34). Ипак, у њихову семантичку структуру уткана је компонента финалности. Сагледавајући тип ситуације које удружено денотирају матрична и зависна реченица, истиче се и значење препреке, што имплицира и концесивну семантичку компоненту. Имајући у виду све наведено, може се закључити да су границе између анализираних клауза и других типова зависних реченица фазичне, разливане и не посве прецизне. Примена теста супституције омогућује прецизније одређење посматраних зависних реченица, те последично њихово позиционирање у хипотаксичком систему јер би замена потврдила њихову семантичку вредност и/или функционални статус.

2.4.1. ВЕЗНИК *да*: ВЕЗНИК *како*. Синтаксичка структура интегрисане зависне реченице с финалном компонентом у реченични комплекс следећа је. Уводи је готово доследно везник *да* (са занемарљивим бројем примера с везником *како*), а зависна предикација реализује се доминантно у презенту (врло ретко, само по изузетку, у облику потенцијала). Оваква структурна конфигурација сврстава ове клаузе у допунске, будући да може фунгирати у свим типовима допунских клауза (субјекатским, објекатским, атрибутским и предикативним) (в. Ружић 2006а и 2006б; Алановић 2018: 91–197).¹² Међутим, комбинацију везника *да* и зависне предикације заступљене презентом у реченицама из скоро свих издвојених значењских класа могуће је заменити везником *како* и предикацијом у потенцијалу, као, посматрано скаларно, изразитији сигнал финалности. Наведено показује трансформациони тест:

Било је касно *да се враћам* → Било је касно *како бих се враћао*

Немамо времена *да размишљамо* о лекарима (...) → Немамо времена *како бисмо размишљали* о лекарима (...)

Требало ми је неко време *да се суочим* (...) → Требало ми је неко време *како бих се суочила* (...) и сл.

¹² Везник *да* јесте полифункционалан, на шта указују резултати језичких испитивања на синхроном, али и дијахроном плану (Грковић-Мелџор 2007: 213). Овакав његов карактер огледа се на два нивоа – уводи разноврсне хипотаксичке конструкције (допунске, условне, намерне, последичне реченице), али и, као најнеутралнији везник, различите подтипове унутур једне класе зависних реченица (Алановић 2018: 100).

2.4.2. ЗАВИСНА КЛАУЗА : ЗА + АКУЗАТИВ. Као конкурентна синтаксичка форма зависној реченици у анализираном реченичном комплексу остварује се глаголска именица у акузативу блокирана предлогом *за* (нпр. *Било је касно за враћање*; *Немамо времена за размишљање* и сл.). Овај тип акузатива у литератури се одређује као семантичка допуна (Арсенијевић 2003: 133–186), тј. као експликативни акузатив у функцији „семантичке допуне (комплемента, експликатора)” (Антонић 2005: 209) глагола, именица, придева и прилога. У том смислу посматране клаузе крећу се ка допунским реченицама. Али, значење сврхе, циља денотирано, у конкурентном синтаксичком моделу, предлогом *за* (4. РМС) приближава их намерним реченицама.¹³

2.4.3. ЗАВИСНА КЛАУЗА : ИНФИНИТИВ. Јасно се очитују рестрикције када је реч о употреби инфинитива као конкурентне језичке форме – он може заменити *да*-клаузу само уз прилошке лексеме *касно* и *рано*. При томе, присутно је додатно ограничење. Не могу све зависне реченице уз дате прилоге бити супститутсане инфинитивом – овакву врсту трансформације омогућују обележје [имперсоналност+], уз имплицитно присуство уопштеног, анонимног агенса:

касно је сад *да се расиђавља* → касно је сад *расиђављајући*

још увек је рано *да се расиђавља* о повратку → Још увек је рано *расиђављајући* о повратку.

Инфинитив уз дате прилошке везе јесте у функцији интенционалне допуне, будући да акцију означену њиме одликује обавезност семантичке компоненте циљности, као и неоствареност, тј. неовремењеност (Алџановић – Ружић 2015: 126). Наведено сведочи о томе да се зависне клаузе из анализираног реченичног комплекса могу позиционирати на фазичну, нејасну границу између значења комплементизације и намере. Прецизније, могле би се означити као реченице које припадају допунско-интенционалној хипотакси.¹⁴

3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Будући да је спроведена анализа вишеслојна, могу се извући закључци на неколико нивоа.

3.1. За предмет истраживања изабрани су реченични комплекси обједињени заједничком семантиком – испитују се реченични комплекси у којима се матричном реченицом означава укупни ситуациони оквир као предуслов за реализацију потенцијалне, намеравање радње. Ови комплекси нису значењски хомогена група, која се диференцира према значењу матричне клаузе. Обележје [Адекватност] у том је смислу релевантно јер оно јасно диференцира три групе примера и то на основу два момента: (1) присуство / одсуство адекватности и (2) њена ограниченост / неограниченост. То даље

¹³ Значење сврхе конструкције *за* + акузатив развијено је механизмом метафоре и „motivirano је ponajprije iskustvom да је оријентир циљ кретања трајектора који се креће тако да му се приближава стражњој страни” (Матовас 2017: 258).

¹⁴ У разговорном језику бележи се, мада по изузетку, супстандардна форма предлошког инфинитива: *рано је за чесијујући* и сл. Ова је форма изразитије маркирана компонентом финалности, јер је примарно значење конструкције *ЗА* + инфинитив значење циља или намере, које се даље транспонује у значењске оквире других семантичких поља (Алџановић – Дражић 2016: 24).

значи следеће. Прва класа обухвата сложене реченице с матричном реченицом маркираном као [АДЕКВАТНОСТ -] и [ОГРАНИЧЕНОСТ +] (нпр. *Касно је сад да бисмо о њојме разговарали*). Другу групу чине реченични комплекси с надређеном реченицом с обележјем [АДЕКВАТНОСТ -] и [ОГРАНИЧЕНОСТ -] – радња зависне реченице у датом тренутку неостварива је јер нису задовољени услови за њену реализацију, али се не имплицира дефинитивно искључивање те могућности (нпр. *Није сад њренуџак да било џиџа мењам; Треба ми мало времена да бих моџла да донесем неке закључке*). Трећа група примера стоји насупрот претходне две јер матрична реченица ових сложених реченица садржи обележје [АДЕКВАТНОСТ+], тј. означава се да су уклоњени претходно неповољни услови, неадекватна ситуација се изменила и планирана радња може бити остварена (нпр. *Владика Гриџорије смаџира да нема џреџрека да жена буде свеџиџено лице*).

3.2. Анализа на структурном, тј. лексичко-семантичком нивоу показала је одређене законитости које се тичу, с једне стране, (а) надређене, управне реченице и, с друге стране, (б) подређене, зависне клаузе.

(а) У вези са структурирањем матричне реченице као кључно се показује реализација лексема које денотирају ситуације, околности као основу за остварење радње означене зависном предикацијом. Ове лексичке јединице разврставају се у две групе – једну чине речи чије примарно значење упућује на ситуациони оквир (нпр. *околносџи, сџџуација*), а другу оне које, семантичким трансформацијама, овакву семантику развијају у секундарним значењима (нпр. *време, џренуџак, моменасџи, џросџор, рано, касно*). У вези с њиховом дистрибуцијом, донекле неочекивано, фреквентније су и ширег колокационог опсега оне из друге групе – именице темпоралне семантике. Функционално оне се налазе на позицији лексичког језгра предиката (нпр. *касно је* и сл.) или субјекта, граматичког (нпр. *сџекли су се услови*), тј. логичког (нпр. *неће биџи време* и сл.).

(б) Најзаступљенији модел увођења зависне клаузе чини функционално-семантички недиференциран везник *да* (Волводић 2018: 457) и зависна радња у презенту. Циљно маркирани образац с везником *како* и зависном предикацијом у потенцијалу реализује се само по изузетку (потврђен је малим бројем примера).

3.3. Као конкурентна синтаксичка средства зависним клаузама у предметним реченичним комплексима, што се види на основу теста супституције, остварују се три форме (у неким случајевима рестриктивно – одређена се форма појављује само уз поједине типове управних предикација): (1) девербативне именице у акузативу с предлогом *за*, (2) инфинитив и (3) реченица уведена везником *како* и предикацијом у потенцијалу. Прва је форма двозначна јер је реч о експликативном (допунском) акузативу, али с финалном компонентом. Друге две форме фокусирају једно од два значења – инфинитив наглашава улогу допуне, а клауза овакве структурне конфигурације (*како + џоџенџијал*) истиче финалну, намерну значењску компоненту.

3.4. Коначно, на основу свега реченог, отвара се могућност да се анализирани зависне реченице прецизније лоцирају у хипотаксичком систему срп-

ског језика. С обзиром на функцију коју имају – везују се за управне глаголе, именице или прилоге као допуне, прецизније, експликатори су означене ситуационо-темпоралне (не)адекватности – сврставамо их у допунске клаузе. Значењска вредност ових реченица смешта их на границу са другачијим типом зависних реченица. Због компоненте финалности, јер увек исказују намеравану акцију агенса, приближавају се адвербијалним, намерним реченицама. Зависне реченице из анализираног реченичног комплекса, дакле, због своје двоструке природе, припадају допунско-интенционалној хипотакси.¹⁵

ИЗВОРИ

- СрпКорп: *Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду* <<http://korpus.matf.bg.ac.rs.html>>
 РСМ: *Речник српскохрватског књижевног језика*. I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1971; IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1973–1976.
 PDRS: *Веб-корпус ПДРС 1.0* (2022), креиран у оквиру пројекта *Јавни дискурс у Републици Србији*. <<https://javnidiskurs.rs/web-korpus-serbian-web-corpus-pdrs-1-0/>>

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алџановић, Јелена, Владислава Ружић. Циљни инфинитив у књижевном језику код Срба у 19. веку и данас. *Српски језик и његове норме (дијахроно-синхрони) план*. Лингвистичке свеске 10. Нови Сад: Филозофски факултет (2015): 124–143.
 Алановић, Миливој. Реченице са допунском клаузом. Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику* (ред. Предраг Пипер). Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2018, 91–199.
 Антонић, Ивана. Синтакса и семантика падежа. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синтакса савременог српског језика. Простра реченица* (ред. Милка Ивић). Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 119–301.
 Арсенијевић, Нада. Акузатив с предлогом у савременом српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVI/1 (2003): 107–263; XLVI/2 (2003): 53–215.
 Бондарко, А. В. (отв. ред.). *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловенность*. Санкт Петербург: Наука, 1996.
 Војводић, Дојчил. Реченице са клаузама категоријалног комплекса условљености: узрочним, посљедичним, циљним, погодбеним, допусним. Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику* (ред. Предраг Пипер). Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2018, 433–491.

¹⁵ О сличности намерних (циљних) и изричних реченица говори Д. Војводић, објашњавајући је управо тиме што се чврсто везују за „(по правилу, лексички непотпуну, а синтаксичко-семантички несамосталну) упоришно-управну ријеч (представљену најчешће глаголима говорења, мишљења и осјећања, као и модалним глаголима и именским ријечима чије значење тражи допуну зависном клаузом)” (Војводић 2018: 457), што се на плану структуре очитује употребом недиференцираног везника *ga*.

- ВСЕВОЛОДОВА, М. В. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка*. Москва: Издательство Московского университета, 2000.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- ЕВТЮХИН, Вячеслав. Группировка полей обусловленности: причина, условие, цель, следствие, уступка. А. В. Бондарко, Александр (отв. ред.). *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность*. Санкт Петербург: Наука, 1996, 138–213.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. Интенционалне конструкције у Доситејеу језику. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* XXXII/2 (1989): 177–191.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Србиње: Рашка школа – Српско просвјетно и културно друштво, 1998.
- КЛАЈН, Иван. *Речник језичких недоумица*. Београд: Српска школска књига, 2004.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 15/1 (1986): 33–45.
- МУСТАЈОКИ, Арто. *Теория функционального синтаксиса*. Москва: Языки славянской культуры, 2006.
- НИКОЛИЋ, Марина. *Катјегорија сјтејена у српском језику – сложена реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014.
- ПЕТРОВИЋ, Владислава. Парадигматика предикатских израза типа ‘време је’. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 28/2 (1999): 167–172.
- ПИПЕР, Предраг. Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синтакса савременога српског језика. Простја реченица* (ред. Милка Ивић). Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 575–981.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Фази лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- РУЖИЋ, Владислава. Допунске реченице у савременом српском језику (I). *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* XLIX/1 (2006a): 123–217.
- РУЖИЋ, Владислава. Допунске реченице у савременом српском језику (II). *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2 (2006b): 103–266.
- РУЖИЋ, Владислава. О финалним реченицама у српском језику. *Јужнословенски филолоџ* LXXVIII/2 (2022): 557–574.
- *
- AJDŽANOVIĆ, Jelena, Jasmina DRAŽIĆ. Sintaksičko-semantička analiza konstrukcije za + infinitiv i njene pragmatičke implikacije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI/1 (2016): 21–31.
- BONDARKO, Alexander. *Functional Grammar – A Field Approach*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins PC, 1991.
- IVIĆ, Milka. Problematika modalnih rečenica. *Otázky slovanské syntaxe* III (1973): 85–91.
- KLAJN, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 2005.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. Necesitativno-finalne zavisnosložene rečenice u srpskohrvatskom jeziku. *Književnost i jezik* XXXVIII/3 (1991): 285–295.
- MATOVAC, Darko. *Prijedlozi u hrvatskome jeziku. Značenje, prostorni odnosi i konceptualizacija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.
- MUSIĆ, August. Rečenice s konjunkcijom DA u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU* 142 (1900): 1–125.
- HARRIS, Martin. Concessive Clauses in English and Romance. John Haiman, Sandra Thompson (ur.). *Clause Combining in Grammar and Discourse, Typological Studies in Language* 18. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1988, 71–100.
- SCHMIDTKE-BODE, Karsten. *A Typology of Purpose Clauses*. Amsterdam: John Benjamins, 2009.
- VASIĆ, Vera. Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom. *Јужнословенски филолоџ* LVI/1/2 (2000): 177–185.

ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka. *Modalnost: motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.

Jelena Ajdžanović
Strahinja Stepanov

DA-CLAUSE AS AN EXPLICATOR
OF SITUATIONAL-TEMPORAL (IN)ADEQUACY

S u m m a r y

This paper examines a type of complex sentence with multiple semantic structure. The basis of this semantic structure is constituted, on the one hand, by the predication of the superordinate clause, which denotes the meaning of situational-temporal (in)adequacy/(un)timeliness, and on the other, by the predication in the subordinated dependent clause, which has the role of an explicator of this situational-temporal (in)adequacy/(un)timeliness. The superordinate clause, thus, expresses either a situation that does not have the characteristic of sufficient or adequate foundation/conditionality for the realization of an intended action and a previously set goal, or, conversely, a situation that proves to be adequate for the realization of an intended action and a previously set goal. The central part of the paper distinguishes three (sub)classes of this complex sentence type and presents the structural models within them in more detail: the first (sub)class includes complex sentences that denote the conclusive inadequacy of circumstances, and consequently the impossibility of realizing the intended action, previously set as a target activity; the second (sub)class consists of sentence complexes with a dependent clause whose predication (realization of that predication) is impossible at a given moment, but does not imply a definitive exclusion of its realization; and finally, the third (sub)class emphasizes – in the matrix sentence – the change of unfavorable (inadequate) circumstances, and removal of obstacles to the realization of planned actions or failure to achieve unfavorable circumstances for the realization of the planned action. After a multi-layered analysis, the most relevant conclusion turns out to be the twofold nature of this type of dependent clauses. Given that they are realized as complements to governing verbs, nouns and adverbs, and function as explicators of marked situational-temporal (in)adequacies, they are determined as complementary clauses. On the other hand, since they always denote the intended action of the agent, these sentences are close to adverbial intentional (purpose) clauses. Taking into account the above, it can be concluded that the dependent clause within the analyzed sentence complex belongs to the complementary-intentional hypotactic system.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
jelena.ajdzanovic@ff.uns.ac.rs
strahinja.stepanov@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 9. јуна 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

UDC 811.163.41'373
UDC 811.163.2'373
UDC 811.163.3'373
https://doi.org/10.18485/ms_zmsfil.2025.68.2.7
ORCID 0009-0001-3265-9470
ORCID 0000-0003-1377-2846
ORCID 0000-0003-3984-4801
Изворни научни рад

Жарко Бошњаковић
Гордана Штасни
Јелена Капустина

ЛЕКСЕМА *АМБИС* У СРПСКОМ, МАКЕДОНСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се најпре представља етимологија лексеме *амбис* (< гр. *ἄβυσσος*, *ов f.*) и начин на који је она из грчког ушла у јужнословенске језике – српски, македонски и бугарски, уз утврђивање свих видова адаптације (фонетске, морфолошке, семантичке). Интегрисаност ове лексеме утврђена је на основу њеног деривационог потенцијала, способности лексичког удруживања и успостављања парадигматских лексичко-семантичких односа. Циљ рада је да се на основу спроведених анализа процени статус ове речи у лексичким системима јужнословенских језика који су обухваћени овим истраживањем.

Кључне речи: лексема *амбис* (*ἄβυσσος*, *ов f.*), адаптација, интеграција, статус у лексикону језика примаоца, српски, македонски, бугарски.

This paper first presents the etymology of the lexeme *ambis* (< Gk. *ἄβυσσος*, *ов f.*), the way it entered the South Slavic languages – Serbian, Macedonian and Bulgarian – and identifies all types of its adaptation (phonetic, morphological and semantic). The integration of this lexeme is analyzed based on its derivational potential in the languages under study, its capacity for lexical association, and the establishment of paradigmatic lexical-semantic relations. Based on these analyses, its status within the respective lexical systems is evaluated.

Key words: lexeme *ambis* (*ἄβυσσος*, *ов f.*), adaptation, integration, status in the lexicon of the recipient language, Serbian, Macedonian, Bulgarian.

1. ГРЕЦИЗМИ У СРПСКОМ, МАКЕДОНСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ. У балканском контексту грчки језик представља културолошку базу која је у знатној мери оставила трага како међу словенским тако и међу несловенским народима. Рецепција грчког језичког наслеђа остварена је најпре непосредним везама народа који су ту културу стварали, посебно под утицајем хришћанства и средњовековне црквене књижевности. У каснијем периоду од значаја је успостављање међусобних контаката путем класичног образовања – изучавања грчког језика и превођења са грчког.¹

1.1. У српском, македонском и бугарском језику постоје одређене заједничке карактеристике које се тичу утицаја грчког језика на њихове лексичке системе. Прва се односи на време првог позајмљивања које датира још од

* Рад је реализован уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, под уговором 451-03-65/2024-03/ 200166.

¹ Питање грецизама у српском језику исцрпно је обрађено (у: VASMER 1944; Поповић 1953; 1955; ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 2009; 2011; 2013; ВЛАДИЋ-ПОПОВИЋ 1988; 1996; 2015).

досељавања Јужних Словена на Балкан, као и непоремећени континуитет у том процесу, непрекинут и у време турске владавине.² Преузимање речи грчког порекла у лексиконе ових језика остварено је најпре непосредним контактом, али и књижевним путем, што ће се одразити на врсту лексичких поља у које су грецизми интегрисани (лексика општег типа из свакодневне комуникације и терминологија из различитих области) (Поповић 1955: 118, Конески 1982: 214–216; Аргировски 1998: 3–24; Филипова-Байрова 1969: 5–65).

1.2. Извесне специфичности у погледу утицаја грчке културе и језика на посматране језике последица су друштвено-историјских прилика, али и територијалне близине. Тако је, по доласку на Балкан у VI веку, најјужнији део Јужних Словена ступио у директни контакт са грчким и другим балканским језицима. Ти контакти су били различитог интензитета и за време Византије и Османског царства па све до 1913. године када је Вардарска Македонија припала Србији, а Пиринска Бугарској, у којима тада јача утицај српског и бугарског. Међутим, Егејска Македонија остаје у саставу Грчке, и у њој се наставља још снажнији утицај грчког језика, а потискују словенски народни говори (Конески 1982: 214–216; Аргировски 1998: 3–24).

1.3. Грчки утицај на бугарски лексикон нарочито је био изражен средином IX века примањем хришћанства, када продире религиозна лексика, затим за време Византије и Другог бугарског царства, када се успоставља административна и дворска терминологија, али и свакодневна лексика. Трећи талас прихватања грецизма дешавао се за време турског ропства када су фанариоти имали духовну власт (Филипова-Байрова 1969: 5–65).

2. ПРЕДМЕТ АНАЛИЗЕ. За анализу је одабрана лексема *амбис*, која је више-струко привлачна за лингвистичка разматрања различитог типа. Она је део именичког система који чине називи типа *nomina loci*. С обзиром на то да је простор један од фундаменталних онтолошких појмова, онда су и јединице којима се категорија простора формализује значајан део лексикона сваког језика. Поред домаћих лексема, просторни ентитети означавају се бројним позајмљеницама, међу којима грецизми заузимају важно место. Стога је у фокусу рада испитивање адаптације и интеграције ове речи у српском, македонском и бугарском језику, и то на основу њеног деривационог потенцијала и способности за успостављање парадигматских и синтагматских веза.

3. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ПОЗАЈМЉЕНИЦАМА. Приступ позајмљеницама је специфичан у теоријском и методолошком смислу. Поред етимолошког разматрања, неопходно је сагледати и начине на које се реч страног порекла адаптира у језик прималац. Према основним поставкама теорије језика у контакту Р. Филиповића, адаптација се може одвијати: а) на фонолошком нивоу, а заснована је на супституцији фонема као делимична, потпуна

² Како наводи И. Поповић, српско-грчки додир не мора почињати од првих српских писаних текстова (од XII века), него захвата и ранија времена, теоријски од доласка Срба на Балкан, а та се веза очувала и после пропасти средњовековних држава и византијског царства и наставља се током владавине Турака, а посебно у време стварања националних држава Србије и Грчке на почетку XIX века (в. Поповић 1955: 118–153).

или слободна; б) на морфолошком нивоу, као процес који обухвата замену морфема, као нулта, делимична или потпуна; в) на семантичком нивоу, као нулта семантичка промена, као проширење значења (семантичка екстензија) и као сужење значења (семантичка рестрикција), које се даље рашчлањују на проширење и сужење с обзиром на број значења и на број семантичких поља.³ Поред наведених адаптационих процеса речи страног порекла, који јесу основни услов за прихватање таквих јединица, на интеграцију у језику примаоцу и стабилност у лексичком систему језика у који улазе од изузетног је значаја њихов деривациони потенцијал за стварање нових лексичких јединица, као и способност лексичког удруживања, успостављање парадигматских веза. На основу наведених параметара могуће је извршити процену степена интегрисаности односно статуса позајмљеница у лексикону језика примаоца.

Слична процедура примењена је у истраживању степена интегрисаности и статуса турцизама с просторним значењем у контексту балканских језика и њихових дијалеката (Бошњаковић – Штасни 2023). Параметри дефинисани на основу теоријско-методолошког приступа практично су примењени у лексикографској интерпретацији одредница у речнику турцизама с просторним значењем који представља интегрални део наведене студије. Тако се уз сваку реч наводе етимолошки подаци, затим следе примери из несловенских балканских језика (грчког, албанског, цинцарског и румунског), а потом значење именице или мотивне речи са њеним дериватима у турском, српском, македонском и бугарском језику. Након увида у стање система деривата у сваком језику, прелази се на анализу свих нивоа адаптације, затим се дају дериватолошки подаци, синонимне везе које дати турцизам формира са лексемама домаћег, али и са речима страног порекла и, на крају, утврђује се статус турцизма, који је процењен на основу деривационог потенцијала и синонимне релације за сваки истраживањем обухваћени турцизам.

Методолошки приступ примењен у овом раду, у представљању лексеме *αμβισ*, допуњен је новим елементом, који се односи на способност речи страног порекла на плану лексичког удруживања, с посебним освртом на тип вишечланих лексичких конструкција у којима се она јавља (синтагматски спојеви, уобичајени, устаљени изрази или фразеолошке или паремијске јединице). Овакви подаци доприносе прецизнијем сагледавању степена интегрисаности речи страног порекла у језику примаоцу.

4. Етимолошки подаци о лексеми *ΑΜΒΙΣ* и њена значења у ГРЧКОМ ЈЕЗИКУ. Грчка лексема *ἄβυσσος*, *ov f.* (sc. *χώρα*) представља супстантив класичног придева *ἄβυσσος*, *-ov*⁴ (< *ἀ-*privativum + *βυσσός/βυθός*), ‘који је без дна, који се одликује великом / несагледивом / незамисливом дубином’, на првом месту

³ Р. Филиповић се у домену семантичке адаптације примарно бави односом облик – значење, али и са освртом на полисемију посуђеница и семантичке промене и типове семантичке експанзије (Filipović 1986).

⁴ Придев је у лику *ἄβυσσος* први пут забележен код Херодота (*πληαί ἄβυσσοι*, Hdt 2. 28, LSJ: 4). Форма *ἄβυθος* сачувана је као хапакс у Платоновом дијалогу *Парменид* (Pl. Prm.130d) у синтагматском склопу „εἰς τὴν ἄβυθον φλωρία“, с метафоричним значењем ‘бесконечно’ (брбљање) (AST 1835: 2).

воденом' (LSJ 4). Према мишљењу Р. Бекеса, који усваја тезу П. Шантрена, очекивана веза придева *βυθός* и *βαθύς* ('дубок') не може се потврдити, али се, у недостатку конкретнијег етимолошког закључка, може изнети запажање да је варијација *βυθός/βυσσός* карактеристична за предгрчку лексику, по аналогiji са *ἄνηθον/ἄνησον* (CHANTRAINE 1968–1980: I, 201; BEEKES 2010: 191, 247–248).⁵

Супстантив *ἄβυσσος*, *ov f.* први пут је забележен у Септуагинти као преводни еквивалент хебр. תְּהוֹם, *təhōm* (Пост 1, 2), где означава првобитну водену масу насталу на почетку стварања света, односно 'извор воде смештен на изузетној дубини' (MURAOKA 2009: 1). На то да је амбис представљен као извориште водене стихије указује више места у Септуагинти: "Αἱ πηγαὶ τῆς ἀβύσσου" – 'врела од бездана'⁶ (Пост 7, 11; 8, 2); "ἡ ἄβυσσος ὑψώσεν αὐτόν, τοὺς ποταμοὺς αὐτῆς ἤγαγεν κύκλῳ" – 'бездан га узвиси, реке његове опцицаху га' (Јез 31, 4); "ἄβυσσος ἄβυσσον ἐπικαλεῖται εἰς φωνὴν τῶν καταρρακτῶν σου" – 'бездан бездан дозива гласом слапова Твојих' (Пс 41, 8); "ἐπότισεν αὐτοὺς ὡς ἐν ἀβύσσῳ πολλῇ" – 'напоји их као у бездану великом' (Пс 77, 15). Будући Божијом творевином и према томе καλὴ λίαν ('добар веома', Пост 1, 31), *амбис* је најпре био позитивно конотиран (LAMPE 1961: 3), док асоцираност с подземним светом као антитеза небу (οὐρανοί) (MURAOKA 2009: 1; SORHOCLES 1887: 60) лексема стиче тек у новозаветним, како канонским тако и апокрифним, а доцније и патристичким егзегетским текстовима. Тамо се њено значење идентификује: 1. са Хадом или Тартаром, односно обиталиштем демона, а напоследку и ђавола (звери из бездана): "Εγὼ εἶμι ὁ τὴν ἄβυσσον τοῦ τартάρου οἰκῶν" – 'ја сам онај који обитава у бездану тартарском' (*A. Thom.* A32); "καὶ ἔβαλεν αὐτόν εἰς τὴν ἄβυσσον" – 'и баци га у бездан' (Откр 20, 3); 2. са провалијом у коју се Божијом силом бацају нижи демонски ентитети: "Παρεκάλουν αὐτόν ἵνα μὴ ἐπιτάξῃ αὐτοῖς εἰς τὴν ἄβυσσον ἀπελθεῖν" – 'мољаху Га да им не заповеди да оду у бездан' (Јлк 8, 31); 3. са привременим местом казне грешника: "Κατάθεμα ἀπελθε λοιπὸν κάτω ὅλος εἰς τὴν ἄβυσσον· καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ κατήλθεν εἰς τὸν ἄδην ζῶν" – 'да си проклет, иди зато сав доле у бездан; и истога часа сиђе у Хад жив' (*A. Phil.* 28); 4. са местом обитавања покојника у које је сишао Христос како би обавио дело спасења (ὁ Κύριος καταβέβηκεν εἰς τὴν ἄβυσσον καὶ καταβάς οὐ κεκράτηται" – 'Господ је сишао у амбис, а, сишавши, није [тамо] задржан', *Meth. fr. 11 in Job*). Напоследку, нарочито у патристичкој литератури, ова лексема од конкретног специјалног поприма и метафорично значење с функцијом изражавања еминентности ('бездан, дубина' Божије или Христове милости, знања, љубави, праведности итд. насупрот 'бездану' зла, људске грешности, монашке скрушености итд.) (LAMPE 1961: 3).

Тако је лексема *ἄβυσσος*, *ov f.* делимично синонимна са: 1. *Ἄδης*, *ov m.* ('Хад', који може означавати у неутралном смислу 'место обитавања покојника' и тиме потпуни пандан јеврејског Шеола, затим персонификацију смрти и, у негативном смислу, 'боравиште ђавола, палих анђела и грешних људи', Ос 13, 14); 2. *Τάρταρος*, *ov m.* ('Тартар', потпуни синоним Хада као

⁵ Због тога је одбачена претходна етимологија коју је понудио Х. Фриск, *βυσσός* < **βυθιός* или **βυθσός* (FRISK 1960: 276).

⁶ У преводу *Књиге Посијања* В. Недељковића (Недељковић 2023: 59, 61).

место боравка проклетих и као персонификација ђавола, Јов 41, 24;)⁷ 3. *χάος, οὐς* п. ('мрачна зјапећа провалија', Мих 1, 6); 4. *χάσμα, ατος* п. ('зјапећа провалија', 2. Цар 18, 17); 5. *βάθος, οὐς* п. ('дубоко место', најчешће водено, Ам 9, 3; Мих 7, 19); 6. *βόθρος, οὐ* т. ('јама у земљи, понор', Ам 9, 7; у метафоричном смислу, на више места у патристичкој литератури 'понор безакоња', 'понор блуда' итд.); 7. *βυθός, οὐ* т. ('морско дно', Пс 67, 23; 'вода крштења као симбол смрти') и 8. *πυθμῖν, ἐνος* т. ('дно Хада', Прич 14, 12).

У средњогрчком језику лексема не показује нарочит деривациони потенцијал (речници бележе само две њене придевске изведенице: *ἄβυσσικός* – 'који припада дубини/бездану' и *ἄβυσσοτόκος* – 'који је рођен из бездана' (LAMPE 1961: 3, SOPHOCLES 1887: 60).

5. АДАПТАЦИЈА ЛЕКСЕМЕ *Ἀβυσσος*, *οὐ* f. у СРПСКОМ, МАКЕДОНСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ. Адаптација језичких елемената језика даваоца у систему језика примаоца веома је сложен процес, који обезбеђује да страни језички материјал постане функционалан у језику примаоцу, и то на свим језичким нивоима. У посматраним јужнословенским језицима испољавају се одређене заједничке карактеристике у процесу адаптације лексеме *ἄβυσσος*, *οὐ* f., али и извесне црте специфичне за сваки језик понаособ, што ће се показати у наредним одељцима.

5.1. ТРАНСФОНЕМИЗАЦИЈА. Претпоставља се да је грчка реч *ἄβυσσος*, *οὐ* f. у српски језик ушла романским посредством (ЕРСЈ 1: 146–147). Од фонолошког лика грчке речи *ἄβυσσος*, *οὐ* f. > амбис односно абис у језику примаоцу зависи његово одређење као посредно усвојеног односно секундарног грецизма. Тако су облици без форманта -м- (у западним крајевима) свакако из италијанског (*abisso* < гр. *ἄβυσσος*), а они са -м- (Црна Гора, Херцеговина, Ужице, Копаоник, југоисточна Србија) ушли су у српски језик далматороманским посредством (ЕРСЈ 1: 147). Грчка реч *ἄβυσσος*, *οὐ* f. је, дакле, процесом позајмљивања ушла и интегрисала се у лексички систем српског језика.

У стандардном српском језику и народним говорима потврђене су фонолошке варијанте овога грецизма као последица различитих облика фонолошке адаптације. У српском језику тешко је објашњив глас м у стандардној форми амбис. Према подацима у ПЕРСЈ (1: 9), порекло епентетског м у лексеми амбис нејасно је, али се указује на аналогију с *Алимџије* < *Ἀλύπιος*. Миклошич наводи и аналогије: „*čempres cypressus*; *kotendijaš commoedus*” (MIKLOSICH 1867: 2), то преноси и Влајић-Поповић (2013б: 352), док Поповић за *манђије* < *μάγεια* претпоставља да се у српском „патолошко н развило због мистичног смисла ове речи“ (Поповић 1955: 112). Форме са м су одлика јужнословенских језика. У македонском језику, на пример, фонетски лик са м (амбис) развио се једначењем сугласника по месту образовања у предлошкој конструкцији *ἐν βυσσῷ* (Аргировски 1998: 64). У истом лику (амбис) заступљена је и у бугарском језику.⁸

⁷ У грчкој космологији Тартар и Хад нису били синонимни, него Тартар „испод Ада толико лежи колико небо се диже над земљом” (Ил VIII 15–16).

⁸ С обзиром на то да је потврђена и у турском: *abis* 'морска дљбочина', румунском *abis* 1. књ. 'бездна, амбис, пропаст, потон; понор', 2. фиг. 'јаз', 3. рег. 'провала, падеж' (RMP) и албанском *abis* 'бездан', ова лексема се може сматрати балканским грецизмом.

Поред фонетске дистинкције (*амбис* : *абис*), овај грецизам се јавља и са протетичким *в* (*вамйиз*, *вабис*), са нејасним протезама *ѿ* и *ѿ* (*ѿамбис*, *ѿамбис*) и са секундарним *х* (*хамбис*). Немотивисано иницијално *ѿ* може потицати од сливања (контраховања?) синтагме *ѿај амбис*, док би облик *ѿамбис* могао бити од **коѿа амбис* ‘велики амбис’, са преосмишљањем у *ко ѿамбис* > *ѿамбис* као последицом хаплогогизације типа *ква* = *каква*, *ѿћу* = *ѿѿа ћу* (Јабланица) (Влалити-Поповић 2013а: 159). У процесу фонолошке адаптације дошло је и до замене вокала у првом (*обис*, *Обис*)⁹ и последњем (*абес*, *абез*) слогу, као и до замене сугласника у сугласничкој групи (*амѿис*) и на крају речи (*амбиз*, *абез*).

5.2. ТРАНСМОРФЕМИЗАЦИЈА. На плану морфолошке адаптације дошло је до промене рода, те је ова именица у српском језику мушког рода, а у грчком – женског. У процесу трансморфемизације губи се грчки наставак *-ος* (*ἄβυσσος*, *ov f.*) као категоријално обележје примарно именица мушког рода и ређе женског и средњег рода, а његов морфолошки пандан јесте нулта морфема. Исти је резултат морфолошке адаптације ове грчке речи и у македонском и бугарском језику.

5.3. СЕМАНТИЧКА АДАПТАЦИЈА. У односу на семантичку структуру изворне грчке речи *ἄβυσσος*, *ov f.* у српском као језику примаоцу долази до значајних промена.

5.3.1. У РСАНУ лексема *амбис* је представљена једним значењем а дефинисана је синонимима ‘провалија, понор; бездан’. И у РМС је дата синонимна дефиниција ‘провалија, бездан’. Овакво значење настало је синтезом семантичких компоненти из значења изворне грчке речи – примарног и најближих секундарних. У том процесу активна је компонента непрегледне, неизмерне, стрме дубине како у води тако и у земљи, што је потврђено изворима односно примерима датим уз одредницу у РСАНУ.¹⁰

Међутим, у српском лексема *амбис* има и фигуративну употребу, што у лексикографској дефиницији није издвојено као посебно значење ‘нешто безгранично страшно, пропаст’, које је метафоричног типа конкретно → апстрактно: Ту ти вера тоне у *амбис очаја* (Змај 3, 238). Шта сад над овим *амбисом*... Како у свет са овом *срамном мрљом на образу* (Нушић 1, 46) (РСАНУ); Демонска рука нас и креће до пред *амбис сѿрасѿи* што пред нама зјапи. (*Бојовић*) (РМС). У синтагматским спојевима – *амбис очаја/сѿрасѿи*, лексема *амбис* има функцију интензификатора, док се у случају – Шта сад над овим *амбисом*, остварује њено фигуративно значење – пропаст, пропадање у духовном или моралном погледу.¹¹ Тако И. Клајн и М. Шипка (2006)

⁹ Облик са супституисаним вокалом у првом слогу заступљен је само у чакавској варијанти.

¹⁰ У оскудици земље обрађују и површине над амбисом (Дед. Ј. 3, 196). С њим уђох у прво тад одељење, | Што амбис појасом својијем паше (Стан. Д. 5, 14). Једна од лађа издиже свој... широки разлупани клун као да се спрема да за навек зарони у кључајући водени амбис (Вид. А. 1, 338).

¹¹ Д. Гортан-Премк (2011: 27–28) успоставља разлику између фигуративног значења и фигуративне употребе речи. Наиме, постоји метафорично односно метонимијско померање које не излази из оквира једне речи, реч је употребљена у сопственом појмовном амбијенту (нпр. мрак се надвија и згушњава). У том случају остварује се њена фигуративна употреба.

у дефинисању ове лексеме издвајају примарну реализацију ‘понор, провалија, бездан’ и секундарну са ознаком фиг. ‘велика опасност, пропаст’.

5.3.2. У македонском језику лексема *амбис* наведена је са сличним значењима у различитим речницима: ‘амбис, провалија, понор, бездан’ (РМЈ), ‘бездна, пропаст’: Сè е улав сон што ме влече во темен *амбис* (Све је луд сан који ме вуче у бездан); Страшен *амбис* се отвори на патот (Страшна провалија се отвори на путу) (РМЈ₁). Ипак, она је представљена и као двозначна реч, у примарном значењу ‘многу стрма страна од карпа или планина’ (веома стрма страна стене); ‘длабока дупка или процеп’ (дубока рупа или процеп), али у секундарном као ‘катастрофална ситуација, пропаст’: *на работи од амбисој* (на ивици амбиса) – ‘во голема опасност; пред пропаст’ (у великој опасности, пред пропаст) (РМЈ₁).

5.3.3. У бугарском лексема *амбис* има значење ‘провалија’ и нарочито се користи у клетвама: У амбис да пропадне! (БЕР 1: 10), али са обележјем дијалектизма.

5.3.4. На основу семантичког садржаја примарне реализације лексеме *амбис* у чијем су склопу компоненте ‘сразмере/димензије’ и ‘смера’ (од горње према доњој тачки) садржане у појму дубина, остварена је номинација конкретних денотата у језицима примаоцима – провалија, понор, бездан, бездна. Метафоризована секундарна значења подстакнута су компонентом ‘дубине’, ‘стрмине’ и ‘смера према доле’ као и компонентом ‘велика опасност’ односно ‘пропаст’.

грчки <i>ἄβυσσος</i> , <i>ov f.</i>	тип значења	компоненте значења
1. ‘дно, дубина’	апстрактно	положај доња граница/површина сразмера/димензија смер (од горње према доњој тачки)
2. ‘немерљива, велика и стрма дубина’	апстрактно (неидентификовани денотати), квалификација	сразмера и положај (<i>сџирм</i> који је нагнут, који има оштар нагиб или успон)
3. ‘бескрајан и неистражив простор’,	конкретно (метафорично)	величина
4. ‘велика разлика’	апстрактно	растојање између две тачке

грчки <i>ἄβυσσος</i> , <i>ov f.</i>	срп., мак., буг. <i>амбис</i>		
прво секундарно (дубина мора или дубина у земљи)	конкретно 1. ‘провалија, понор, бездан’	конкретно и апстрактно ‘провалија, понор, бездан, бездна’ ‘многу стрма страна од карпа или планина; длабока дупка или процеп’	апстрактно ‘пропаст’
	апстрактно 2. ‘велика опасност, пропаст’	апстрактно 2. ‘катастрофална ситуација, пропаст’	

Фигуративно значење пак остварује се у семантичкој позицији са детерминатором (нпр. мрак његовог живота – изостанак напретка, перспективе).

6. ДЕРИВАЦИОНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ЛЕКСЕМЕ *АМБИС*. Способност лексеме за деривациона варирања, без обзира на њено порекло, зависи од њеног семантичког садржаја. Већина аутосемантичних речи системски даје деривате који су више са граматичким него са лексичким значењем (нпр. глаголи → глаголске именице, именице → придеве релационог типа, придеви → прилоге, претежно настале конверзијом). Такви деривати значајни су за попуњавање лексичког система, али су често мотиватори способни да индукују творбу потпуно лексикализованих јединица. Са деривационог аспекта лексема *амбис* испољава различите способности деривационог варирања у српском, македонском и бугарском језику.

6.1. У српском језику овај грецизам се одликује солидним деривационим потенцијалом. У ЕРСЈ 1 (2003: 143) наведени су сви деривати овог грецизма забележени у РСАНУ, као и у дијалекатским изворима. Једну групу чине именице са атрибутивним значењем: *амбисаник*, *амбисањак* и *амбисов* ‘незајажљив, ненасит човек’, *амбисаница* и *амбисуља* 1. ‘жена амбисаник’, 2. ‘земља која слабо роди, а захтева много труда’. У структури ових деривата заступљени су суфикси који у споју са именичком основом остварују своју основну функцију денотирајући мушку особу: *-ник* (*амбисник*), *-њак* (*амбисањак*) или *-ов* (*амбисов*). Именице којима се означава женска особа изведене су суфиксом *-ница* (*амбисница*) односно суфиксом *-уља* (*амбисуља*). Из семантичког садржаја мотиватора активирана је компонента ‘дубине’, којом се интензивира степен особине заступљене у семантичком садржају атрибутивних именица. Секундарна реализација лексеме *амбисуља* не може се протумачити на основу њене примарне реализације, с обзиром на потпуно промењену денотацију у односу на мотивни појам. Такође, међу својствима садржаним у примарној односно секундарној реализацији лексеме *амбисуља* не постоји нити асоцијативна нити аналошко-логична узајамност, те се ово друго значење може сматрати последицом понављања творбеног модела.

У другој групи заступљене су именице са просторним значењем: *амбулина* ‘провалија, јама, понор’, *амбо* ‘унутрашњи простор, шупљина’. Деривати су настали комбиновањем редуковане основе мотивне именице и суфикса *-улина* односно *-о*, први као дијалекатска дублетна форма, други са конкретизованим значењем које се развило по принципу синегдохе ДЕО : ЦЕЛИНА.

У најдиректнијој семантичкој вези с мотивном речју стоји двовидски глаголски дериват *а(м)бисаиш*, у чију се примарну реализацију под тачком 1. а. преноси целокупан садржај мотивне речи ‘пропасти у амбис, стропоштати се’. Компонентом ‘облика’ из полазног садржаја мотивисана је подреализација б. ‘улегнути се’, а компонентом ‘дубине’ подреализација в. ‘нестати без трага, пропасти у земљу, отићи под земљу’. Секундарно значење, одређено као покрајинизам, ‘бити незајажљив, провалити се’ у непосредној је семантичкој вези са атрибутивним именичким дериватима на основу значења ‘незајажљив, ненасит човек’. Глаголи настали суфиксацијом *амбисаиш* (*се*), *сабисаиш се*, *сабис* ‘нешто недокучиво’ индуковани су компонентом непрегледне дубине из семантичког садржаја мотиватора.¹²

¹² С обзиром на то да је у једном истом говору (дубровачком) потврђен и глаголски дериват *сабисаиш се* и мотивни облик *сабис* (ЕРСЈ 1: 147), тај глагол сматрамо суфиксалном, а не префиксално-суфиксалном твореницом.

6.2. У македонском и бугарском, како показују консултовани извори (РМЈ, РМЈ₁; БЕР, РБЈ), ова лексема је без деривата, што је значајан показатељ ниског степена интегрисаности у њиховим лексичким системима.

7. Лексичка удруживост лексеме *АМБИС*. Са аспекта лексичке удруживости, за коју је основни услов постојање лексички компатибилних јединица, што је условљено значењем елемента вишечлане језичке конструкције, грецизам *амбис* такође испољава значајне разлике у српском, македонском и бугарском језику.

7.1. У српском језику лексема *амбис* се одликује способношћу лексичког удруживања. Јавља се у конструкцијама синтагматског типа N + Ngen (*амбис очаја/сипрасији/заборава*), ређе са соматском компонентом као *лице амбиса*. У првом случају функција ове лексеме је да интензивира стање исказано именицом у генитиву, која ће допринети стварању негативне конотације укупне синтагме. Могућа је и синтагма са придевском компонентом, квалификативног типа: Adj + N (*водени амбис*), при чему се придевом квалификује и уједно спецификује локализација амбиса.

У РСАНУ нису предочени изрази са компонентом *амбис*, иако они постоје и имају употребну вредност у српском језику: *бијши над амбисом, њасији у амбис, срљаији у амбис, надвији се над амбисом*.¹³

7.2. И у македонском је потврђен израз са истим значењем *на работи од амбисоџи* ‘во голема опасност; пред пропаст’ (на ивици амбиса). Поред наведеног, а на основу речничких података, јављају се и синтагматске конструкције са придевском компонентом: *Се е улав сон џиџо ме влече во џемен амбис* (‘Све је луд сан што ме вуче у таман амбис’) или *Сипрасиен амбис се оџвори на џаџоџи* (‘Страшан амбис се отвори на путу’).

7.3. Лексема *амбис* је заступљена и као компонента формулаичких изрази. У бугарском језику искључиво се користи у клетвама, и то само дијалекатски, уз задржавање конкретног значења: *У амбис да џројадне!* (БЕР 1: 10).

8. Синонимија. Када је реч о позајмљеницама, поред идентификације и етимолошког описа, важно је утврдити и њихов удео у датој области лексичког система језика примаоца, њихово место у односу на речи домаћег порекла, као и њихову уклопљеност у лексичко-семантичка поља у која су ушле. С тим у вези, веома је важно установити да ли у систему постоје синонимски парови у којима је једна реч домаћа, а друга позајмљеница.

8.1. У српском језику лексема *амбис* као позајмљеница успоставља сложене парадигматске односе са бројним лексемама. Носећа је реч у синонимном низу који чине, поред лексеме *амбис*, и речи: *џровалија, џонор, бездан, бездно, безданица, урвина, мрџиво дубоко, амбулина, абез, џровала* (Њосић 2008: 12), или, у нешто сведенијем низу: *амбис* → *бездан, јама* (LALVIĆ 2004: 96).

Ипак, на основу података у РМС уочљиво је да ова реч успоставља синонимне релације са још већим бројем лексема. У појединим случајевима

¹³ Ни у Матешихевом фразеолошком речнику (1982) нису регистроване фразеолошке јединице са компонентом *амбис*.

реализује се подударност између примарних реализација, а у појединим између примарне и неке од секундарних реализација, мада има и потврда за успостављање синонимне везе између секундарних значења појединих речи.

Полазећи од лексикографске интерпретације лексеме *амбис*, која је у консултованим изворима представљена дефиницијом синонимног типа 'провалија, понор; бездан' (РСАНУ) 'провалија, бездан' (РМС), као њен најближи синоним функционише лексема *ировалија* (као прво наведено), а затим и лексема *бездан* (као два пута наведен) и *ионор* (само у РСАНУ). Практично, појмовну вредност лексеме *амбис* спознајемо посредно преко наведених синонима.

амбис	провалија, бездан, понор
провалија – понор	1. 'дубоко удубљење са стрмим странама (обично у планинским пределима), <i>ионор</i> ', 2. фиг. 'провала (56)', 3. фиг. 'врло велика количина чега', 4. 'ничим неиспуњен простор, празнина'
бездан ¹ – провалија – понор	1. ' <i>ировалија</i> , <i>ионор</i> , огромна дубина', 2. фиг. а. 'пропаст', б. 'широко пространство, бескрајност, неизмерност'
бездана безданица безданка (јама ~)	в. бездан ¹ покр. а. 'јама без дна, врло дубока јама; исп. бездан ¹ ', б. (у атрибутој служби) 'која нема дна' покр. в. безданица (б)
понор – провалија – бездан	1. а. 'стрменита, окомита <i>ировалија</i> велике дубине, <i>бездан</i> ', 2. 'бескрајна дубина (мора, неба)', 3. фиг. а. 'пропаст, погибија', б. 'огромна количина, мноштво чега (зла, беде)', 4. фиг. 'дубока разлика, неслагање у чему између кога'

У лексикографској интерпретацији лексема *ировалија*, *бездан* и *ионор* не наводи се синоним *амбис*, а уз лексему *амбис* се не истиче семантичка корелација са одговарајућим значењем лексема које су јој наведене као синонимима, а које се одликују полисемијом. То би се морало учинити и повезати са примарним реализацијама лексема *ировалија* и *бездан*.

На основу предочених дефиниција, лексеме *ировалија*, *бездан* и *ионор* деле примарну реализацију са лексемом *амбис*. Потпунију синонимну релацију остварују лексеме *бездан* и *ионор*, и то на основу секундарних значења сличног семантичког садржаја: *амбис* 'велика опасност' (срп. и мак.) односно 'пропаст' (срп. и мак. секундарно); *ионор* 3. фиг. а. 'пропаст, погибија'. Са творбеног аспекта, установљени синонимни низ чине: грецизам *амбис* и деривати настали од домаћих творбених средстава – *бездан*, *ировалија*, *ионор*.

Међутим, дати синонимни низ могуће је проширити лексемама које су такође дефинисане посредством наведених (*бездан*, *ировалија*, *ионор*, *амбис*):

а) на основу подударања примарне или једине реализације: *врайоломија/врайоломина* 'стрмина, провалија; непроходан предео'¹⁴ *јајаја* покр. 'стрма, дубока јама, понор, провалија'; *јаруја* 'дубоко, уско и дугачко удубљење са стрмим странама на површини земље, провалија, увала'; *иројаси* 1. а. 'стрма, дубока провалија, бездан, понор', б. 'неограничена дубина мора,

¹⁴ Лексема *врайоломија* је 2. фиг. 'непромишљен потхват, пустоловина'.

неба’;¹⁵ рег. *райосѝ* ‘понор, провалија’, *сурдук*, *сурдулија* и *сурдуйина* ‘јаруга, провалија, кланац’, *халуѝа* 1. ‘провалија, дубока увала’;¹⁶ *сунѝулија* f. (провалија, амбис) за кањон Мораче, повезује се с македонским *синдилија* од грч. *συντέλεια* (пропаст, крај света) (Поповић 1955: 114).

б) на основу подреализације обухваћене примарним значењем: *раселина* и геол. = расед ‘раселине су тескобне али дуге и високе пуклине у стени’, б. провалија, урвина, *урвина* б. ‘провалија, амбис’;¹⁷

в) на основу секундарног значења: *јаз* 2. ‘провалија, бездан’, *суновраѝ* 1.б. ‘понор, провалија’;¹⁸ *ѝроѝло* 2. ‘кланац, ждрело; понор, бездан’;¹⁹ *јама* 3. ‘дубоко, вертикално удубљење у земљи, понор, провалија’.²⁰

Грецизам *амбис* ступа у однос контекстуално условљене синонимије са русизмом *ѝредисѝодња* ‘адски свет, свет предодређен за грешнике’, али у руском, као и у бугарском (БТР), овом именицом (рус. *преисподняя*, буг. *преизподня*) означава се, осим Хада, ‘тамно, мрачно дно, бездан’ (Јовановић 2022: 110).

8.2. У Дигиталном речнику македонског језика (ДРМЈ) лексема *амбис* ‘бездна, пропаст’ успоставља синонимну релацију са речима *бездна* и *ѝроѝасѝ*, што је заступљено и у њеној дефиницији, и то на основу примарног значења: *бездна* ‘длабочина без дно, во која не може да се види дното, бескрајна длабочина’ (дубина без дна, у којој не може да се види дно, бескрајна дубина), које је и терминологизовано у геологији и илустровано примерима: *За малку ќе се сѝруѝолеѝе во бездна* (Замало би се стропаштао у бездан); *Се најде на рабоѝи бездна* (Нашао се на ивици бездана); *Голема бездна* (Велики бездан). Успоставља се и парадигматска веза са секундарном реализацијом, односно са употребом лексеме *бездна* у пренесеном значењу, како је у речнику означено, и са назнаком „слично со амбис” (слично са амбис). Ово значење је потврђено примерима: *Војнаѝа оѝѝвора бездна међу луѓеѝо* (Рат отвара бездан [пропаст, несрећу] међу људима); *Живоѝоѝи ѝо огнесе, во бездна, во болки* (Живот га је однео у бездан [у пропаст, несрећу], у болове); *Поѝѝонаа во*

¹⁵ Остала значења лексеме *ѝроѝасѝ* су: 2. фиг. ‘дубока разлика, разилажење, јаз, неслагање у чему’, 3. а. ‘потпуно уништење свега, сваког живота (при каквој катастрофи, несрећи итд.)’, б. ‘материјални или морални пад, слом, упропашћење’, в. ‘смрт (превремена или насилна)’, г. ‘престанак, прекид постојања’, д. ‘губитак, штета’, 4. ‘онај који некога морално или материјално упропашћава, који је узрок чијем материјалном или моралном паду, пропадању’.

¹⁶ Остала значења лексеме *халуѝа* у РМС су: 2. ‘велика, густа шума’, 3. покр. ‘травуљина, коров’, 4. зоол. ‘врста морске алге која често нарасте и по неколико метара *Lampraria*’. П. Скок наводи њена значења другачијим редоследом: 1. ‘травурина, коров’, 2. ‘провалија’, 3. ‘густа шума’ (Скок 1971–1974: I, 652).

¹⁷ Остале подреализације обухваћене значењем лексеме *урвина* су према РМС: а. ‘стрм обронак с којег се каткад руши камење или земља, стрмина, стрма стена’, в. ‘крш, рушевине, развалине’.

¹⁸ Према РМС, лексема *суновраѝ* има једно, али диференцирано значење. Она је у првој подреализацији 1.а. ‘стрмоглав, нагао пад’, а у другој ‘понор, провалија’ што би могло бити представљено као засебно, секундарно значење.

¹⁹ Лексема *ѝроѝло* је у примарном значењу 1.а. ‘отвор, уста’, б. ‘кратер (у вулкана)’ (РМС).

²⁰ Према РМС, лексема *јама* је у примарном значењу 1.а. ‘рупа ископана у земљи’, б. ‘удубљено место, удубина, удубљење уопште’, а у секундарним: 2. ‘рудничко окно’, 4.а. тесна, мрачна просторија. б. ‘јазбина (3)’.

бездна, њи уништити исчезнаити љубов (Потонуше у бездан [у пропаст, не-срећу], уништи их ишчезла љубав).

Лексеме *амбис* и *пројаси* имају сличан семантички садржај у примарним значењима, што је у речнику и истакнуто „слично со: бездна, амбис”: ‘бескрајна длабочина/бескрајна дубина’, такође као геолошки термин, што је поткрепљено примером: *Сонување дека јага во пројаси* (Сањао је да пада у пропаст [у провалију]).

8.3. У онлајн Речнику бугарског језика Института за бугарски језик БАН лексема *амбис* није регистрована, а за реч бездан се не дају синоними.²¹ Међутим, у једном другом електронском речнику бугарског језика веома добро су показане синонимне везе које успоставља двозначна лексема *бездна*, у примарном значењу *бездна* је ‘много дљбока пропаст’ (‘много дубока провалија, амбис’), а у секундарном, које је означено као пренесено односно фигуративно ‘нешто бескрајно и неизмерно’ (‘нешто бескрајно и немерљиво’).²² Лексикографски чланак садржи и израз *морската бездна*. У овом речнику формиран су лексички низови које чине синоними првог реда са носећом речју *бездна* (*пропаст* ‘провалија’, *јама* ‘јама’, *дљбочина* ‘дубина’), као и синоними другог реда (*ад* ‘ад, пакао’, *преизподня* ‘ад, тамно мрачно дно, бездан’), односно трећег реда (*провала* ‘провалија’).

Међу синонимима првог реда ова врста парадигматске везе успостављена је на основу делимичне подударности њиховог примарног значења.

синоними првог реда	компоненте примарног значења
бездна – пропаст – јама – дљбочина	‘много дљбока пропаст’ ‘врло дубока провалија’ ‘голяма, почти отвесна јама под скала (обикн. в планина; бездна’ ‘велика, скоро усправна јама испод стене (обично у планини; бездан’ ‘голяма дупка, изровена в земята’ ‘велика рупа, ископана у земљи’ ‘размер, който показва разстоянието от повърхността надолу по вертикала или от отвора надолу по вертикала и от отвора навътре по хоризонтала’ ‘величина која показује растојање од површине надолу по вертикали или од отвора надолу по вертикали и од отвора изнутра по хоризонтали’
синоними другог реда	компоненте примарног и секундарних значења
бездна – ад – преизподня	според религиозните представи ‘мастото, кјдето душата на грешника след смъртта му се подлага на вечни мјки, преизподня’ ‘према религиозној представи место где душа грешника после његове смрти је изложена вечним мукама’ ‘ад, пъкъл’ ‘хад, пакао’, 2. ‘бездна’ ‘бездан’
синоними трећег реда	компоненте примарног и секундарних значења
бездна – провала	1. ‘пропаст, дљбока јама’, 2. прен. ‘проваляне’ 1. ‘провалија, дубока јама’, 2. прен. упропашћавање, уништавање’

9. ЗАКЉУЧАК. Изворни грчки облик супстантива *ἄβυσσος* у језицима примаоцима (српском, македонском и бугарском) подлегао је адаптацији углавном на свим нивоима. На гласовном плану карактеристична је супсти-

²¹ <https://ibl.bas.bg/rbe/>.

²² <https://rechnik.chitanka.info/>.

туција вокала и консонаната само у српско-хрватском језику, као и развијање протетичких гласова *в, њ, х, џ* (*амбис, амѝис, амбиз, абис, абез, абес, вабис, вамѝиз, њамбис, хамбис, џамбис*). У македонском и бугарском језику потврђен је само облик *амбис*. На плану морфолошке адаптације долази до промене категоријалног обележја рода у односу на изворну грчку именицу (*-ος* → *-ο*) *ἄβυσσος, οὐ f.* → *амбис m.* (срп., мак., буг.). Са аспекта семантичке адаптације евидентно је прихватање примарног значења грчке речи са конкретном денотацијом ‘бездан, понор, провалија’, али и уз стварање аутентичних реализација у језицима примаоцима под утицајем метафоре типа КОНКРЕТНО → АПСТРАКТНО, као ‘нешто безгранично страшно, пропаст’, ‘велика опасност, пропаст’ или ‘катастрофална ситуација, пропаст’, што се није десило у бугарском.

На основу спроведених анализа које се односе на деривациони потенцијал ове позајмљенице, њену лексичку спојивост и синонимне везе процењен је ниво интегрисаности и статус овог грецизма у српском, македонском и бугарском језику. Чињеница је да има стабилан статус у лексикону српског и македонског језика, као део општег фонда, а у бугарском је потврђена као хапаксни дијалектизам. Не одликује се израженијим деривационим потенцијалом како у грчком тако и у језицима примаоцима. Ипак, за разлику од македонског и бугарског, где нема деривата, у српском, нарочито у дијалектима, она даје деривате различите семантике: *nomina attributiva* (*амбисаник/амбисањак/амбисов, амбисаница/амбисуља*), *nomina loci* (*амбулина, амбо*), деноминале (*а[м]бисаѝи, амбисаѝ[се], сабисаѝи се*).

Са становишта лексичке спојивости, лексема *амбис* у српском језику испољава израженију колокабилну способност. Јавља се у синтагматским спојевима – уобичајено неконгруентна $N_{\text{intenzifikator}} + N_{\text{gen}}$: *амбис очаја/сѝпрасѝи/заборава*, ретко $N_{\text{gen}} + N$: *лице амбиса*; конгруентна $\text{Adj} + N$ *водени амбис*, у српском и македонском (*ѝамен, ѝолем*) и као члан устаљених израза (*биѝи над амбисом, ѝасѝи у амбис, срљаѝи у амбис, надвиѝи се над амбисом; на рабоѝ од амбисоѝ* ‘во голема опасност; пред пропаст’), а у бугарском само као лексичка компонента клетве (*У амбис да ѝроѝагне!*).

У српском језику лексема *амбис* припада веома комплексном скупу синонима, али у суштини није потиснута нити домаћим нити јединицама страног порекла. Издвојиви су синоними првог реда (*ѝровалија, бездан, бездно, безданица, ѝонор*, рег. *амбулина, враѝоломија/враѝоломина*, покр. *јаѝаѝа, јаруѝа, ѝроѝасѝ, халуѝа, сурдук/сурдуѝија/сурдуѝина, раселина, урвина*), затим синоними другог реда (*јаз, суновраѝ, ѝроѝло, јама*), као и контекстуални синоним (*ѝредисѝодња*). У македонском синонимни низ чине лексеме *амбис* – *бездна* – *ѝроѝасѝ*, док је у бугарском она потпуно периферна, а троредну синонимију успоставља лексема *бездна*.

На основу добијених резултата анализе може се закључити да грецизам *амбис* има најстабилније место у лексичком систему не само стандардног српског језика него и у његовим дијалектима, да је са нижим степеном интегрисаности у македонском, те да је потпуно периферна реч у лексикону бугарског језика.

- Поповић, Иван. Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику. *Зборник радова* САН XXXVI, Византолошки институт, књ. 2 (1953): 199–237.
- Поповић Иван. Грчко-српске лингвистичке студије II. Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику, *Зборник радова* САН XLIV, Византолошки институт, књ. 3 (1955): 111–115.
- Поповић, Иван. Грчко-српске лингвистичке студије III. Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику. *Зборник радова* САН XLIV, Византолошки институт, књ. 3 (1955): 117–158.
- ПЕРСЈ: Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић, Александар Лома, Снежана Петровић. *Приручни етимолошки речник српског језика*, 1, А-Ј. Александар Лома (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек, 2023.
- РАКИЋ, Радомир. *Библијска енциклопедија* I. Србиње: Духовна академија Св. Василија Острошког, 2004.
- ТОСИЋ, Павле и сарадници. *Речник синонима*. Београд: Kornet, 2008.
- ФИЛИПОВА-БАЙРОВА, Марија. *Грчки зајмки в съвременния български език*. София: Българска академия на науките – Институт по езикознание, 1969.

*

- AST, Friedrich. *Lexicon Platonicum, sive Vorum Platoniarum Index*. Lipsiae in libraria Weidmanniana, 1835.
- BEEKES, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden – Boston: Brill, 2010.
- CHANTRAINE, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*, I–IV. Paris: Klincksieck, 1968–1980.
- FILIPOVIĆ, Rudolf. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičkih dodira*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga, 1986.
- FRISK, Hjalmar. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter, 1960.
- LALEVIĆ, Miodrag. *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*. Београд: Nolit, 2004.
- LAMPE, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1961.
- LSJ: Henry George Liddell, Robert Scott, Henry Stuart Jones, *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- MIKLOSICH, Franz. *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. Fünfter Band, Wien, 1867, 73–140.
- MURAOKA, T. *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*. Louvain – Paris – Walpole, MA: Peeters, 2009.
- RAMMELMEYER, Matthias. *Die Deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen. Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1975.
- SKOK, Petar. *Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- SOPHOCLES, E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, I–II. New York: Charles Scribner's Sons, 1887.
- VASMER, Max. *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*. Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1944.
- VLAJIĆ-POPOVIĆ, Jasna. Neki procesi nastajanja termina. Nadežda Vinaver (ur.). *Terminologija: načela, normiranje, usaglašavanje rada*. Zbornik radova. Београд: Prevodilac, 1988, 119–125.
- VLAJIĆ-POPOVIĆ, Jasna. Semantic Evolution of Some Greek Loans in Serbo-Croatian. *Zeitschrift für Balkanologie* 32/1 (1996): 109–116.
- VLAJIĆ-POPOVIĆ, Jasna. Serbian and Greek: A Long History of Lexical Borrowing. Ljudmila Popović, Motoki Nomachi (eds.). *The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony and Typology*. Sapporo: Hokkaido University, Slavic-Eurasian Research Center, 2015, 151–172.

Žarko Bošnjaković
Gordana Štasni
Jelena Kapustina

THE LEXEME *AMBIS* IN THE SERBIAN, MACEDONIAN,
AND BULGARIAN LANGUAGES

S u m m a r y

The Greek noun *ᄁβυσσος*, *ov f.*, derived from the adjective *ᄁβυσσός* ‘deep, bottomless’, is considered a secondary Grecism that entered the Serbian language through the Romance languages. In Serbian, Macedonian, and Bulgarian the original Greek form underwent adaptation on all levels: phonological (Serbian: *ambis*, *ampis*, *ambiz*, *abis*, *abez*, *abes*, *vabis*, *vampiz*, *tambis*, *hambis*, *džambis*; Macedonian and Bulgarian *ambis*), morphological – by changing the gender *ᄁβυσσος*, *ov f.* → *ambis m.* in Serbian, Macedonian and Bulgarian, and on the semantic level – by creating new realizations under the influence of metaphor. Its use and realized meanings in a specific religious context are also examined, with special reference to the lexeme *bezdan*, its translation equivalent.

Based on analyses of the loanword’s derivational potential, lexical compatibility and synonymous relations, the degree of integration and the lexical status of this Grecism in the lexicon of the South Slavic languages were evaluated. The Grecism *ambis* is most firmly established in the lexical system of the Serbian language, shows a lower degree of integration in the Macedonian one, while in the lexicon of the Bulgarian language it remains an entirely peripheral word.

Жарко Бошњакoвић
Гордана Штасни
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
zarko.bosnjakovic@gmail.com
gordanastasni@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 13. августа 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

Јелена Капустина
Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36, 11000 Београд, Србија
jelena.kapustina@isj.sanu.ac.rs

Марија Стефановић
Драгана Поповић

О (О)СРЕДЊЕМ У СИСТЕМУ ОЦЕНЕ: КОГНИТИВНОСЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА РЕЧИ КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ОСРЕДЊОСТ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се анализирају речи и изрази који се у савременом руском језику употребљавају за квалификацију објеката лоцираних између супротних крајева скале оцено, пошто њена средина није систематично описана као део језичке слике света. Метод укључује анализу значења и унутрашње форме основних речи за изражавање осредњости и њихових синонима, као и анализу фразеолошких израза. Резултати истраживања указују на чврсту везу са појмовним метафорама типичним за концептуализацију негативне оцено и на знатно мању разноврсност језичких средстава у поређењу са онима који се користе за опис крајева скале. Осредњост се готово увек посматра као лоша и непожељна особина.

Кључне речи: осредњост, скала оцено, руски језик, језичка слика света.

In this paper we analyze the words and expressions meaning *mediocre* which are used in the modern Russian language to qualify objects located between opposite ends of the rating scale, since it has not been systematically described as an element of linguistic worldview. The method includes the analysis of the meaning and internal form of basic words for expression of mediocrity and their synonyms, as well as the analysis of phraseological expressions. The results of the research indicate a strong connection with the cognitive metaphors used to conceptualize the negative evaluation and a significantly smaller variety of linguistic means compared to those used to describe the extremities of the rating scale. Mediocrity is almost exclusively perceived as a negative quality.

Key words: mediocrity, rating scale, Russian language, linguistic worldview.

1. Увод. Ранија истраживања речи за изражавање позитивне и негативне оцено и вредности у руском и српском језику, заснована на когнитивно-семантичкој анализи лексикографских извора (Стефановић 2022), показала су да се посебно вредни подаци о фрагментима језичке слике света (ЈСС) као одразу начина осмишљавања неког сегмента ванјезичке стварности и његовог изражавања преко лексичких јединица добијају из унутрашње форме речи (рус. *внутренняя форма слова*¹), која често открива мотивацију не

* Рад под насловом *О (о)средњем у систему оцено: когнитивно-семантичка анализа речи средњег и посредственог у руском језику* изложен је на 13. међународном скупу *Сусрећ култура*, одржаном 2. децембра 2024. године на Филозофском факултету у Новом Саду.

Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација на основу Уговора о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години. бр. 451-03-137/2025-03 од 27.01.2025. године.

¹ Унутрашња форма речи има велики значај посебно за когнитивно-семантичку анализу вишезначних речи. Она се у савременим лингвистичким истраживањима поима нешто

само за примарну номинацију, већ и за ширење значења речи на различите денотате. У когнитивној етнолингвистици која се бави описом ЈСС важно место заузима и истраживање синонима (Бартмињски 2011: 56–57), што говори о њиховом значају за добијање информација о различитим врстама знања повезаног са објектима или појмовима названим речју чије значење се описује и објашњава. Когнитивносемантичка анализа елемената синонимских низова открива суштину веза између различитих речи и једног појма на који се оне односе, и на тај начин указује на њихове заједничке одлике, заслужне за могућност да се користе као синоними. Ове одлике често се односе на различите аспекте појма који могу бити извори за ширење значења применом механизма метафоре, метонимије итд., а посебно су занимљиви случајеви када се овим методом утврди постојање дубоке и разгранате мреже која појмове повезује и на нивоу културе. На пример, у истраживању више речи за изражавање позитивне и негативне оцене (Стефановић 2022; Стефановић 2023; Стефановић 2023) уочено је да језик, између осталог, указује и на различите начине вербалног и визуелног промовисања оног што се оцењује као позитивно, као и да се оно што је негативно оцењено склања из фокуса пажње (неговорењем о њему или физичким уклањањем из видокруга), што сведочи о специфичном укореењеном начину понашања чланова језичко-културне заједнице.

Метод који се у оваквом истраживању примењује подразумева трагање за подацима из језичког система и ванјезичке стварности који су утицали на избор речи или конструкција чија функција је да објекат назову или квалификују, било да се ради о примарној или о секундарној номинацији. С обзиром на то да лексикографи посебну пажњу посвећују формулацијама значења, ЈСС се тако реконструише и на основу детаљне анализе језичких јединица употребљених за дефинисање у репрезентативним експланаторним речницима. У обзир се узимају и илустративни примери који се тамо наводе, јер они често посредно указују на ситуације у којима се анализиране речи употребљавају. На основу њих могу се разумети и конотације које се најчешће не наводе експлицитно у речничком чланку. Укрштање ових података са материјалом из етимолошких речника, речника фразеологизама и других извора омогућује добијање јасније слике која о неком елементу ванјезичке

другачије него у радовима А. А. Потебње (Потебня 1993: 74), који је схвата као „етимологическое значение, которое тоже есть форма, но только внутренняя”. У вези са тим треба напоменути и да руски термин *внутренняя форма слова* представља превод термина В. фон Хумболта *innere Sprachform*, о чему пише и А. А. Зализњак (Зализняк 2006: 46–47), истичући да Хумболт унутрашњу форму језика сматра сведочанством духа народа који се манифестује у језичком систему и тако утиче на његов спољашњи облик. У савременим истраживањима унутрашња форма речи представља за изворне говорнике транспарентну слику или идеју које су у основи семантичке мотивације. Говорници разумеју да постоји значењски елемент који је заједнички за објекат из ванјезичког света (назван датом речју) и других објеката на које се она може применити. Дакле, практично се повезује свеукупност особина које се односе на неки објекат (и постоје у енциклопедијском знању припадника културно-језичке заједнице) са његовим именом, а оно се онда примењује и на друге, по некој од потенцијално многих особина, њему сличне нове објекте. У овом истраживању анализа унутрашње форме речи (у коју спада и анализа њеног морфемског састава) највише је допринела јасном увиду у начине на које говорници изражавају оцену у језику.

стварности постоји у ЈСС – увек условљеној културом народа који говори одређеним језиком.

У раније спроведеним истраживањима различитих речи за оцену у руском и српском језику – *хороший, плохой, отличный, одличан, лош* (СТЕФАНОВИЋ 2022; СТЕФАНОВИЋ предато за објављивање; СТЕФАНОВИЧ 2023; STEFANOVIĆ 2023) установљено је неколико елемената који су се понављали у резултатима анализе било у вези са наведеним речима, било са њиховим синонимима², а повезани су са појмовним метафорама тако да се може претпоставити постојање, условно речено, кровне метафоре типа ДОБРО ЈЕ ВИДЉИВО / УПАДЉИВО: 1) објекти који се позитивно оцењују истичу се указивањем на повећане димензије (рус. *высокопробный*, срп. *величансџивен*), а они који се оцењују као негативни – на смањене (рус. *малогодный*, срп. *није дорасџао*); 2) позитивно оцењени објекти квалификују се речима које говоре о постављању на прво место (рус. *первоклассный*, срп. *џрворазредни*) и тако чине објекат видљивијим (рус. *видный*, срп. *виђен*), а негативно оцењени – на мање видљиво или последње (рус. *третьесортный*, срп. *џоследње класе*); 3) позитивно вредновани објекти разликују се од других истоврсних (рус. *отличный, необыкновенный*, срп. *одличан, изванредан*). Осим тога, понавља се и начин понашања према објекту који се сматра добрим или лошим, и он је представљен у унутрашњој форми речи на следећи начин: оно што се истиче добрим квалитетом често је предмет разговора, о њему се зна, чује, може служити као пример који треба следити (рус. *знаменитый*, срп. *чужен, уљеган*), а што је лоше – игнорише се, понекад чак до степена негације његове егзистенције (рус. *никакой*, срп. *никакав*), склања се од очију јавности (рус. *завалиющий, неприглядный*) или се од њега уклања поглед (рус. *отвратительный*, срп. *одвраџан*). На крају, установљено је да се позитивна оцена може изразити и помоћу асоцирања на појмове с позитивном конотацијом (рус. *божественный, удачный, прекрасный*; срп. *божансџивен, џенијалан, мајсџорски*), а негативна – на оне са негативном (рус. *говенный, дрян*, срп. *срање, џубре*).

Циљ овог истраживања је да употребом наведеног метода опише ситуацију на средини скале оцене у руском језику, поредећи исту врсту података која је коришћена у истраживањима њених супротних полова – позитивног и негативног³, да добијене резултате упореди са раније уоченим принципима концептуализације у систему речи за изражавање оцене, као и да прецизира локацију (о)средњег у односу према крајевима скале. Наиме, у радовима најзначајнијих истраживача система оцене у руском језику, Н. Д. Арутјунове (Арутјунова 1987) и Е. М. Вољф (Вољф 2002) истиче се да је центар скале оцене померен према позитивном полу, односно да је норма истовремено и полазна тачка у односу на коју се оцењује⁴ и циљ којем се тежи. Ово је чини другачијом у односу на скале у науци или техници, где постоји јасно одређена „нула” према којој се нешто позиционира као позитивно или негативно,

² Закључци су засновани на унутрашњој форми речи које се даље наводе као примери, или на речима које се користе за њихово дефинисање у анализираним корпусима.

³ Уз додатак фразеолошког материјала.

⁴ Појам норме и нормалности у руском и српском језику са аспекта ЈСС биће истраживани у наредном периоду.

што не изненађује јер ЈСС одсликава начине на које човек „наивно” тумачи и разуме свет око себе⁵, а оцена спада у системе које је осмислио према својој мери и потребама.

Изворе из којих је ексцерпиран корпус чине репрезентативни експланаторни речници руског језика из 19. (*Толковый словарь живого великорусского языка* – даље: Даљ) и 20. века (*Словарь русского языка в четырех томах* у редакцији А. П. Јевгењеве – даље: МАС, *Большой толковый словарь русского языка* у редакцији С. А. Кузњецова – даље: БТС, *Толковый словарь русского языка* С. И. Ожегова и Н. Ј. Шведове – даље: ОЖЕГОВ, *Большой универсальный словарь русского языка* В. В. Морковкина и др. – даље: БУС), речници синонима (*Словарь синонимов русского языка. Практический справочник* З. Ј. Александрове – даље: ССАл и *Словарь синонимов русского языка* у редакцији Л. Г. Бабенко – даље: ССБаБ), речници фразеологизама (*Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник* А. К. Бирих и др. – даље: СРФ, *Словарь фразеологических синонимов русского языка* В. П. Жукова и др. – даље: СФС, *Фразеологический словарь русского литературного языка* А. И. Фјодорова – даље: ФЁДОРОВ). Преводни еквиваленти преузети су из *Руско-српског речника* у редакцији Б. Станковића – даље: СТАНКОВИЋ.⁶ Све дефиниције за поједине речи и изразе преузете су из МАС, осим ако другачије није наведено у тексту.

2. АНАЛИЗА ЛЕКСИКОГРАФСКИХ ДЕФИНИЦИЈА ОСНОВНИХ РЕЧИ СА ЗНАЧЕЊЕМ ‘ОСРЕДЊИ’ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ. Речи *средний* и *посредственный* вишезначне су у руском језику и користе се и за изражавање оцено. *Средний* се на српски преводи као ‘1. средњи; 2. средњи, просечан; 3. осредњи, просечан’ (СТАНКОВИЋ 818), а *посредственный* као ‘осредњи, просечан, незнатан’ (СТАНКОВИЋ 613). Јасно је да су обе руске речи (као и српски преводни еквиваленти *средњи* и *осредњи*) изведене од корена *сред-*, који је прасловенског порекла и односи се на нешто што се налази између двају крајева или унутар нечега.

У Даљевом речнику запажа се разлика у објашњавању значења придева *с(е)редний* у зависности од тога да ли се тиче употребе у областима где је потребна прецизност одређивања средине или просека, као што су математика или економија, или се ради о употреби у свакодневном животу, где она није неопходна⁷. Придев *посредственный* код Даља најпре се наводи у значењу ‘посредан’, а потом и са значењем оцено (квалитета): „средний по качеству, ни большой, ни малый; не лучший, и не худший”. Уочава се да Даљ (о)средњи квалитет не супротставља „обичним” речима за општу позитивну и негативну оцено, *хороший* и *плохой*, него облицима који указују на повишен степен присуства особине – компаративом (или суперлативом) *лучший*

⁵ О наивној слици света која може да се разликује од научне и логичне писао је и Апре-сјан (АПРЕСЈАН 1995а: 57; 1995б: 38).

⁶ Неки од наведених лексикографских извора доступни су у онлајн формату и за њих се наводе адресе сајтова, без указивања на страницу изворног штампаног речника на којој се подаци налазе. Уколико је коришћен материјал других речника наведено је у тексту.

⁷ „Въ общежитиѣ, все что между крайностями, хотя бы и не строго въ срединѣ ... одинъ изъ среднихъ, близкій къ срединѣ”. Напомена: овде и даље унутар цитата из речничких чланака истицање је наше (М. С. и Д. П.).

и *худший*⁸, што би се могло тумачити и као ширење зоне која је обухваћена значењем придева *посредственный* на скали оцено.

Придев *средний* и у 20. и 21. веку односи се уопштено на нешто што је у средини. На оценоу се односи само једно, треће од четири значења наведена у МАС¹⁰: „ни хороший, ни плохой, ничем не выдающийся, рядовой, посредственный”, али подаци из дефиниција за преостала три значења посредно дају важне податке за поимање фрагмента ЈСС који се односи на систем оцено. Само значење наведено као четврто по реду захтева прецизност приликом одређивања оног што се назива средњим, и дефинише се као „полученный делением суммы нескольких величин на их количество; обычный, типичный для данной группы явлений”. У овако формулисаној исказу јасно је да се у процесу одређивања средине за неке објекте захтева математичка тачност, што *среднее* позиционира на нулу замишљене или стварне скале са обележеним подеонима. За концептуализацију осредњости као елемента система за изражавање оцено, без обзира на то што се конкретно значење (чији најадекватнији превод на српски јесте ‘просечан’) везује за научну, а не за наивну слику света, важно је што се у другом делу дефиниције уведе појмови уобичајености (*обычный*) и типичности (*типичный*). Преостале три дефиниције не подразумевају потребу за тако прецизним позиционирањем средње¹¹. Дакле, подаци из речничког чланка указују да се у језичкој свести оно што се квалификује придевом *средний* најчешће само приближно лоцира између двеју крајности (у буквалном или метафоричном смислу), а да је само у научном погледу на свет релевантно тачно одређивање средине. У случају када се значење везује за оценоу, јасно је само да се објекат по квалитету налази негде између позитивног и негативног краја замишљене скале.

У 20. веку основно значење придева *посредственный*, првог синонима код дефинисања речи *средний* са значењем оцено у МАС, постаје оно које се односи на оценоу. У МАС је оно наведено као прво: „Невысокий по качеству, не очень хороший, средний, заурядный”¹², а у једнотомним речницима Ожегова и БТС као једино значење. Док се код Даља најпре указује на позиционирање осредњег између очигледних екстрема – крајева скале (*большой / малый* и *лучший / худший*), у МАС се користи конструкција са негацијом и речју за исказивање позитивне оцено, али уз прилог са значењем високог степена: „не очень хороший”. Исто се запажа и у Даљевом тумачењу значења примера *посредственное знание, ученье*, које он дефинише као „пониже

⁸ У неким лексикографским изворима (МАС, Ожегов) указује се на то да *лучший* и *худший* могу да имају значење и компаратива, и суперлатива. У МАС се као прво наводи значење суперлатива, а у Ожегов – компаратива.

⁹ Ово се доводи у везу са чињеницом да придев *хороший* може и сам да означава норму, односно нулу на скали.

¹⁰ Идентичан редослед значења и веома сличне дефиниције дају се у БТС.

¹¹ Посебно се ово односи на друго значење, јер било који од потенцијално више објеката у свакодневном животу може се сматрати средњим у односу на скаларне величине: „промежуточный по своим признакам, свойствам между двумя крайними величинами (между большим и малым, высоким и низким, тяжелым и легким и т. п.)”. Употреба придева *крайний* овде је слична по функцији употреби суперлатива *лучший* и *худший* код Даља.

¹² Друго се, као и код Даља, односи на оно што је посредник у нечему.

изряднаго” ‘ниже од одличног’.¹³ Дакле, осредње се не пореди са „само” добрим, већ са оним што је боље од њега, са изванредним или одличним, што нулу на замишљеној скали оцене не позиционира на средини, него више према позитивном полу.¹⁴

И употреба придева са негацијом у изразу *невысокий по качеству*, забележеном у МАС, директно указује на концептуализацију осредњег као супротстављеног добром, које се изражава метафором типичном за позитивну оцену: ДОБРО ЈЕ ВИСОКО/УСМЕРЕНО КА ГОРЕ.

3. АНАЛИЗА СИНОНИМА ЗА ОСНОВНЕ РЕЧИ СА ЗНАЧЕЊЕМ ‘ОСРЕДЊИ’ И ЕЛЕМЕНАТА СИНОНИМСКИХ НИЗОВА СА ДОМИНАНТАМА *СРЕДНИЙ* И *ПОСРЕДСТВЕННЫЙ*. Материјал који пружају синоними посебно је драгоцен јер се преко унутрашње форме речи откривају начини концептуализације осредњости. У корпус анализираних синонима за *средний* и *посредственный*, поред синонимских низова у којима су наведене лексеме доминанте¹⁵, укључене су и речи *заурядный* и *обыкновенный* помоћу којих се дефинишу *средний* и *посредственный* у основним лексикографским изворима. Фразеолошки изрази који су дати у оквиру синонимских низова анализирају се у посебном одељку.

Значење речи *заурядный*¹⁶ у МАС објашњава се као „ничем не выделяющийся, обыкновенный; посредственный”, без директног изношења позитивног или негативног става према објекту. Међутим, корен *ряд* (срп. ‘ред’), према Фасмеру (3: 536), повезан је са редом, уређеношћу, али и линијом. Концептуализација оног што се означава речју *заурядный* базира се на слици објекта који стоји у реду са другим сличним предметима и ничим не привлачи пажњу.¹⁷ Употребљена конструкција *ничем не выделяющийся* експлицитно указује на неиздвајање из групе, неистичање, односно на остајање оног што се овим придевом квалификује изван фокуса или у другом плану, што није типично за позитивно оцењене објекте.

И придев *обыкновенный*, употребљен у дефиницији за *заурядный*, указује на исти начин виђења објекта који се њиме квалификује: код Даља се

¹³ Више о оцени у школском систему говори се у закључку.

¹⁴ С обзиром на то да се придев *посредственный* добија од именице *посредственность*, важан податак је и да се она у савременом говорном језику употребљава са негативном конотацијом и дефинише у МАС као „бесталаный, ничем не выдающийся человек” (слична формулација користи се и у речнику Ожегова: „посредственный, бездарный человек”), а у ССАЛ се за синонимски низ са овом доминантом упућује на синонимски низ *бездарность*, што такође недвосмислено указује на негативан однос према објекту који се квалификује уз помоћ речи са кореном *-сред-*.

¹⁵ Синонимски низови у ССАЛ: *Средний* 1. середний (устар. и прост.). 2. см. посредственный. 3. см. заурядный. *Посредственный*, средний, второстепенный, второсортный, второразрядный, средней руки; не очень, так себе, не ахти какой, непервоклассный, не бог весть (или не бог знает) какой (разг.); не ахтительный (прост.); средственный (устар.) / в знач. сказ. не ах, не фонтан (разг.); ССБаб: *Посредственный*, второразрядный, второсортный, средний, разг. второстепенный, разг. неважный, разг. неважный, разг. непервоклассный, разг. плоховатый. Невысокий по качеству, не лучший по своим достоинствам, свойствам. Даље у тексту не наводе се подаци о стилској маркираности.

¹⁶ Користи се за дефинисање придева *посредственный*. На српски се *заурядный* преводи као ‘осредњи, просечан, обичан’ (Станковић: 237).

¹⁷ Подаци о пореклу самог придева *заурядный* не односе се директно на оцену, па се овде не наводе.

указује на то да се ради о нечему што је уобичајено¹⁸, свакидашње, распрострањено, или веома једноставно: „почти всегдашній, бывающий большею частью, сплошь и рядом; || простой, обиходный, или немудрый”. Као антониме на крају чланка Даль наводи „исключительный, особенный, изъ ряду вонъ”, директно супротстављајући обичност изванредном, а не „само” добром. Веома слична дефиниција је и у МАС: „1. Распространенный, повсеместно, постоянно встречающийся, наблюдаемый; обычный. || Такой, как всегда. 2. Ничем не примечательный, не выделяющийся среди других; обычный. || Обыденный, повседневный. 3. Как составная часть названий некоторых наиболее распространенных видов растений и животных”. Дакле, оно што је *обично* представљено је суштински као део фона, што значи да се ничим посебним не издваја из масе истих или сличних објеката и не привлачи пажњу. У ССБаБ доминанта синонимског низа *обыкновенный*¹⁹ (у којем се, између осталог, налазе и речи *посредственный* и *средний*), дефинише се на следећи начин: „не заслуживающий внимания, ничем особенным не выделяющийся среди других”. Идеја о томе да нешто треба да буде *достойно* пажње, да је *заслужи* да би било примећено изражена је у дефиницијама за придев *замечательный*, који се уз негацију користи за одређивање значења придева *обыкновенный* и код Даља, и у МАС: „примѣчательный, замѣчательный, достойный вниманья, примѣчания” (Даль), „заслуживающий внимания; замечательный” (МАС). Употреба истакнутих речи упућује на изразито позитиван однос према објекту. Имплицитно, уколико се нешто квалификује речју која је са наведеном у синонимском односу уз негацију, логично је да се посматра као нешто што не треба позитивно вредновати.

Елемент синонимског низа у ССБаБ који кореном *плох-* ‘лош’ директно указује на везу осредњости са негативним ставом према њему је придев *плоховатый*²⁰, а употреба префикса *не-* уз корен који носи позитивну конотацију представља још један начин који се у језику користи за изражавање негативног става о осредњости: у истом речнику забележени су синоними *неважный* и *неважнецкий*.

Синоним *не очень* (ССАл) указује на непостојање разлога да се нешто истакне на било који начин. Прилог *очень*, раније споменут у вези са дефинисањем речи *посредственный*, има значење ‘веома јако, врло’ (Станковић 515), а руски експланаторни речник Т. Ф. Јефремове²¹ израз *не очень* објашњава као „не в сильной, не в высокой степени; не особенно”. У сваком случају, употреба овог прилога указује да се ради о нечему што се издваја интензитетом или количином, а негација га своди на обичност. Дакле, концептуално се и овај синоним супротставља појмовним метафорама типичним за изражавање позитивне оцене, и може се формулисати као (о)СРЕДЊЕ ЈЕ НЕУПАДЉИВО.

¹⁸ Приликом дефинисања речи *средний* уводи се појам обичности (*обычный*), што је етимолошки и семантички непосредно повезано са *обыкновенный* (в. ФАСМЕР 3: 111, 112); у МАС се *обычный* дефинише преко *обыкновенный*.

¹⁹ ССБаБ: *обыкновенный*, заурядный, непримечательный, обычный, посредственный, простой, рядовой, средний, книжн. ординарный.

²⁰ Суфикс *-оват-* има значење смањеног присуства особине изражене кореном придева.

²¹ <<https://www.efremova.info/word/ochen.html>> 5.7.2025.

Логика да оно што је осредње не треба да буде у центру пажње примењује се и на бројне елементе синонимских низова у ССБаб, где се указује на непостављање објеката на истакнуто, односно прво место, које је резервисано за оно што се сматра високо позитивно вреднованим: *второстепенный, второсортный, второразрядный, непервоклассный*²².

4. ФРАЗЕОЛОШКИ ИЗРАЗИ СА ЗНАЧЕЊЕМ ОСРЕДЊЕГ. У корпусу фразеологизама руског језика забележени су облици у којима се директно користе лексеме са кореном *с(е)ред-*, али бројни су и други начини изражавања осредњости посредним путем, употребом другачијих језичких средстава – комбинацијом негације са речима са позитивном конотацијом, или унутрашњом формом речи која открива концептуалну везу са смањеним димензијама у односу на оно што се перципира као добро.

У фразеологизму *середина* (*серёдка, серединка*) *на половину* (*на половинку, на половинке*) (СФС 346) оно што се оцењује као недовољно изражено, или чији квалитет је нижи од пожељног, квалификује се конструкцијама у којима се понављањем речи са готово истим значењем указује на његову „двоструку” визуелну неистакнутост („сакривањем” објекта у средину средине), а тиме и на безначајност²³. И илустративни пример који аутори дају уз изразе указује на то да оцена није позитивна²⁴. Порекло изрза *средней руки*, присутног и у ССАл, објашњава се тиме да се *рука* некада употребљавала као мера за дужину, а затим је реч проширила значење на исказивање величине уопште (рус. *размер*). У складу с тим, предмети различитих димензија могли су бити *большой, средней или малой руки*. Ови изрази постепено су добили додатну компоненту ‘квалитетет’: *большой руки* (прве класе, највишег квалитета), *средней руки* (средњег квалитета) (СРФ 501, 504). Дакле, јасно се види да се оно што је бољег квалитета концептуализује као да има повећане физичке димензије (што је типично за метафоре за добро), па је оно што је „средње руке” очигледно лошије од оног што је „велике руке”. Једини фразеологизам са речју *середина* у којем је присутан донекле позитиван однос према објекту је *золотая середина*. Он се дефинише као „образ поведения, при котором избегают крайностей, рискованных решений” и представља калк латинске изреке *aurea mediocritas* која се везује за песника Хорација (СРФ 523).²⁵ Објашњење значења изрза које аутори дају засновано је на чињеници да постоје ситуације када је добро избегавати екстреме, и

²² Међу фразеологизмима је и израз *третьего разбора* (СФС: 239) који на исти начин концептуализује оцену објекта. Реч *разбор* у овом значењу застарела је и дефинише се као „сорт, качество”, а у (Станковић: 704) даје се ‘класа, врста’.

²³ Ни употреба деминутивних облика у забележеним варијантама фразеологизма није случајна.

²⁴ „Я могу за всех ответить: серединка на половинке живем, – сказал Сеня. – Скучновато живем, – добавила Валя”. Придев *скучный*, од којег је изведен прилог *скучновато*, дефинише се уз помоћ речи *унылый, невеселый, неинтересный*.

²⁵ Појам (*златина*) *середина* потиче, у ствари, из старогрчке филозофије, а у вези с њим Аристотел бележи: „Dakle, krepost je stanje s izborom, zapravo srednost u odnosu prema nama, a određena načelom, naime onim kojim bi je odredio razborit čovjek. Ona je srednost između obaju poroka, onoga prema suvišku i onoga prema manjku; a i zbog toga što poroci ili ne dostižu ili prema-

тада је позиција у средини корисна, па зато и позитивно оцењена, али и оне где је потребно истаћи се, тако да бити у средини тада углавном није добро. Ово се пре свега односи на оне сегменте људског живота у којима (о)средње није довољно успешно, поуздано, квалитетно: уметност, образовање, сфере у којима се захтева висока стручност итд.²⁶ Дакле, ни однос према *злајној средини* није једнозначно позитиван.

Блискост значења негативне оцене и осредњости примећује се и у изразима у којима се комбинују негација и прилог са значењем позитивне оцене *хорошо*: *не то чтобы хорошо, не сказать / нельзя сказать что / чтобы хорошо*. У фразеолошким изразима, а неки су наведени и у оквиру синонимских низова, користи се негација уз речи које имају позитивну конотацију: у ССАл *не бог вест*²⁷ (или *не бог знает*) *какой, не фонтан, не ах*²⁸, *не ахти какой* и *не ахтителный*, а у БУС *не то чтобы ах*, и јасно је да се њима изражава негативна оцена. Фразеологизам *звезд с неба не хватает* (СФС 1987: 168) близак је овој групи због позитивне конотације коју носи реч *звезда*, а у изразу се користи негација. Истовремено је присутан и елемент концептуализације доброг као нечег што је високо, па особа која се квалификује тим изразом очигледно не поседује способности које су потребне да би га досегла²⁹.

Чланове синонимског низа фразеологизама са општим значењем „ничем особенным не выделяющийся, ничего собой не представляющий, ни плохой ни хороший; посредственный” (СФС 261) у који улазе изрази *ни то ни сё, ни рыба ни мясо*³⁰, *ни богу свечка ни черту кочерга, ни пава ни ворона, ни в городе Богдан ни в селе Селифан* осим семантике обједињује и структура: у конструкцији са јасно супротстављеним појмовима из различитих сфера³¹ оба се негирају.³² Ово понавља основни начин на који се и у речничким дефиницијама одређује осредње – налази се између замишљених полова у оквиру

„uju potrebnu mjeru u čuvstvima i djelatnostima, dok krepost i nalazi i izabire sredinu” (ARISTOTEL 1988: 33).

²⁶ У Националном корпусу руског језика (НКРЯ) налазимо: „Есть такое понятие – „золотая середина”. Оно касается всего, от архитектуры до любви, и подразумевает почти идеальное состояние объекта, любое отклонение от которого *вызывает эстетическую или физическую дисгармонию*”; „Знаете, – сказал он, – поражаешься тому, как за последний период во всех областях выпирает наверх *золотая середина, самодовольная посредственность*”; „Та самая *золотая середина*, которую люди искусства обливают *высокомерным презрением* как некий *унылый мещанский противовес* так называемому *крылатому вдохновению*”.

²⁷ Облик 3. л. једнине презенте староруског глагола *вѣдѣти* „знати”.

²⁸ *Ах* је вишезначни узвик који може да се користи и за изражавање позитивног става о нечему (зидивљености, на пример), а у корену је речи и у наредним наведеним изразима.

²⁹ У СРФ налазимо објашњење: „о недалёком, малоспособном, бесталанном человеке” и „имеет *весьма средние* способности, ничем не выделяется”. О употреби прилога са значењем повишеног степена уз реч са кореном *сред-* в. ниже.

³⁰ Претпоставља се да је фразеологизам *ни рыба ни мясо* калк енглеског израза *neither fish, flesh, nor good red herring*, насталог у 17. веку. Реч је о интернационализму присутном у многим словенским и западноевропским језицима (СРФ 508).

³¹ На пример, контрастирају се старе руске показне заменице за предмет удаљен од горворника (*то*) и онај који му је близу (*се*), риба и месо, божје и ђаволје итд.

³² Руски аутори сматрају да је значај за настајање неких од наведених фразеологизама имало и римовање компоненти (СРФ 131).

неког сегмента стварности који се може посматрати и као скала. Два пута употребљена негација доприноси такође да се цео израз перципира као исказивање негативне оцене.

Израз *ни шатко ни валко*, према А. И. Фјодорову (Фёдоров 2008), првобитно је гласио *и шатко и валко <и на сторону>*³³, а данашњи облик вероватно је добијен по моделу раније споменутих фразеологизама. Међутим, с обзиром на то да се изрека *живи ни шатко, ни валко, ни на сторону* налази у Даљевој збирци пословица (Даль 2000) у групи „Осторожность” ‘опрезност’, може се претпоставити да је њен смисао у савету да се не треба издвајати од других и истицати, што је концептуално приближава и осталим сликама осредњег – указује се на уклапање у фон и практичну невидљивост³⁴.

У списку израза датих у МАС уз реч *так* је и фразеологизам *так себе*, који је представљен и као синоним у ССАл. За њега се дају два значења, и оба се тичу оцене: „1. ни хорошо, ни плохо, неважно; 2. *ничего особенного* собой не представляющий, средний, не имеющий ярко выраженных качеств”. Сама реч *так*, између осталог, има и значење неодређености и за концептуализацију осредњег важни су подаци из дефиниције: „4. Употребляется как ответ на вопрос о чьем-л. состоянии или о характере цели, смысле и т. п. чьих-л. действий; означает: *ничего, ничего особенного*, о чем стоило бы говорить”. У БУС се за овај израз даје значење „*очень средне* или даже ниже среднего”. Употреба прилога са значењем појачаног интензитета не би била логична за особину која се лоцира на средини скале или која изражава неутралност према крајевима скале³⁵, али присуство конструкције *ниже среднего* даље у објашњењу јасно говори о томе да се оно што је *средне* налази у негативном спектру скале оцене.³⁶ Дакле, формулације које лексикографи дају за *так* и *так себе* у ситуацијама када квалификују нешто садрже податке о начину концептуализације осредњег: оно се ничим не истиче, нема упадљивих квалитета, односно није вредно спомињања. Сигнал да се ради о оцени која је ближе негативној појачава и дефинисање уз помоћ речи *ничего*, која се употребљава у оба случаја, и за *так*, и за *так себе*, и понавља се у конструкцији *ничего особенного*. Тако се преко унутрашње структуре уноси нијанса негирања егзистенције нечега: ако није вредно помена, може се потпуно занемарити и сматрати да не постоји. Ако не постоји – невидљиво је, што је супротно начину на који се концептуализује позитивна оцена. Закључак да се (о)средње налази ближе негативној оцени потврђује и могућност употребе конструкције *очень средне* у дефинисању значења анализираног израза.

5. Дискусија и закључак. Човек је у свету који га окружује створио систем којим мери и пореди истоврсне елементе. Свака скала, стварна или имажинарна, има крајеве на којима су супротстављени ентитети, и средину, која

³³ Са аспекта семантике речи употребљених у овом фразеологизму логичнији је старији облик, пошто се оба прилога, *и шатко и валко*, односе на буквалну и метафоричну нестабилност нечега, што је најчешће негативна карактеристика. У раније наведеним фразеологизмима присутно је супротстављање појмова, што овде није случај.

³⁴ Слично је по смислу значењу израза *золотая середина*.

³⁵ Упоредиво би било са српским *јако млака вода, на пример.

³⁶ В. и фусноту бр. 29.

у неким сферама живота (пре свега научној и техничкој) представља тачку равнотеже, односно неутралну позицију од које почиње мерење према крајевима. У језичком систему за изражавање оцено то није случај. Руски језик има речи *средний* и *посредственный*, као и њихове синониме који се користе за оцењивање, али њихова семантика, као ни семантика фразеологизама са истим значењем, не изражава неутралан вредносни однос према објекту који се помоћу њих квалификује, што је супротно очекивањима заснованим на унутрашњој форми наведених речи.

Очигледно да је материјал за проучавање осредњости у језику знатно сиромашнији и по квантитету, и по разноврсности у односу на средства која се користе за изражавање позитивне и негативне оцено. За разлику од ситуације на крајевима скале, где постоји велики број језичких јединица преко чије унутрашње форме се стиче увид у различите начине концептуализовања доброг и лошег, за концептуализацију осредњости користе се средства која се већ употребљавају за супротстављене половине³⁷. У највећем броју случајева она су идентична средствима за исказивање негативне оцено, али не користе се све могућности нити механизми које је језик обезбедио за њену вербализацију.

У унутрашњој форми речи за изражавање осредњости, као и оних употребљених за њено дефинисање у репрезентативним експланаторним реченицима, јасно се идентификује концептуална повезаност са неупадљивошћу и неистацањем, што сугерише да у језичко-културној заједници постоји став који тежи ка негативном поимању „неутралног” у односу на квалитет, односно оцено, јер се позитивно увек концептуализује преко кровне метафоре ДОБРО ЈЕ ВИДЉИВО.

Унутрашња форма речи које су чиниле корпус за истраживање показује да се за изражавање осредњости користи негација уз речи чији корен указује на повећане димензије – тежину/масу: *неважный* и висину: *невысокий по качеству*, а бележе се и други показатељи који говоре о томе да објекти који се квалификују као (о)средњи не треба да буду постављени на видљиву позицију, што се постиже употребом синонима типа *второстепенный* и *непервоклассный*. Неупадљивост оног што је осредње изражава се и уз помоћ префикса *не-* и корена са семантиком перцепције, когнитивне обраде информација и вербализације, као што је случај у речима *непримечательный* и *неприметный*³⁸. За разлику од позитивне оцено, у чијој концептуализацији се идентификују различити начини промоције (повећања видљивости)

³⁷ У раду (СТЕФАНОВИЋ, предато за објављивање) констатује се секундарност средстава за изражавање негативне оцено у односу на позитивну, јер се у највећем броју случајева користи негација уз разноврсне начине на које се она исказује.

³⁸ Наведени придеви, заједно са *средний* и *посредственный*, чланови су синонимског низа за доминанту *обыкновенный* у ССБаб. Исто се односи и на облике (не)заметный и (не)замечательный. Глаголи *заметить* и *замечать* видски су парови, а прво значење глагола *заметить* је „воспринять зрением, увидеть; приметить”. Друго значење је „обратив внимание, отметив в уме какие-л. признаки, запомнить”, а четврто „сделать замечание (в 1 знач.), сказать”. Овако набројана значења јасно описују процес перцепције, когнитивне обраде и вербализације: нешто се разликује од фона, због чега се запази, запамти и касније постаје предмет разговора а, уколико је вредно, промовише се у друштву. Исти кораци идентификовани су и у раније спроведеним истраживањима која се баве речима за изражавање позитивне оцено.

овако квалификованих објеката у друштву, за осредњост се користе изрази *не заслуживающий внимания* и *не ах*. Још један начин који повезује осредњост са негацијом оног што се сматра добрим је употреба одричне речце уз речи са позитивном конотацијом (*не бог весть/знает какой; не фонтан*).

Речи *рядовой, заурядный* и *обычный, обыкновенный* најчешће су коришћене у синонимским низовима и речничким чланцима у којима се дефинишу речи повезане са осредњошћу. Корен *ряд-* у првом наведеном пару придева указује на неиступање објеката из реда истоветних на било који начин – ни визуелно (димензијама), ни постављањем на посебно место, ни релевантношћу у друштву: о њима се не говори, па се и не наводе као узор. Придеви *обычный* и *обыкновенный* имају корен **уук-* (ФАСМЕР 1: 368; 3: 112) и њихова семантика везује се за оно што је обично, свакодневно, што не изазива посебну пажњу, на шта су се сви навикли. По овом начину концептуализације *осредње* се директно контрастира са *одличним* као елементом система (позитивне) оцене у руском језику. У когнитивносемантичком истраживању речи *отличный* (Стефановић 2023)³⁹ показано је да се позитивна оцена непосредно повезује са изузетношћу и издвајањем од фона преко облика са *необык-/необыч-* у корену, на шта указују и синоними *несходный, несхожий, непохожий, не такой, как другие* и речи које садрже префикс *раз-/роз-*: *различный, розный, сь примѣтами разности*. Лексичко значење облика *иной, другого вида, отличающийся от кого-, чего-л. и особенный* такође указује на разликовање од других сличних објеката (Стефановић 2023: 42–43). Дакле, *(о)средње* припада фону, а *одлично* се из њега издваја и тако иде у први план.

Осим тога што се *осредње* као оцена изражава средствима фактички супротстављеним по форми и значењу онима за обележавање позитивног, па су тако слична или иста са неким којима се означава негативно, сведочанство о блискости *осредњег* и негативног у руској ЈСС налазимо и у синонимским низовима, где се и за доминанту *плохой*, и за доминанту *посредственный* у ССАл даје синоним *так себе*. У ССБаб за доминанту *посредственный* налазимо синоним *неважный*, који је наведен у ССАл као синоним за *плохой*. Дакле, и овим се потврђује да се центар скале оцене, за који би се претпостављало да је у средини, када би се језичка и научна слика света подударале, налази у зони позитивне оцене. Додатни сигнал блискости *осредњег* и лошег представља могућност употребе прилога *очень* и *весьма* уз придев *средний*, што не би било могуће да се он перципира као заиста неутралан.

Доминантно негативан однос према објектима који се оцењују као *(о)средњи* резултат је природног човековог односа према ономе што је у позадини – занемарује се, није од посебног интереса, безначајно је јер је безлично. Оно што одговара очекиваној норми („златна средина”) општеприхватљиво је и стога генерално незанимљиво. Н. Д. Арутјунова (Арутюнова 1987: 6) поље нормативности повезује са концептима свакодневног, обичног, предвидивог, монотоног итд. Она указује на то да човек, посматрајући свет око себе, најпре примећује оно што је аномалија, јер се она увек по нечему разликује од

³⁹ О српском придеву *одличан* в. STEFANOVIĆ (2023).

окужења. О оном што није учљиво тешко је и говорити, те стога не чуди што је мало језичког материјала повезано са концептом осредњег:

„Сама норма, соответствующая срединной части градационной шкалы, имеет слабый выход в семантику. Ей соответствуют такие прилагательные, как *обычный, средний, нормальный, стандартный*, употребляющиеся безотносительно к параметру и позиции наблюдателя [...] Сфокусированность сообщений на отклонениях от нормы и стереотипа жизни ведет к тому, что значения, соответствующие флангам градационной шкалы, богато представлены в языке, а срединная часть – бедно. Концы шкал в области параметрических значений лексически разветвлены и изменчивы” (Арутюнова 1987: 9–10).

И Р. Драгићевић, пишући о лакунама у српском језику, уочава непостојање лексема за исказивање средњег степена особине и долази до закључка који потврђује и овде анализирани материјал: „На питање зашто нема ових лексема, један од могућих одговара гласи да се у лексичком систему идентификују само маркирана својства” (2013: 138).

Када се ради о систему оцене, јасно је да се за означавање осредњости користе практично исти механизми које језички систем примењује за изражавање негативне оцене. Позиционирање (о)средњег на скали оцене је непрецизно са аспекта научног погледа на свет, али то је очекивано, јер ЈСС одражава тачку гледишта просечног говорника у уобичајеном животном окружењу. Анализирани материјал показао је да се средње често не супротставља „само” добром, већ *одличном*. Томе је допринела и амбигвитетна позиција *доброј* које је истовремено и норма (оно што је очекивано; условно – нула на скали), и циљ којем се тежи (на позитивном крају скале оцене). (О)средње, према томе, заузима шири спектар у односу на „нулу” – ниже је од *одличној*, па зато може у неким ситуацијама бити у зони *доброј* или прихватљивог, као што је, на пример, случај са односом према *злајној средини*, а у неким је ближе негативном крају⁴⁰.

С обзиром на то да у корпусу доминирају начини изражавања става према осредњости који су заједнички са показивањем негативног односа, али да се не користе средства која би указивала на изразито оштар став према осредњем⁴¹, закључујемо да се и у језичко-културној заједници осредње углавном прихвата као задовољавајући минимум. Стога није ни било потребе стварати посебно изражајна средства за његово обележавање, као што је то случај када је реч о позитивној или негативној граници на скали оцене⁴², већ се, према потреби и конкретној ситуацији, употребљавају већ постојећа.

⁴⁰ Ово је, на пример, очигледно у петочланом систему школске оцене, какав је у Русији и Србији: „само” *добро* (у српском је то оцена 3) недовољно је за похвалу – треба бити *одличан* (оцена 5), или барем *врло добар* (4). У Русији је оцена 3 – *удовлетворительно* ‘задовољавајуће’, 4 – *хорошо* ‘добро’ и 5 – *отлично* ‘одлично’.

⁴¹ То би резултирало употребом синонима са кореном у којем би била представљена семантика вербалне, физичке или физиолошке реакције, као што је случај за синонимима за негативну оцену (в. Стефановић, предато за објављивање).

⁴² Речено би се могло односити и на друге ситуације када постоји потреба да се границе недвосмислено и јасно означе.

ИЗВОРИ

- БУС: В. В. Морковкин, Г. Ф. Богачева, Н. М. Луцкая. *Большой универсальный словарь русского языка*. Москва: Словари XXI века, 2017.
<<https://gramota.ru/poisk?query=%D1%82%D0%B0%D0%BA%20%D1%81%D0%B5%-D0%B1%D0%B5&mode=all>> 30.10.2024.
- ДАЛЬ: *Толковый словарь живого великорусского языка* В. И. Даля (под ред. [и с предисл.] проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ), 1–4. Санкт-Петербург; Москва: Т-во М. О. Вольф, 1903–1911
<<http://slovari.ru>> 29.10.2024.
- ДАЛЬ: В. И. Даль. *Пословицы и поговорки русского народа*. Москва: Эксмо, 2000.
< https://book2you.net/wp-content/uploads/2023/12/dal_v_posloviciy_i_pogovorki_ru.a6.pdf?ysclid=mdr83umefz260288014> 29.10.2024.
- МАС: *Словарь русского языка в четырех томах* (гл. ред. А. П. Евгеньева). Москва: Русский язык, 1985–1988.
- НКРЯ: *Национальный корпус русского языка* <<https://ruscorpora.ru/>> 6.10.2024.
- ОЖЕГОВ: С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. *Толковый словарь русского языка*.
<<https://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=244>> 30.10.2024.
- СРФ: А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник* (под ред. В. М. Мокиенко). Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- ССАЛ: З. Е. Александрова. *Словарь синонимов русского языка: Практический справочник, ок. 11000 синонимических рядов*. Москва: Русский язык, 2001.
- ССБаб: *Словарь синонимов русского языка* (под общей ред. Л. Г. Бабенко). Москва: Астрель, 2011.
- СТАНКОВИЋ: *Руско-српски речник* (ред. Б. Станковић). Москва: Русский язык; Нови Сад: Матица српска, Будућност, 1998.
- СФС: В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Т. Шкляр. *Словарь фразеологических синонимов русского языка* (под ред. В. П. Жукова). Москва: Русский язык, 1987.
- ФАСМЕР: М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка в четырех томах*. Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- ФЕДОРОВ: А. И. Фёдоров. *Фразеологический словарь русского литературного языка: ок. 13000 фразеологических единиц*. Москва: Астрель; АСТ, 2008.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АПРЕСЯН, Ю. Д. *Избранные труды. Лексическая семантика (синонимические средства языка)*. Т. 1. Москва: Языки русской культуры. Вост. лит. РАН, 1995а.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания* 1 (1995б): 37–67.
- АРУТЮНОВА, Н. Д. Аномалии и язык (К проблеме языковой «картины мира»). *Вопросы языкознания* 3 (1987): 3–19.
- БАРТМИНСКИ, Жежи. *Језик – слика – свей*. Београд: SlovoSlavia, 2011.
- ВОЛЬФ, Е. М. *Функциональная семантика оценки*. Москва: Едиториал УРСС, 2002.
- ДРАГИЋЕВИЋ, РАЈНА. О лексички која недостаје и начину попуњавања лексичких празнина у српском језику. *Семинар српског језика, књижевности и културе*, предавања 2. Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2013, 135–143.
- ЗАЛИЗНЯК А. А. *Многозначность в языке и способы ее представления*. Москва: Языки славянских культур, 2006.
- ПОТЕБНЯ А. А. *Мысль и язык*. Киев: СИНТО, 1993.
- СТЕФАНОВИЋ, МАРИЈА. (предато за објављивање) О средствима за изражавања негативне оцено и мотивацији за речи којима се она исказује у руском и српском језику (на материјалу синонимских низова).
- СТЕФАНОВИЋ, МАРИЈА. *У лавиринтима речи. Огледи из руске и српске коиничивне семантике*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2022.

СТЕФАНОВИЧ, М. Я. Внутренняя форма слова и концептуализация положительной оценки: синонимический ряд с доминантой *отличный*. Т. В. Симашко (отв. ред.). *Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира*. Вып. 11. Киров: Изд-во МЦИТО, 2023б, 37–46.

*

ARISTOTEL. *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus, 1988.

STEFANOVIĆ, Marija. O konceptualizaciji pojčcia *odličan* w języku serbskim: analiza sinonimii i budowy wewnętrznej wyrazu. *Conversatoria Linguistica* 15 (2023a): 99–111.

Мария Стефанович
Драгана Попович

О СРЕДНЕМ В СИСТЕМЕ ОЦЕНКИ: КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ПОСРЕДСТВЕННОСТЬ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье проводится анализ слов и выражений, которые в современном русском языке употребляются для оценки объектов, находящихся между противоположными краями оценочной шкалы. В рамках исследования применяется метод, включающий анализ значений и внутренней формы основных слов, выражающих посредственность, и их синонимов, а также анализ фразеологических единиц. Семантика слов *средний* и *посредственный*, их синонимов и фразеологизмов со значением оценки не выражает нейтральное отношение к оцениваемому объекту вопреки ожиданиям, основанным на научной картине мира. Внутренняя форма проанализированных слов указывает на их концептуальную связь с незаметностью и неброскостью. Это значит, что лингвокультурная общность тяготеет к отрицательному пониманию «нейтрального» качества или «нейтральной» оценки чего-нибудь, так как положительное всегда воспринимается через понятийную метафору: хорошее – видимое. Среднее (посредственное) противопоставляется не только хорошему, но и отличному: *среднее* (посредственное) является фоном, а *отличное* выделяется и выходит на первый план. Соответственно, можно говорить о близости среднего и отрицательного в русской языковой картине мира. Это подтверждают и одинаковые средства их выражения. С другой стороны, *среднее* может быть в зоне хорошего или приемлемого, как в случае золотой середины. Итак, результаты анализа показывают, что средств для выражения посредственности в русском языке намного меньше, чем средств, выражающих положительную или отрицательную оценку, на основании чего можно сделать следующий вывод: в русской языковой картине мира среднее (посредственное) воспринимается как приемлемый минимум, поэтому нет необходимости в специальных средствах выражения, а преимущественно употребляются уже существующие, в соответствии с конкретной ситуацией.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
mstefanovic@ff.uns.ac.rs
dragana.popovic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 1. септембра 2025;
прихваћено 4. новембра 2025)

Драгана Поповић
Дарја Војводић

ГНЕЗДО У РУСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА: АНАЛИЗА НА МАТЕРИЈАЛУ ЛЕКСИКОГРАФСКИХ ИЗВОРА*

У раду се укрштањем података из различитих лексикографских извора утврђује представа о гнезду одражена у савременом руском књижевном језику и руској култури. Анализирају се значења лексема *гнездо* с циљем да се одреди мотивација за пренос имена на различите денотате, тј. за проширење значења путем механизма метафоре и метонимије. Истовремено се издвајају аспекти гнезда као објекта физичког света који су утицали на могућност да лексема *гнездо* постане вишезначна и да уђе у фонд културолошки релевантних. Резултати анализе представљају основ за детаљније описивање лексема *гнездо* и реконструкцију једног сегмента руске језичке слике света.

Кључне речи: језичка слика света, лексема *гнездо*, мотивација, концептуализација, руски језик.

This paper examines the concept of the nest as reflected in the contemporary Russian literary language and culture by cross-referencing data from various lexicographic sources. It analyzes the meanings of the lexeme *гнездо* ('nest') with the aim of identifying the motivation behind the transfer of the name to various referents, i.e., the extension of its meaning through the mechanisms of metaphor and metonymy. At the same time, the study highlights aspects of the nest as a physical object that have contributed to the lexeme's capacity to become polysemous and to enter the corpus of culturally significant terms. The results of the analysis serve as a foundation for a more detailed description of the lexeme *гнездо* and for the reconstruction of a segment of the Russian linguistic worldview.

Key words: linguistic worldview, lexeme *гнездо* ('nest'), motivation, conceptualization, Russian language.

1. Увод. Поглед на свет просечних припадника неке лингвокултурне заједнице садржан је у језику у виду судова о ономе што их окружује и представља језичку слику света, као својеврсну интерпретацију стварности.

„Ова интерпретација је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика; она, дакле, има изразито субјективан, антропоцентричан карактер, али је истовремено и интересубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности [...]” (БАРТМИЊСКИ 2011: 46).

У оквиру језика може постојати више слика света, произашлих из његових дијалеката, фолклора, различитих функционалних стилова (БАРТМИЊСКИ 2011: 50). Сходно томе, и основне јединице словенског модела света као фрагменти језичких слика могу се међусобно разликовати. У структури

* Анализа представљена у овом раду делимично је изложена 2. децембра 2024. године на Тринаестом међународном интердисциплинарном симпозијуму *Сусреј култура*.

традиционалног модела света гнездо је место од ритуалног значаја и као такво део је категорије простора (СМ 2001: IX–X). У народном предању оно има магијска својства, магијске функције, садржи чудесне предмете, може бити место у којем су концентрисане болест и смрт, а симболише и кућу, породицу, домаће огњиште (СД 1995: 502). Гнездо је присутно у народним веровањима, ритуалима, народним бајкама и биљинама.

Циљ овог рада јесте опис слике гнезда у савременом руском књижевном језику како би се у наредним планираним истраживањима извршила компарација са ситуацијом у народној култури или другим словенским језицима и установиле сличности и разлике у поређеним језичким сликама света. Истраживање укључује анализу семантичког садржаја лексеме *гнездо* ради утврђивања мотивације за примарну и секундарну номинацију, тј. за проширење значења, нарочито путем метафоричких и метонимијских трансформација¹, као когнитивних и језичких механизма помоћу којих човек концептуализује² стварност. Као „сохраняющийся в слове отпечаток того движения мысли, которое имело место в момент возникновения слова”, мотивација³ открива шта условљава повезивање неког језичког знака с елементима ван-језичког света (Маслов 1987: 111, 113). То подразумева указивање на аспекте (особине, обележја) гнезда као објекта физичког света који су утицали на именовање различитих денотата речју истог звучног састава. На овај начин биће показано и како говорници руског језика концептуализују појам ‘гнездо’.

Избор извора у складу је са схватањем лублинске етнолингвистичке школе, по којем се језичка слика света може реконструисати на темељу речничких (системских), анкетних и текстуалних података. Унутар датог правца посебно место има лексика, као најочитији основ за опис и спознају слике света. Подаци које она пружа траже се у значењу лексема⁴ (укључујући енци-

¹ Овде се првенствено мисли на лексичку, али и на појмовну метафору и метонимију, будући да лексичку метафору омогућава појмовна метафора, као што се и лексичка метонимија темељи на појмовној метонимији (Драгићевић 2007: 163). Функција лексичке или језичке метафоре јесте номинација, за разлику од метафоре као стилске фигуре, иако је понекад у литератури присутно и залагање да се поменути термин употребљава само за поетску метафору, уз тврдњу да је језичка метафора, тј. полисемија „довршена лексикализација ради (о)богаћења рјечника” (Ковачевић 2015: 32). Лексичка метафора, као један од механизма полисемије (начина добијања нових значења одређене лексеме) „подразумева пренос имена с једног појма на други на основу сличности”, док се лексичка метонимија дефинише као „способност многих чланова једне тематске групе лексема да по истом моделу преносе своја имена на друге појмове из истог домена стварности на основу неке логичке везе међу њима”. Појмовна метафора је ментални механизам који човеку помаже да схвати и организује стварност кроз „разумевање једног појма (или појмовног домена) преко другог појма (појмовног домена)” (Драгићевић 2007: 90, 146, 148, 167). Појмовна метонимија одређује се као „когнитивни процес у којем један појмовни ентитет, преносник, омогућава ментални приступ другом појмовном ентитету, циљу, унутар истог идеализованог когнитивног модела” (Раден – Кевечеш 2014: 309). Другим речима, циљном ентитету приступа се преко изворног ентитета, а оба се налазе унутар истог домена.

² Концептуализација се схвата као образовање појмова „на основу његовог физичког, чулног, емоционалног и интелектуалног искуства са светом који га окружује” (Кликовач 2004: 9).

³ Мотивација се изједначава с унутрашњом формом речи када се разматра као карика којом се садржај (значење) речи повезује с њеним спољашњим обликом (Маслов 1987: 113).

⁴ У раду се под термином *лексема* подразумева језичка јединица са свим њеним значењима и граматичким облицима, док *реч* представља „конкретну реализацију лексеме” (Драги-

клопедијска знања, лексичке и културне конотације), њиховој унутрашњој форми и етимологији, хиперонимским, хипонимским, еквонимским односима у које оне ступају (синонимски, антонимски, деривациони низови (творбени и семантички), синтагматски односи), фразеологизмима и устаљеним спојевима (колокацијама) чији су елементи, метафоричким моделима којима се подвргавају, граматичким категоријама које поседују. Поред тога, важност имају речи као део текста и као резултат актуелне језичке свести говорника (експериментална истраживања). Језик се проучава у вези с историјом, културом и системима вредности одређених заједница, за чијим се елементима трага у различитим језичким средствима: значењима и начинима образовања речи, фразеологизмима, синтаксичким конструкцијама, структури текстова. Захваљујући овоме, опис одређеног појма одражава све постојеће особине именованог денотата, устаљене у свести говорника датог језика (БАРТМИЊСКИ 2011: 19, 51–69, 100).

Сходно свему наведеном, ово истраживање заснива се на лексикографском материјалу који обухвата значења лексеме *гнездо*, њену етимологију, деривате, синонимске низове чији је део, фразеологизме с компонентом *гнездо*, као и информације садржане у истоименом асоцијативном пољу (представљеном у асоцијативном речнику). Лексема *гнездо* анализира се и у различитим контекстима, датим у виду илустративног материјала унутар речничких чланака или преузетим из других (електронских) извора.

Реч је, дакле, о синтетичком приступу који не подразумева да сваки од поменутих аспеката буде једнако представљен. Суштина је у чињеници да различити извори пружају информације о томе „како просечни припадници језичко-културне заједнице поимају неки објекат назван речју, то јест како га категоришу, која својства сматрају важнима и како га оцењују” (СТЕФАНОВИЋ 2022: 13). То је у складу и с тврдњом да анализа значења одређене лексеме са различитих аспеката (етимолошког, историјског, савременог) пружа могућност да се „истражи концептуализација појма који је њоме именован” (ДРАГИЋЕВИЋ 2024: 118).

Језичка слика света повезана је с концептуалном сликом света коју чине наивна и научна знања (ДРАГИЋЕВИЋ 2024: 84–87). С научне тачке гледишта гнездо је творевина животиња, чија је функција првенствено везана за извођење потомства, иако (ређе) може служити и као склониште. Зоологија се бави гнездима као обитавалиштима припадника различитих класа животиња: инсеката, неких риба, водоземаца, гмизаваца, птица, сисара (најчешће глодара). Истовремено се указује на разноврсност гнѣздā (нарочито код инсеката и птица), материјал од којег се она праве, те на места њиховог размештања (на земљи, у песку, на дрвећу, на води, у води, у дупљи, у јазбини) (БЭС 1986: 144–145). Језичка слика света добија се укрштањем података из различитих лексикографских извора помоћу којих се реконструише представа о гнезду као елементу ванјезичке стварности који је, због збира различитих особина пренетих на друге објекте, постао и мотив за ширење значења и тако обогатио руску језичку слику света.

ЋЕВИЋ 2007: 35–36). У случају када се позивамо на друге ауторе, ове термине преузимамо у складу с њиховом употребом у цитираном делу.

2. АНАЛИЗА РЕЧНИЧКОГ МАТЕРИЈАЛА. Извори за истраживање су дескриптивни, творбени, фразеолошки, етимолошки речници, речници синонима, специјализовани (стручни) речници, енциклопедије и енциклопедијски речници. Уколико су биле потребне додатне информације, коришћени су и други извори, пре свега електронски корпус руског језика (НКРЯ).

2.1. ЕТИМОЛОГИЈА. Етимолошка анализа први је корак у проналажењу мотивација за давање неког имена одређеном денотату, а откривање пута којим се дошло до назива доприноси и увиду у концептуализацију анализиране лексеме.

Према подацима које пружа *Русский этимологический словарь* развој лексеме *гнездо* текао је на следећи начин: прасл. **gnězdo* ‘гнездо (птиц, насекомых и др.)’ < б.-слав. **nizdó* < и.-е. **ni-sd-óm* из **ni-* ‘низ, вниз’ + нулевая ступень от **sed-* ‘сидеть, садиться’. Наводи се и да се праиндоевропско **ni-sd-o-* тумачи као ‘место куда садится (птица)’. О појави иницијалног **g-*, али и **-ě-* нема јединственог мишљења (Аникин 2017: 41–42).

2.2. ЛЕКСЕМА *ГНЕЗДО* У САВРЕМЕНИМ ЛЕКСИКОГРАФСКИМ ИЗВОРИМА. У овом делу рада основни извор речничких података јесте *Словарь русского языка в четырех томах* (МАС, URL)⁵. Садржај анализираних података поређен је с дефиницијама у другим експланаторним речницима (*Большой толковый словарь русского языка* (БТС), *Толковый словарь русского языка* (Ушаков, URL)).⁶

Судећи по етимолошким подацима, гнездо се првобитно везује за седење које подразумева боравак на једном месту, чија је сврха најочитија код птица. На то указују и савремене дефиниције лексеме *гнездо* (‘место, устраиваемое или приспособливаемое птицами для кладки яиц и высидывания птенцов’) које садрже девербатив *высиживание*: *сидеть* → *высидеть* → *высиживать* → *высиживание* (Тихонов 1990/2: 100). Тако је гнездо ‘место које птице праве или уређују и на којем седе с циљем да изведу птиће’. Њиховом појавом на свет гнездо постаје и ‘птичје место обитавања’. То је најчешће ‘мали простор на којем је груписано више сродних јединки’, о чему речници не информишу експлицитно. Гнездо је и ‘место обитавања различитих животиња’ (‘место, приспособленное животными или насекомыми для зимовки’ (МАС); ‘о месте обитания, зимовки, спячки животных или насекомых’ (БТС 2000: 211)): *гнездо белки, куницы, кабана, муравьев, пчел, ос*.⁷

⁵ Будући да се ради о главном извору, на њега се неће сваки пут указивати. Ознака URL уносиће се у парентезу само код првог помињања електронског извора за речник.

⁶ Лексема *гнездо* је вишезначна, али се не подудара број издвојених значења у чланцима консултованих речника. Ова неуједначеност углавном је резултат различитог организовања речничких чланака, тј. распоређивања наведених значења и степена њихове издиференцираности, уп.: 1.а. ‘место, устраиваемое или приспособливаемое птицами для кладки яиц и высидывания птенцов’, 1.б. ‘место, приспособленное животными или насекомыми для зимовки’ (МАС) и 1.а. ‘помещение, логово, приспособленное птицами, животными для кладки яиц, высидывания птенцов, выведения детенышей’ (Ушаков).

⁷ Без обзира на овде изнете претпоставке, вероватно је немогуће утврдити на који се денотат назив *гнездо* првенствено односио. То донекле илуструју и речничке дефиниције: ‘помещение, логово, приспособленное птицами, животными для кладки яиц, высидывания птенцов, выведения детенышей’ (Ушаков). Уп. и с дефиницијом гнезда у речнику из 19. века: ‘различного рода помещение или место, где животные выводят детенышей своих’ (Даль 2006: 416).

Захваљујући лексичкој метафори, гнездо постаје и ‘место боравка / становања човека’, тј. домаће огњиште (*перен.* ‘место жительства, домашний очаг’: *наше гнездо, отцовское гнездо*). Људска представа о гнезду као ‘месту које пружа топлину, сигурност, заштићеност’ рефлектовала се на човеково место становања и омогућила „асоцијативно повезивање [...] двају семантичких садржаја; а ово је асоцијативно повезивање, даље, резултирало преносом номинације” с једног референта на други (Гортан-Премк 2004: 86)⁸: с појма гнезда као места обитавања птица на појам гнезда као домаћег огњишта. На такво виђење гнезда посредно се указује у илустративном делу речничког чланка, али се потврде о њему могу наћи и у другим изворима (текстовима).

В Варваре он открыл положительное качество: любовь к уюту⁹, она неумолимо украшала свое гнездо. (МАС)

[...] она была создана для большого и *теплого семейного гнезда*, но и в этом ей отказали. (НКРЯ)

Додељивање истог језичког знака птичјем и људском месту обитавања могло би се повезати с примарним метафорама ПРИВРЖЕНОСТ ЈЕ ТОПЛОТА, (ЕМОЦИОНАЛНА) БЛИСКОСТ ЈЕ БЛИЗИНА И ОДНОС ЈЕ ОГРАЂЕНИ ПРОСТОР (в. Лелкоф – Џонсон 2014: 272–305) јер се овде гнездо и кућа не повезују само као физички објекти и не посматрају независно од својих станара којима се приписују приврженост и блиски односи, због чега се дати омеђени простор и доживљава као топао и сигуран. То поткрепљује и чињеница да је реч о лексеми *гнездо* у значењу ‘место жительства, домашний очаг’, а *домашний очаг* не означава само родни дом већ и породицу (‘семья, родной дом’).

Значење ‘тајно место окупљања људи с криминалним или другим лошим намерама’ (*перен.* ‘притон, тайное пристанище’) темељи се на виђењу гнезда као места које пружа заклон. Лексема *гнездо* дефинише се помоћу именице *притон* која се данас искључиво негативно одређује као тајно уточиште, јазбина (*воровское, разбойничье гнездо*).¹⁰ Може се претпоставити да је овде трансформација значења настала варирањем посредством појмовне метонимије: СКРИВЕНО МЕСТО ЗА СКРИВЕНУ РАДЊУ.

Посредством метонимијске трансформације *месѿо* → *они који бораве на ѿом месѿу* појавило се значење ‘птичја / животињска породица или њихова

⁸ Гледано из угла композицијалне анализе, код метафоре је реч о преносу номинације, мотивисаном повезивањем сема нижег ранга. При томе се архисема полазног домена замењује архисемом циљног домена (Гортан-Премк 2004: 86). У нашем случају, наведене секундарне компоненте представљају елемент који обједињује семантичке садржаје ‘место жительства птица’ и ‘место жительства човека’.

⁹ Према Ј. Степанову (2004: 826–827) појам ‘уют’ Русе асоцира на „своје”, на топао, миран кућак заштићен од спољашњег света и непознатих људи.

¹⁰ У речнику из 19. века нема оваквог ограничења датог значења лексеме *гнездо*: ‘жиљје, жилище всякого рода; притон, пристанище, скопище, поселение’: Эта деревушка воровское гнездо; Он перенес или свил гнездо на чужбин(у)е (Даль 2006: 417). На слично указују и синтагме типа *гнездо поэтов*, ‘птенцы гнезда Петрова’ (из Пушкинове поеме *Полтава*), *литературное гнездо*, које нису негативно маркиране, а односе се на групе по нечему блиских људи. Позитивна или негативна оцена може зависити од тачке гледишта говорног лица, нпр. *контрреволюционное гнездо*. Могућа је и иронична употреба синтагми с компонентом *гнездо*: «Сокол Жириновского» вернулся в *партийное гнездо* (Трибуна).

младунчад'.¹¹ У овом случају реч је о сродством повезаним станарима гнезда ('семья птиц, животных; выводок'¹²).

[...] индюшка околела, пропадает *все гнездо*!¹³ (НКРЯ)

Рядом с шершнями не стоит делать резких движений. Никогда не убивайте их – можно вызвать нападение *всего гнезда*! (НКРЯ)

По истом принципу настало је и значење 'људска породица као група сродника који потичу из истога дома' (*перен. устар.* 'семья, род (о людях)').

Они все в родстве. Все – из *одного гнезда*. (МАС)

Сын, уже немолодой, снялся со *всем гнездом*, в Киргизию откочевал, плотину какою-то строить. (НКРЯ)

Сегмент семантичког садржаја који се тиче човекове породице или рода данас није актуелан, а у староруском језику лексема *гнѣздо* у значењима 'племя', 'род', 'семья' бележи се од 11. века. Тако је један од великих кнежева добио надимак *Большое Гнездо* (*Всеволод Большое Гнездо*, 1154–1212) јер је имао много деце (осам синова и четири кћери) (БСЭ 1971/5: 442).

Захваљујући форми (удубљеном облику) и чињеници да је реч о месту на којем су концентрисане сродне јединке, назив *гнездо* повезује се с неживом природом, биљкама и гљивама.¹⁴ Код наредних номинација доминантне су следеће особине гнезда:

1. Груписање – 1) 'группа биљака, гљива' ('скопление, группа растений, грибов и пр., растущих вместе') – *гнездо груздей, гнездо цветов*¹⁵; 2) 'группа истоврсних предмета' ('скопление чего-л.; группа каких-л. однородных предметов, расположенных вместе') – у рударству¹⁶ – *гнездо руды, рудные гнезда, гнездо кристаллов, гнезда золотых руд*; 3) 'группа речи с истим кореном' (*лингв.* 'группа слов одного корня') – у лингвистици – *словообразовательное гнездо, гнездо слов, лексическое, синонимическое, словарное, этимологическое, фразеологическое гнездо* (Соколова – Старикова 2019); 'више семенки / биљака посејаних / посађених на једном месту' (с.-х. 'место высева двух или нескольких семян, посадки двух или более растений') – у ратарству – *посев гнездами*¹⁷;

2. Облик – 1) 'улегнуто место у које се нешто умеће' ('углубление, отверстие и т. п., в которое вставляется, вкладывается, вдвигается что-л') – у војној

¹¹ Метонимијска дисперзија представља мутацију „архисеме полазног семантичког садржаја која се састоји у измени ранга њеног основног и пратећег елемента” (Гортан-Премк 2004: 75).

¹² У овом значењу стручни термин *гнездо* присутан је у сточарству (*гнездо* (в животноводстве) – группа сельскохозяйственных животных, полученных как единая группа особей от единого плодотворного осеменения (БРЭ, URL)) и делимично у пчеларству (*гнездо пчел* – часть сотов в улье, занятых расплодом и кормом, где развиваются и живут пчелы [...] (ССП 1955: 77)).

¹³ Секундарна значења добијена метонимијом, као и метафором, реализују се у контексту са семантичким детерминатором (Гортан-Премк 2004: 52, 76), нпр.: *пропадает все гнездо*; она украшала *свое гнездо*.

¹⁴ У језичкој слици света биљке и гљиве претежно су део неорганске природе и не перципирају се као живи организми.

¹⁵ То могу бити и делови биљака: Она сорвала ветку боярышника с пышным *гнездом* белых *цветов* (МАС).

¹⁶ *Гнездо* – относительно некрупное локальное скопление полезного ископаемого, обычно не более 1 м в поперечнике (ГЭ 1986/2: 80).

¹⁷ Уп. с *гнездовой посев* – размещение семян при посеве группами (гнездами) – в рядках или по углам квадрата (квадратно-гнездовой посев) (СХЭС 1989: 108).

вештини – *гнезда для патронов, гнезда для прикладов*; у електротехники – *штетельное гнездо, гнездо детекторной лампы на приемнике, детекторные гнезда приемника, телефонные гнезда приемника, гнездо панельное*; 2) ‘скрыто место за смештај оружја и онога ко се њиме служи’ (‘укрытое место, предназначенное для бойца с оружием’) – у војној вештини – *пулеметное гнездо*¹⁸, *снайперское гнездо, залечь в гнезде*).

У првом случају реч је о метонимијској трансформацији *место* → *они који бораве на њом месту*, тј. с једне стране, указује се на место, а с друге, на груписаност идентичних јединица које се на том месту налазе или развијају као својеврсни „станари гнезда”.

Значења настала као резултат метафоричке асоцијације по облику потврђују чињеницу да се она може појавити „у садејству са неком другом мотивационом везом” (ГОРТАН-ПРЕМК 2004: 90): облик и заклоњеност.

2.3. ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКИ ДЕРИВАТИ. Именица *гнездо* доминанта је истоименог творбено-семантичког гнезда у којем су првостепени деривати лексема: *гнездышко, гнездовище, гнездарь, гнездовье, гнездовой, безгнездый, безгнездный, погнездно, гнездить*¹⁹, *гнездовать, двугнездный*. Остале чланове гнезда чине творенице: *квадратно-гнездовой, гнездиться, гнездилище, взгнездиться, взгнездиться*²⁰, *загнездиться, разгнездиться, угнездиться, угнездить, гнездоваться, гнездование, гнездовка* (ТИХОНОВ 1990/1: 229). У наведеним дериватима углавном се потврђују већ издвојене особине гнезда које су утицале на настанак нових значења.

2.3.1. МЕСТО ОБИТАВАЊА, ОКУПЉАЊА ПТИЦА, ЖИВОТИЊА, ЉУДИ. Изведеница *гнездышко* деминутивни је облик именице *гнездо*. Када се односи на заједнички, породични живот, овај деминутив одсликава гнездо као пријатно, топло, заштићено место: *теплое гнездышко (разг. перен. ‘домашний, семейный уют’ (УШАКОВ)) – семейное гнездышко, устраивать домашнее гнездышко, тихое гнездышко, любовное гнездышко*.

Дериват *гнездовище* (разг. ‘то же, что: гнездо’²¹ (ЕФРЕМОВА, URL)) представља разговорну варијанту именице *гнездо*, насталу додавањем суфикса *-овищ(е)* творбеној основи *гнезд-*. Ради се о форми непродуктивног суфикса средњег рода *-ищ(е)* (хомонима истоветног аугментативног суфикса) код којег је доминантно значење места.²²

¹⁸ *Пулеметное гнездо* – пулеметный окоп, сделанный в крутости стрелкового окопа и траншеи, имеющий легкое перекрытие, защищающее от осколков снарядов и шрапнели, и открытый с тылу (ФС, URL).

¹⁹ Глагол *гнездить* не наводи се у речницима, а у електронском корпусу руског језика даје се само један пример употребе: Савоня, оставшись наедине с самим собой, поудобнее *гнездит* голову в поднятом вороте бушлата (НКРЯ).

²⁰ Овај глагол није присутан у речницима савременог руског језика (‘взмоститься гнездом, устроить где, на чем гнездо, сиденье; приютиться высоко’ (ДАЛЬ 2006/1: 258)).

²¹ У значењима: ‘место, устраиваемое птицами для кладки яиц и высидывания птенцов’; ‘место обитания некоторых животных, насекомых’; *перен. ‘выводок птиц, животных’* (ЕФРЕМОВА). Примери употребе показују да се лексема *гнездовище* може односити и на места обитавања или окупљања људи: *отцовское гнездовище, чиновничьи гнездовища*.

²² Помоћу датог суфикса раније су се образовали називи места од именичких основа са значењем предмета или радње, нпр.: *пастбище, пожарище, логовище*. У облику *-ищ(е), -овищ(е)*

– Скоро ляжет снег – и вылезут из своих *гнездовищ* птицы и звери, и снова оживет тайга. (НКРЯ)

С друге стране, дериват *гнездилище*, који означава уточиште (‘тайное пристанище, убежище, обиталище кого-либо’ (ЕФРЕМОВА)) садржи продуктивни суфикс *-лищ(е)*, „производящий от глагольных основ существительные со значением места, вместилища, где происходит или производится какое-нибудь действие: *обиталище, жилище [...]*” (Виноградов 1986: 110): *гнездилище торговцев, гнездилища крыс и бродячих собак, гнездилища саранчи*.²³

Изведенице *гнездовье* (‘место гнездования’) и *гнездовка* (‘то же, что гнездовье’) означавају место где се птице гнезде, гнездилиште.

Некоторые из ученых отправились исследовать птичьи *гнездовья* и собирать растения. (МАС)

На острове обнаружена *гнездовка* белых полярных чаек. Всего около 100 гнезд. (МАС)

Лексемом *гнездовье* именује се и место живљења / окупљања људи.

Под литераторскимима местами подразумевались квартиры вокруг метро «Аэропорт», *гнездовье* вокруг Шкловского и его частой гостии Лили Брик [...]. (НКРЯ)

Судећи по употреби лексеме *гнездовье*, улогу денотата може имати и међусобно повезана људска заједница која борави на одређеном месту, што је још један пример метонимијске трансформације.

В этом мире, оказывается, исчезают не люди, а целые *гнездовья*, племена со своим бытом, разговором, играми, музыкой. (НКРЯ)

2.3.2. ИЗГРАДЊА, НАСЕЉАВАЊЕ, СМЕШТАЊЕ, ВЕЛИЧИНА, ФУНКЦИЈА. Глагол *гнездиться* (‘жить, устраивать гнезда (о птицах)’) обједињује прављење гнезда²⁴ и обитавање у њему²⁵. При томе насељавање може бити масовно, што је најсвојственије инсектима (‘жить гнездами в большом количестве (о насекомых)’).

В ней [скале] много углублений, в которых *гнездятся* дикие голуби. (МАС)

В щелях *гнездятся* тараканы. (МАС)

Када се тиче људи, код овог глагола долази до изражаја представа о гнезду као скученом месту (*перен.* ‘ютиться, иметь пристанище (о людях)’).²⁶

овај суфикс појављује се „в названиях части, за которую держат предмет, обозначенный основой”, нпр. *топорище, кнутовище* (Виноградов 1986: 110). Именица *гнездовище* могла је настати по аналогји са својим (квази)синонимом *логовище* (‘место, являющееся жилищем зверя, на земле или в неглубокой открытой яме’ (Ушаков)).

²³ Неки примери показују да „обитаваоци” уточишта могу бити и апстрактне појаве, нпр. *гнездилища нечистой силы*.

²⁴ У деривату *загнездиться* (‘начать гнездиться’ (ЕФРЕМОВА)) присутна је компонента почетка радње.

²⁵ Глагол *разгнездиться* (‘разместиться по гнездам (о птицах) (ЕФРЕМОВА) карактерише усмереност радње на различите стране.

²⁶ Смештање на малом простору означавају и деривати *угнездить* (*разг.* ‘поместить, расположить что-либо в тесном месте, на небольшом пространстве (ЕФРЕМОВА)) и *угнездиться* (‘поместиться, расположиться на небольшом пространстве’). Код секундарног значења глагола *угнездиться* у првом плану је удобност (‘удобно устроиться где-л., обычно на небольшом пространстве’).

Заехали потом к старой княгине, жившей в большом темном доме. Там жилым пахло только в одном уголке, где она *гнездилась*. (МАС)

Глагол *гнездиться* односи се и на човеков унутрашњи свет (*перен.* ‘проч-но держаться в ком-, чем-л., где-л.; корениться’), па се гнездити могу мисли и осећања (*тоска гнездится, мысли гнездятся*). Ово значење темели се на виђењу гнезда као места укоренивања, уврежености, постојаности.²⁷

Темное чувство скрыто гнездилося в его сердце. (МАС)

Извођење младунчади, као сврха прављења гнезда и његова основна функција, акцентовано је у значењу које обједињује глаголе *гнездоваться*²⁸ (‘выводить птенцов, детенышей, устраивая для этого гнезда, логова и т. п.’) и *гнездиться* (‘то же, что гнездоваться’).

Место, где всегда жили и *гнездились* волки, мужики звали Старым Бездоном. (МАС)

Начавшие *гнездоваться* грачи, разбуженные непогодью [...], срываются с гнезд и с тревожным граем долго летают над селом. (МАС)

Исто вреди и за мотивисану глаголску именицу *гнездование* (‘выведение птенцов, детенышей, связанное у большинства птиц и некоторых животных с витьем, устройством гнезда’): *период гнездования птиц*.

2.3.3. НЕПОСТОЈАЊЕ МЕСТА ОБИТАВАЊА. Придев *безгнездный* (*безгнездый*) указује на одсуство гнезда, нпр. *безгнездая курица*.

[...] но как раз на этот случай вышел на крыльцо Порфирий Прокофьевич, потому что Мишутка ткнулся в то самое место, где давно уж тайком от дьячка неслась *безгнездая* курица, которая в испуге [...] кудахтала у крыльца, смешно расставивши крылья и как бы вызывая хозяина за нее заступиться. (НКРЯ)

2.3.4. РАСПОРЕЂЕНОСТ У ГРУПАМА. Осим на гнездо као место, придев *гнездовой* односи се на начин распоређености руде, биљака и др. (‘прил. к гнездо’; ‘образующий гнезда’²⁹, *расположенный гнездами*): *гнездовые залегаания руды, гнездовое скопление полезных ископаемых, гнездовой посев*. То важи и за сложену именицу *квадратно-гнездовой*³⁰, о чему је делимично већ било речи.³¹

2.3.5. УЗРАСТ. Ловачким термином *гнездарь* (‘ловчая птица, пойманная и прирученная в возрасте птенца’ (УШАКОВ)) именује се птић којег узимају из гнезда да би га припитомили и обучили лову. Овде је веза са гнездом посредна – преко онога ко у њему обитава, а акценат је на раном узрасту.

²⁷ То се може рећи и за његов дериват *вгнездиться* (‘вселиться, укорениться где-л., в чем-л.’).

²⁸ Глагол *гнездовать* (разг. ‘гнездоваться’ (БТС 2000: 212)) представља разговорну варијанту рефлексивног облика *гнездоваться*. Његово секундарно значење (*лингв.* ‘собирает в гнезда (б зн.)’ – *гнездовать родственные слова* (БТС 2000: 212)) тиче се гнезда као лингвистичког термина (груписање у гнезда).

²⁹ У значењима: ‘скопление чего-л.; группа каких-л. однородных предметов, расположенных вместе’ и с.-х. ‘место высева двух или нескольких семян, посадки двух или более растений’.

³⁰ *Квадратно-гнездовой посев* – способ посева сельскохозяйственных культур, при котором семена размещают по несколько штук в углах квадрата (прямоугольника) (БСЭ 1973/11: 563).

³¹ У савременим речницима нема одреднице *погнездно*, а у (Даль 2006/3: 152) наводи се пример: Бабки ставят *погнездно*, гнездами, четами (*бабки* су кости стоке које су се у игри сличној игри пиљака могле распоређивати у виду гнезда).

А я хитрый, – хвастался Фарух, – я никогда не возьму себе взрослого сокола, только с *гнездарем* охочусь. (НКРЯ)

2.4. Синоними лексеме *ГНЕЗДО*. Као извори послужили су *Словарь синонимов русского языка* З. Я. Александрове (даље ССРЯ) и *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений* Н. Абрамова (даље СРС) за које је својствен широк приступ одређивању синонима. То је нарочито уочљиво код речника Абрамова, а с обзиром на време његовог настанка приметна је и делимична застарелост представљених лексичких јединица. У складу с подацима из поменутих лексикографских извора, именица *гнездо* (или деривати с истим кореном) у одговарајућим значењима улази у синонимске низове с различитим доминантама: *жилище, средоточие, укорениться, устроиться* (ССРЯ); *вертеп, жилище, источник, куча, помещение, семейство, убежище, углубление, помещаться, утверждаться* (СРС). Реч је о доминантама чији низови садрже чланове са општом семантиком: 1) ‘место на којем бораве људи’ (*жилище*³², *делимично помещение*³³); 2) ‘група људи повезаних родбинским везама’ (*семейство*³⁴); 3) ‘смештање некога или нечега на одређеном месту’ (*помещаться*³⁵, *утверждаться*³⁶, *укорениться*³⁷, *устроиться*³⁸); 4) ‘(тајно) место окупљања, боравка људи које може пружити заклон’ (*вертеп*³⁹, *убежище*⁴⁰); 5) ‘место (средиште) из којег се нешто шири’ (*ис-*

³² *Жилище* – дом, квартира, крыша (над головой), кровля, приют, пристанище, угол, гнездо; *жилье* (разг.); *кров* (высок.); *обитель* (трад.-поэт., теперь шутол.); *жилплощадь* (офиц.); *обиталище, жило* (устар.); *фатера* (устар. прост.); *сень* (трад.-поэт.) / просторное: *апартаменты* / неопрятное: *берлога, логово, логовище* (разг.) / темное, тесное: *нора*; *мурья* (устар. прост.) (ССРЯ 2001: 122–123) и *жилище* – *жилье, обиталище, обитель, кров, приют, жилище, местожительство, местонахождение, местопребывание, квартира, постой, гнездо, притон, пристанище; кибитка, чум, юрта*. Ср. *дом* и *убежище* (СРС, URL).

³³ *Помещение* – место, *вместилище, гнездо, гнездилище, хранилище, приют, убежище; отделение, склад, складочное место, депо, житница, ризница, сокровищница; водовместилище, водоем, бассейн, резервуар, аквариум; казнохранилище, книгохранилище, библиотека; арсенал. Помещение для жилья* – дом, *квартира; берлога, голубятня, скворешница (sic!), закута, конура, курятник, логово, логовище*. Ср. *убежище* (СРС).

³⁴ *Семейство* – семья, фамилия, дом, род, династия; *домашний очаг*. Собраться всем домом. Он устроил себе на чужбине теплое *гнездышко* (свил себе теплое *гнездо*) (СРС).

³⁵ *Помещаться* – *вмещаться, водворяться, воцаряться, деваться, гнездиться, угнездиться, поселяться, укореняться, пускать корни, утверждаться, располагаться, стать лагерем*. Там крамола свила себе *гнездо*. Ср. *приспособляться* (СРС).

³⁶ *Утверждаться* – *помещаться, воцаряться, угнездиться, укорениться*. Там крамола свила себе *гнездо*. Прот. *Пошатнуться* (СРС).

³⁷ *Укорениться* – 1. *установиться, укрепиться, внедриться, вкорениться, войти в обычай (или в обиход), пустить корни; въестся (разг.)* / о плохом: *свить (себе) гнездо*; 2. см. *приняться* 1 (ССРЯ 2001: 517).

³⁸ *Устроиться* – 1. *пристроиться, примоститься, приткнуться (разг.); приснаститься, притулиться (прост.)* / удобно: *расположиться; угнездиться (разг.)*. См. также *поместиться, приютиться* 2. *обосноваться* / о ком-л., чем-л. нежелательном: *свить (себе) гнездо* 3. см. *наладиться* 4. см. *поступить* 1 (ССРЯ 2001: 528–529).

³⁹ *Вертеп* – *гнездо, гнездилище, трущоба, притон, пристанище*. Вертеп разбойников. Ср. *убежище* (СРС).

⁴⁰ *Убежище* – *прибежище, приют, пристанище, стан, пристань, притон, гнездо, гнездилище, вертеп, трущоба; пансион, интернат, общежитие, заведение, монастырь, фаланстер*. Приют для малолетних. Гнездо (гнездилище, пристанище) разбойников. Воровской притон, воровское гнездо. Петербургские трущобы. Нет ни куста, ни убежища. *Давать приют* –

точник⁴¹); 6) 'место скупљања некога или нечега' (*средоточие*⁴²); 7) 'већа количина предмета натрпаних на једном месту' (*куча*⁴³); 8) 'удубљено место' (*углубление*⁴⁴).

У неким низовима лексема *гнездо* присутна је само у оквиру илустративног материјала и то као део фразеологизма *свить (себе) гнездо*.⁴⁵ У синонимској групи *семейство* она је представљена и у деминутивној форми, а фразеологизам се односи на заснивање дома, породице: Он *устроил себе* на чужбине *теплое гнездышко* (*свил себе теплое гнездо*). Исти израз појављује се и у низовима с доминантама *помещаться* и *утверждаться*. У овом случају реч је о негативном контексту који гнездо представља као место укоренености нечега (конкретно завере, побуне): Там крамола *свила себе гнездо*. У истоветном значењу и с напоменом о негативној обојености овај фразеологизам смештен је у синонимске групе *укорениться* и *устроиться* у ССРЈ. Чланови низова *помещаться* и *утверждаться* у СРС јесу и глаголи *гнездиться* (доминанта *помещаться*) и *угнездиться* (доминанте *помещаться*; *утверждаться*), док је у ССРЈ глагол *угнездиться* део групе с доминантом *устроиться* и односи се на удобно смештање. Одређење гнезда као уточишта оправдава сврставање лексичких јединица *гнездо* и *гнездилище* у синонимске низове *вертеп* и *убежище* у СРС. Удубљена форма гнезда примарна је за његово уврштавање у низ *углубление*.

Дакле, у представљеним доминантама за синонимске низове у које је сврстана лексема *гнездо* присутне су све раније утврђене особине гнезда. Иако лексему *гнездо* садрже само у оквиру илустративних примера, додатне информације пружају низови са општом семантиком 'место (средиште) из којег се нешто шири' (Очаг (*гнездо*) заразы (доминанта *источник*) и 'већа количина предмета натрпаних на једном месту' (В этом селе избы стоят *гнездами* (доминанта *куча*), код којих је акценат на централизованости јединица у једној тачки. Реч је о крајње периферним и застарелим значењима лексеме *гнездо*. Посебну пажњу заслужује фразеологизам *осиное гнездо* (унутар низа с доминантом *средоточие*) који се као редукција пословице *осиного гнезда не тронь* првобитно односио на групу зловних и опасних људи ('общество зловных людей, тревожит которое небезопасно' (СРФ 1998: 116)), да би се проширио и на место њиховог боравка ('о скопище неприятных, исполненных

укрывать, принимать к себе, принимать под свой кров, принимать у себя, приютить; пристанодержательствовать (СРС).

⁴¹ *Источник* – ключ, родник; начало, колыбель. Очаг (гнездо) заразы. Рассадник православия. Ср. *начало* (СРС).

⁴² *Средоточие* – центр, сердце, очаг, фокус, штаб, штаб-квартира / о скопленнии общественно вредных сил: *осиное гнездо* (ССРЈ 2001: 480).

⁴³ *Куча* – ворох, громада, гряда, горка, кипа, купа, сугроб; скирд, стог, омет. Тела лежали грудями. В этом селе избы стоят гнездами. Деревья стоят купами. Стог (скирд) сена. Кладь (одонье, одонья, зарод) хлеба. Омет соломы. Ср. *стадо*, *толпа* (СРС).

⁴⁴ *Углубление* – борозда, воронка, впадина, выбоина, выбоёй, избоина, вымоина, ухаб, выемка, глубь, гнездо, дупло, жерло, ложка, колдобина, котловина, лоно, лунка, ниша, очко, полость, паз, ячейка; яма, ямина, канава, канал, овраг, ров, рытвина, буерак, яр; долина, ложбина, лощина, ущелье, расщелина, расселина, пещера, грот, нора. Ср. *бездна*, *морицина* и *отверстие* (СРС).

⁴⁵ О фразеологизмима који се овде помињу биће речи и у параграфу 2.6.

злобы по отношению друг к другу или общественно вредных, враждебно настроенных людей, об их жилище, местонахождении и т. п.’). И овде је, као и код значења ‘тајно место окупљања људи с криминалним или другим лошим намерама’, гнездо изгубило позитивне компоненте, те се може говорити о трансформацији посредством појмовне метонимије: СКРИВЕНО, ОПАСНО МЕСТО ЗА СКРИВЕНЕ, ОПАСНЕ ЉУДЕ И РАДЊЕ.

2.5. АСОЦИЈАТИВНО ПОЉЕ *ГНЕЗДО*. Анализа асоцијативног поља *гнездо* вршена је на материјалу асоцијативног речника (*Русский ассоциативный словарь*, РАС, URL). Дато поље чине 102 реакције⁴⁶ (44 различите и 30 са учесталошћу 1).

Реакције испитаника на стимулус *гнездо* овде се групишу на основу когнитивне блискости, тј. претпостављеног узрока (мотивације) за повезивање стимулуса и реакције.

ОБИТАВАОЦИ ГНЕЗДА: *птицы* (21)⁴⁷, *кукушки*⁴⁸ (12), *птица* (6), *птичье* (4), *ворона* (5), *вороны* (3), *воронье* (3), *кукушка* (2), *птенец* (2), *птенцы* (2), *птиц* (2), *воробыиное* (1), *глухаря* (1), *грач* (1), *для птиц* (1), *куриное* (1), *ласточка* (1), *ласточки* (1), *ласточкино* (1), *орла* (1), *сороки* (1), *утиное* (1); *осиное* (5), *змеи* (1), *змеиное* (1); *корова*⁴⁹ (1);

Функција ГНЕЗДА: *яйцо* (1);

Локација ГНЕЗДА: *дерево* (2), *ветки* (1), *на дереве* (1);

Место обитавања људске породице или САМА ПОРОДИЦА: *дом* (3), *очаг* (1), *дворянское* (1); *вить* (1), *свитое* (1);

ОКРУЖЕЊЕ: *тепло* (1), *теплое* (1), *укрытие* (1), *уют* (1), *родители* (1);

ТЕЖЊА: *найти гнездо* (1);

Изглед: *на голове* (1);

Облик: *мех*⁵⁰ (1);

ПРЕЦЕДЕНТНИ ТЕКСТ: *Пуаро*⁵¹ (1).

Као што се могло очекивати, гнездо је првенствено повезивано са птицама као његовим обитаваоцима, а од других животиња само с инсектима и гмизавцима, али у много мањој мери. Када је реч о човеку, највише одговора односи се на дом, породицу и амбијент који у њима влада, што је резултат повезивања гнезда са топлим, удобним и сигурним местом. Важан елемент концептуализације гнезда овде је и родна веза, тј. осећај припадности.

2.6. ГНЕЗДО У РУСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА. У изворима с најобимнијим чланцима за одредницу *гнездо* велики део фразеологизама и изрека ексцерпиран је из дијалекатског материјала, регионално је маркиран (в. БСРНС, БСРП)

⁴⁶ Овај број реакција, тј. учесника експеримента, сматра се довољним код истраживања у којем се употребљавају и други извори информација, чиме се омогућује прецизније описивање садржаја анализираног појма (Стефановић 2022: 48).

⁴⁷ Бројеви у заградама показују број реакција.

⁴⁸ Дату реакцију могао је изазвати и назив филма *Пролетая над гнездом кукушки*.

⁴⁹ Вероватно је реч о асоцијацији на деčју песму *Гнездо* (С. Жатин): «Я нашел гнездо коровы! Ловко прячутся они!» (<https://babypoems.ru/stihi/sergey-jatin-gnezdo?ysclid=m5txhqo-tex951014631>).

⁵⁰ Ова реакција посредно је мотивисана округлим обликом гнезда. Има се у виду крзно као материјал од којег се праве кревети за псе у форми гнезда.

⁵¹ Главни јунак приче А. Кристи *Осиное гнездо*.

и одсликава засебну језичку слику света. Дескриптивни речници савременог руског књижевног језика у илустративном делу чланака бележе фразеологизме *осиное гнездо* и *свить (себе) гнездо*. Фразеолошки речници у којима су првенствено представљени шире распрострањени фразеологизми, поред наведених, садрже и следеће јединице: *вылетать (вылететь) из гнезда*; *дворянское гнездо*; *птенцы гнезда Петрова*; *родимое гнездо*; *родовое гнездо*. Неки од ових фразеологизама већ су помињани, али ће бити уврштени и у наредну анализу. У датим фразеологизмима *гнездо* је:

1) 'породица, дом, огњиште, породични посед': *вылетать (вылететь) из гнезда* ('оставлять родительский дом, становится самостоятельным' (ФССРЯ 2014: 102)); *дворянское гнездо* (устар. 'о дворянской семье, усадьбе' (Федоров 2008: 139)); *родимое гнездо* ('место, где кто-либо родился и вырос; родной дом' (Федоров 2008: 139)); *родовое гнездо* ('место, где жили предыдущие поколения предков' (ФСРЯ 2003: 106)); *свить себе гнездо* (разг. 'устроить уютное жилище, завести семью' (ФСРЯ 2003: 106));

2) 'место где се нешто или неко укоренеује': *свить себе гнездо* (перен. 'утвердиться, укорениться в ком-либо, чем-либо' (ФСРЯ 2003: 106); 'завестись, поселиться, расплодиться где-н.' (Ушаков));

3) 'место окупљања лоших, опасних људи и сами људи': *осиное гнездо* (разг. презр. 'о жилище, скопище общественно вредных, опасных людей' (Федоров 2008: 139));

4) 'група истакнутих људи окупљена око некога': *птенцы гнезда Петрова* ('о плеяде соратников великого русского царя Петра I' (ФССРЯ 2014: 494)).

3. ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК. У овом раду намера је била да се установи што потпунија слика о гнезду коју пружају различити лексикографски извори савременог руског књижевног језика. Речнички подаци о лексеми *гнездо* (њена значења, етимологија, деривати, синонимски низови с њеним учешћем, фразеологизми с компонентом *гнездо*, информације садржане у истоименом асоцијативном пољу) пружили су добар основ за опис 'гнезда', који уједно представља реконструкцију овог фрагмента руске језичке слике света. Праћењем мотивације за именовање различитих денотата речју истог звучног састава могло се утврдити које су особине гнезда као објекта физичког света биле доминантне у том процесу.

У етимологији лексеме *гнездо* указује се на првобитну везу између седења, тј. боравка птица на одређеном месту и продужетка врсте као основне функције гнезда. У примарном значењу лексеме *гнездо* ('место које птице и друге животиње праве (уређују) и користе за извођење потомства'), акцен-тују се физички (*птицы / животные устраивают, приспособливают, выют гнездо; под крышей, в дупле, на дереве*) и функционални аспект гнезда (*для кладки яиц, для высидывания птенцов, для зимовки, для хранения запасов*), што потврђују и примери употребе. Иако су исти аспекти присутни и у дефиницијама човековог дома⁵², асоцијативно повезивање птичјег и људског места обитавања темељи се на вредносним особинама (осећају топлине, при-

⁵² В. анализу појма 'дом' у (Бартмињски 2011: 219–243), чијим се резултатима овде делимично користимо.

ности, сигурности, заштићености) које се приписују гнезду, те оно поприма и друштвени аспект: *свить себе гнездо, покинуть гнездо, родное гнездо, родовое гнездо*.

Према анализираном речничком материјалу, основну садржину која дефинише лексему *гнездо* чине домени МЕСТО (гнездо као објекат, простор), ДОГАЂАЈ (боравак) и ОНИ КОЈИ УЧЕСТВУЈУ У ДОГАЂАЈУ (птичја / животињска породица). Из основне структуре 'птице / животиње бораве у њима прилагођеном објекту (простору)' изводе се остали семантички садржаји лексеме *гнездо* мењањем лексичко-семантичких реализација домена, на пример: 'људи бораве у простору у којем се осећају пријатно' (*теплое семейное гнездо*), 'људи бораве у простору у којем се осећају заклоњено' (*разбойничье гнездо, пулеметное гнездо*), 'више биљака или предмета налази се на истом простору на малом растојању' (*гнездо груздеј, гнездо руды*). Дати садржаји у корелацији су с особинама гнезда које су уочљиве или важне човеку (па му их он приписује) и које чине мотивациони основ за асоцијативно повезивање и преношење номинације с једног појма на други. Сходно томе, именовање различитих елемената ванјезичке стварности истим језичким знаком код лексеме *гнездо* најчешће је резултат метафоричких и метонимијских трансформација, лексичких и појмовних. Семантички садржај лексеме *гнездо* богатио се захваљујући метафоричким преношењима која се темеље на асоцијативном повезивању гнезда с: 1) човековим местом становања или боравка (без обзира на разлоге или на трајање); 2) местом на којем су груписане истоврсне јединице; 3) улегнућем у које се нешто умеће. Посредством метонимијске трансформације *месѿо* → *они који бораве на ѿом месѿу* назив *гнездо* пренео се на станаре гнезда и људе који потичу из истог дома.

У творбено-семантичким дериватима и синонимима лексеме *гнездо*, као и у фразеологизмима чији је она део потврђују се особине гнезда издвојене при анализи речничких значења, али су неке од њих у дериватима и синонимима очигледније (*теплое гнездышко, свить себе гнездо*).

Анализа асоцијативног поља *гнездо* показује да је у језичкој свести данашњих говорника руског језика фокус на ономе ко обитава у гнезду. Много ређе гнездо се доживљава као метафора породичне блискости и заједничког живота који почива на међусобној повезаности. Приметно је и да материјал добијен анкетирањем није информативан као поједини делови корпуса. На то је сигурно утицао мањи број испитаника у поређењу с другим асоцијативним пољима, која углавном садрже око 500 реакција. Осим тога, у асоцијативном пољу, по правилу, најзаступљеније су реакције које су повезане с оним што је најактуелније у свакодневном животу испитаника, па се у оваквим случајевима добијају само најважније одлике стимулуса.

Опис слике гнезда у савременом руском језику извршен је и с намером да послужи као полазиште за будуће анализе које би омогућиле поређење добијених резултата са ситуацијом у народној култури или другим словенским језицима, што ће бити наредни корак у истраживању 'гнезда' као сегмента језичке слике света.

ИЗВОРИ

- Аникин: А. Е. Аникин. *Русский этимологический словарь*, 11. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН; Новосибирск: Институт филологии Сибирского отделения РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017.
- ГЭ 1986/2 ЕФРЕМОВА: *Большая российская энциклопедия* (гл. ред. С. Л. Кравец). Научно-образовательный портал «Большая российская энциклопедия». <<https://bigenc.ru/c/gnezdo-v-zhivotnovodstve>> Аникин 201727dc2e> 27.10.2024.
- БСРНС: В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. *Большой словарь русских народных сравнений* (под общ. ред. В. М. Мокиенко). Москва – Санкт-Петербург: ОЛМА Медиа Групп, 2008.
- БСРП: В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. *Большой словарь русских поговорок* (под общ. ред. В. М. Мокиенко). Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007.
- БСЭ: *Большая советская энциклопедия* (гл. ред. А. М. Прохоров), 5, 11. Москва: Советская энциклопедия, 1971, 1973.
- БТС: *Большой толковый словарь русского языка* (гл. ред. С. А. Кузнецов). Санкт-Петербург: НОРИНТ, 2000.
- БЭС: *Биологический энциклопедический словарь* (гл. ред. М. С. Гиляров). Москва: Советская энциклопедия, 1986.
- ГЭ: *Горная энциклопедия* (гл. ред. Е. А. Козловский), 2. Москва: Советская энциклопедия, 1986.
- Даль: В. И. Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка* (под ред. А. Н. Филиппова), 1, 3. Москва: РИПОЛ классик, 2006.
- ЕФРЕМОВА: Т. Ф. ЕФРЕМОВА. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Москва: Русский язык, 2000. <<https://lexicography.online/explanatory/efremova/>> 16.10.2024.
- МАС: *Словарь русского языка: в 4-х тт.* (под ред. А. П. Евгеньевой). Москва: Русский язык, Полиграфресурсы, 1999. <<https://lexicography.online/explanatory/mas/>> 16.10.2024.
- НКРЯ: Национальный корпус русского языка <ruscorpora.ru> 17.10.2024.
- РАС: Ю. Н. КАРАУЛОВ и др. *Русский ассоциативный словарь*. Москва: АСТ, Астрель, 2002. <<http://tesaurus.std-555.ist.mospolytech.ru/dict/>> 20.10.2024.
- СД: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* 1 (под ред. Н. И. Толстого). Москва: Международные отношения, 1995.
- СМ: *Словенска митологија. Енциклопедијски речник* (ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић). Београд: Zepter Book World, 2001.
- СРС: Н. АБРАМОВ. *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*. Москва: Русские словари, 1994. <<https://lexicography.online/synonymy/abramov/>> 27.10. 2024.
- СРФ: А. К. БИРИХ, В. М. МОКИЕНКО, Л. И. СТЕПАНОВА. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник* (под ред. В. М. Мокиенко). Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- ССП: Х. Н. АБРИКОСОВ и др. *Словарь-справочник пчеловода*. Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1955.
- ССРЯ: З. Е. АЛЕКСАНДРОВА. *Словарь синонимов русского языка: Практический справочник, ок. 11000 синонимических рядов*. Москва: Русский язык, 2001.
- СХЭС: *Сельскохозяйственный энциклопедический словарь* (гл. ред. В. К. Месяц). Москва: Советская энциклопедия, 1989.
- Тихонов: А. Н. Тихонов. *Словообразовательный словарь русского языка*, 1–2. Москва: Русский язык, 1990.
- Трибуна: <https://www.tribuna.nad.ru/sokol-zhirinovskogo-vernulsya-v-partijnoe-gnezdo/?ysclid=mczwnuy4k5_2293207867> 12.07.2025.
- УШАКОВ: *Толковый словарь русского языка* (под ред. Д. Н. Ушакова). Москва: Советская энциклопедия – ОГИЗ – Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1935–1940. <<https://lexicography.online/explanatory/ushakov/?ysclid=meyspih1xs850622170>> 16.10.2024.
- Федоров: А. И. Федоров. *Фразеологический словарь русского литературного языка: ок. 13000 фразеологических единиц*. Москва: Астрель – АСТ, 2008.
- ФС: В. Ф. ШПЕРК. *Фортификационный словарь* (ред. В. С. Амитров). Москва: ВИА, 1946.
- УШАКОВ, URL< <https://litlife.club/books/139465/read?ysclid=mfra7dl5b3581337950&page=32>> 12.07.2025.

ФСРЯ: И. В. Федосов, А. Н. Лапицкий. *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: ЮНБЕС, 2003.

ФССРЯ: Ю. А. Ларионова. *Фразеологический словарь современного русского языка*. Москва: Аделант, 2014.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БАРТМИЊСКИ, Жежи. *Језик – слика – свей*. Београд: SlovoSlavia, 2011.

ВИНОГРАДОВ, В. В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Москва: Высшая школа, 1986.

ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. *Полисемија и орјанизација лексичкој сисџема у срџскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексиколоџија срџској језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексиколоџка линџвокулџуролоџија*. Нови Сад: Матица српска, 2024.

КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Сџилисџиика и џрамаџиика сџиџилских фиџура*. Београд: Јасен, 2015.

ЛЕЈКОФ, Џорџ, Марк Џонсон. О појмовној метафори. Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање. Хресџомаџија из коџниџивне линџвисџиике*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 273–305.

МАСЛОВ, Ю. С. *Введение в языкознание*. Москва: Высшая школа, 1987.

РАДЕН, Гинтер, Золтан Кевечеш. Ка теорији метонимије. Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање. Хресџомаџија из коџниџивне линџвисџиике*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 307–336.

СОКОЛОВА, Т. С., Г. Н. Старикова. Метафорический термин *гнездо* и его производные в русистике. *Вестник Томского государственного университета* 448 (2019): 75–82.

СТЕПАНОВ, Юрий. *Константы: словарь русской культуры*. Москва: Академический проект, 2004.

СТЕФАНОВИЋ, Марија. *Улавирниџу речи: оџлеџи из руске и срџске коџниџивне семанџиике*. Нови Сад: Филозофски факулте у Новом Саду, 2022.

*

КЛИКОВАС, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.

Драгана Поповић

Дарја Войводић

ГНЕЗДО В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА: АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В настоящем исследовании проводится анализ семантического содержания лексемы *гнездо* в русском языке с целью выявления мотивации как первичной, так и вторичной номинации. Особое внимание уделяется процессам расширения значения, осуществляемым преимущественно через метафорические и метонимические трансформации, рассматриваемые как когнитивные и языковые механизмы концептуализации действительности. Исследование опирается на лексикографические и психолингвистические источники и охватывает анализ значений, этимологии, словообразовательных дериватов, синонимов, ассоциаций и фразеологизмов. Установлено, что лексема *гнездо* является многозначной: основное значение связано с местом, где птицы откладывают яйца и выводят птенцов, а переносные значения обозначают семью, дом, убежище и др., а также относятся к специализированным терминам из различных областей. Концепт ‘гнездо’ охватывает такие элементы, как «место», «скрытость», «уют», «общность», а также «тайность» и «опасность» в негативных контекстах. Анализ ассоциативного поля показывает, что в языковом сознании современных носителей понятие ‘гнездо’

все чаще сводится к его первичному, зоологическому значению, а гораздо реже воспринимается метафорически. Данное описание образа гнезда в современном русском языке может послужить отправной точкой для будущих анализов, которые позволили бы сравнить полученные результаты с ситуацией в народной культуре или в других славянских языках, что станет следующим шагом в исследовании гнезда как сегмента языковой картины мира.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
dragana.popovic@ff.uns.ac.rs
darja.vojvodic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 16. јуна 2025;
прихваћено 4. новембра 2025)

Марија Јаневска

СПЕКТРАЛНЕ ОДЛИКЕ НЕМАТЕРЊИХ МОНОФТОНГА У СРПСКО-ЕНГЛЕСКОМ МЕЋУЈЕЗИЧКОМ СИСТЕМУ*

У раду се сагледава продукција америчких монофтонга /i, i, u, u, e, e, o, æ, ʌ, ɔ, ɜ, ɑ/ у међујезику тридесет говорника енглеског језика као страног. Посебан фокус јесте на испитивању способности српских говорника да успоставе дистинкцију између суседних нематерњих вокала у вокалском простору. Поменуте вокале илустровале су једносложне речи које су биле уметнуте у оквирну реченицу. Анализа је подразумевала поређење нормализованих вредности првог и другог форманта опуштених и напетих вокала. Резултати анализе показују да српски говорници праве квалитативну разлику између суседних монофтонга али да вокалски квалитет није у потпуности адекватан.

Кључне речи: међујезик, општеамерички варијетет, монофтонг, вокалски квалитет, српски ученици енглеског језика као страног.

This paper examines the production of American monophthongs /i, i, u, u, e, e, o, æ, ʌ, ɔ, ɜ, ɑ/ in the Interlanguage of thirty speakers of English as a foreign language. The primary purpose of this study was to observe whether native speakers of Serbian can distinguish between the neighbouring vowels in the vowel space area. Monosyllabic words illustrating the vowels in question were pronounced in a carrier sentence task. Formant measurements (F_1 and F_2) were normalized and compared for neighbouring lax and tense vowels. The obtained results indicate that our subjects' vowels are, in fact, distinguished from one another by their frequency values. However, the vowel quality is not quite adequate.

Key words: Interlanguage, General American, monophthong, vowel quality, Serbian EFL learners.

1. Увод. Досадашње анализе међујезика подразумевале су углавном продукцију америчких монофтонга и њихово поређење са српским вокалима у циљу извођења закључака о степену интерференције матерњег језика. Квалитет вокала изговорених од стране српских говорника поређен је често и са вредностима изворних говорника како би се утврдило колико су успешно српски говорници усвојили нематерње вокале (в. ČUBROVIĆ 2016; 2017; 2019; 2020; ВЈЕКИЋ – ČUBROVIĆ 2021; ВЈЕКИЋ 2022). Како у српском језику фонолошки статус имају само монофтонзи, контрастивне анализе темељиле су се на опсервацији америчких монофтонга који су перцептивно блиски српским вокалима, изостављајући, притом, дифтонге и дифтонгизирани вокале. Тако су предмет анализе најчешће били монофтонзи /i, i, u, u, e, æ, ʌ, ɔ, ɑ/.

Осим поменутих монофтонга, вокалски систем општеамеричког варијетета енглеског језика чине и вокали /ə, ɜ, e, o, aɪ, aʊ, ɔɪ/ (YAVAŞ 2011: 3).

* Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научно-истраживачког рада истраживача на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-136/2025-03/200198).

Централни вокал /ə/ реализује се, додуше, само у ненаглашеном слогу, а његов наглашени парњак /з/ редовно претходи апроксиманту /r/ због чега се он чешће обележава као [з] јер у датом контексту долази до г-обојеног вокала (енгл. *rhotic coloring*) (CARLEY – MEES 2020: 127–128). Вокале /е/ и /о/ одликује изврстан степен дифтонгизације (ZSIGA 2013: 27), због чега их неки аутори (нпр. COLLINS – MEES 2013: 159) обележавају као дифтонге /еј/ и /оу/. Макмахон (McMAHON 2002: 73) сматра да је код изворних говорника општеамеричког варијетета учесталија дифтонгизација првог вокала и она ове вокале зато обележава као /еј/ и /оу/. Напети вокали¹ /и/ и /у/ такође показују склоност ка дифтонгизацији (/иј/ и /уу/) али у мањој мери него /е/ и /о/ (GIEGERICH 1992: 50). Разлог због ког се дата четири вокала не третирају као прави дифтонзи јесте то што њихове дифтонгизоване реализације зависе у великој мери од конкретног дијалекта (WELLS 1982b: 487; GIEGERICH 1992: 50–51). Прави дифтонзи општеамеричког варијетета јесу /ај, ау, ој/ (YAVAS 2011: 78; ZSIGA 2013: 67).

Велики допринос анализи вокалских јединица у енглеско-српском међујезичком систему дали су радови М. Марковић (2007; 2009а; 2009б; 2011; 2012) у коауторству са Б. Јаковљевић (2013; 2016а; 2016б), затим истраживања Т. Пауновић (2011), Н. Судимац (2016; 2017), Н. Данчетовића (2017а; 2017б; Данчетовић–Нешић 2017), Р. Млинара (2011) и А. Бјелаковића (2018а; 2018б). Међутим, поменути истраживања сагледавала су тачност перцепције и продукције вокала британског варијетета енглеског језика. Како је фокус овог рада на вокалима општеамеричког варијетета, преглед контрастивних истраживања је ограничен на студије у којима је описана продукција америчких вокала. Постојеће студије показале су да српски говорници најчешће не успевају да успоставе неопходну квалитативну разлику између категорија /п/~/п/, /о/~/у/ и /е/~/æ/, већ да они чланове ових опозиција редовно стапају у једну категорију или је разлика међу њима заснована на вокалском трајању (ЋUBROVIĆ 2016: 114–119; 2017: 63–67; 2019: 21–24; 2020: 99; ВЛЕКИЋ 2022: 65–68; ВЛЕКИЋ – ЋUBROVIĆ 2021: 68–70). Вокале /ə/ и /а/ српски испитаници чешће изговарају као засебне категорије, супротно изговорним навикама изворних говорника који ове вокале стапају у један вокал (ЋUBROVIĆ 2017: 68; 2018: 18; 2019: 25; 2020: 100). Доступне студије о продукцији америчких вокала спроведене су претежно на корпусу српских говорника који дуги низ година живе у срединама где се говори енглески језик (в. ЋUBROVIĆ 2016; 2017; 2018; 2019; 2020). Такве околности разликују се од уобичајених околности у којима српски говорници уче страни језик, а које најчешће подразумевају изложеност страном језику кроз формалну наставу где инпут готово увек потиче од неизворних говорника тог страног језика. Једна од последица свакодневне изложености страном језику и инпуту изворних говорника јесте могућност усвајања изговорних навика и без формалне инструкције, што потврђују резултати појединих студија (в. ЋUBROVIĆ 2018: 24). Наше истраживање раз-

¹ Напетост (енгл. *tenseness*) подразумева већи мишићни напор приликом генерисања вокала у поређењу са опуштеним вокалима. За разлику од опуштених вокала /i, ε, æ, ʌ, ʊ/, који су типично више централизовани, тј. позиционирани ближе центру вокалског простора, напети вокали /i, e, o, u, ɑ, ɔ, ɜ/ заузимају више периферан положај (LINDAU 1978: 559; YAVAS 2011: 12, 80). Такође, опуштени вокали су отворенији и краћи у односу на напете вокале и не могу се наћи на крају отвореног слога који је наглашен (CARLEY–MEES 2020: 128–129).

ликује се од претходних истраживања по томе што се сагледава међусобни однос вокала у међујезику српских говорника, а не степен интерференције матерњег језика или одступања од типичних реализација вокала код изворних говорника. Дobar и разумљив изговор подразумева најпре постојање адекватне дистинкције између суседних вокала у фонетском простору (NEEL 2008: 583). Самим тим, у фокусу анализе јесте распоред вокалских јединица у међујезику испитаника. Због ограниченог обима рада, у овом раду излажу се једино резултати анализе америчких монофтонга /i, i, u, u, e, e, o, æ, ʌ, ɔ, ɜ, ɑ/. За разлику од постојећих студија, овим истраживањем обухваћени су и дифтонгизовани вокали /e/ и /o/, те је у раду анализиран целокупан систем наглашених монофтонга општеамеричког варијетета енглеског језика. У наредном одељку следи опис методолошких поставки истраживања.

2. МЕТОДОЛОГИЈА

2.1. Циљ истраживања. Као и поједине претходне анализе међујезика (нпр. RAUNOVIĆ 2011), у овом раду сагледава се међујезички систем као такав. Другим речима, у раду се испитује способност говорника да успоставе квалитативну разлику између нематерњих категорија, одн. да успоставе адекватну дистанцу између вокала у вокалском простору. Овакав циљ мотивисала је чињеница да данас истраживачи нису потпуно сагласни у мишљењу да је достизање компетенције изворних говорника једини прихватљиви циљ учења страног језика (LARSEN-FREEMAN 2014). Штавише, неки од водећих теоријских модела о усвајању фонолошких система попут *Ревидираној модела учења говора* (енгл. *The Revised Speech Learning Model*, скраћено *SLM-r*) (FLEGE – Bohn 2021: 24–25) подразумевају да је за неизворне говорнике страног језика готово извесно да они не могу постигнути компетенцију монолингвалних говорника, те циљ, конкретно овог модела, није утврдити у којој мери је продукција неизворних говорника идентична продукцији изворних говорника.² Из тог разлога измерене формантске вредности вокала код наших испитаника нисмо статистички поредили са вредностима изворних говорника америчког варијетета како бисмо утврдили да ли и колико је изговор наших испитаника девијантан у односу на продукцију истих вокала код изворних говорника. Међујезик је независни језички систем који неизворни говорник конструише на основу J2 инпута коме је изложен и знања о свом матерњем језику (SELINKER 1972). Такав систем подразумева постојање форми које не одговарају у потпуности аутопату изворних говорника будући да међујезички систем има карактеристике и матерњег и страног језика. Постепеном реорганизацијом међујезичког фонолошког система неизворни говорници приближавају се језичкој компетенцији изворних говорника (FLEGE 1984: 230, 368). Оно око чега се сви истраживачи слажу јесте то да изговор неизворних говорника мора бити разумљив. Разумљив изговор подразумева, између осталог, постојање адекватне дистинкције између суседних нематерњих вокала у фонетском простору (NEEL 2008: 583). Како бисмо утврдили да ли између

² С обзиром на то да фокус овог рада није на тестирању хипотеза *Ревидираној модела учења говора* (FLEGE – Bohn 2021) овај модел нећемо детаљније разматрати. Више о томе в. у Флеги и Бон (2021).

произведених вокала постоји адекватна дистинкција, формантске вредности суседних вокала су статистички поређене. Према томе, у раду се сагледава способност српских говорника да нематерње вокале продукују као засебне категорије.

2.2. Испитаници. У истраживању је учествовало укупно тридесет студената треће године англистике на Филолошко-уметничком факултету, Универзитета у Крагујевцу. У тренутку прикупљања корпуса студенти су слушали изборни курс *Интернационални варијететни енглеског језика* и они су за своје учешће у истраживању награђени поенима предвиђеним за предиспитне обавезе на датом курсу. Број учесника у истраживању био је ограничен с обзиром на то да је број доступних говорника зависио од броја студената који су одабрали поменути изборни предмет. Узорак није био уједначен у погледу пола говорника. Тачније, узорак је чинило десет говорника мушког и двадесет говорника женског пола. Бројчани однос говорника мушког и женског пола рефлектује неравномеру заступљеност полова на факултету, те ову варијаблу није било могуће контролисати без значајног смањења броја женских учесника у истраживању. Узорак је био хомоген у погледу старосне доби говорника и просечна старост учесника била је 21,5 год. (мушки: $\bar{X} = 21,4$; $SD = 1,17$; женски: $\bar{X} = 21,55$; $SD = 1,36$). Већина говорника потиче из градских средина које припадају различитим дијалекатским областима. Међутим, како наш циљ није било испитивање интерференције матерњег језика, различито дијалекатско порекло говорника је занемарено.

Већина студената (27/30) је свој изговор окарактерисала као *ојџићеамерички* (енгл. *General American*), два испитаника (И6 и И10) напоменула су да њихов изговор представља мешавину општеамеричког и *ојџићејрихваћеног* модела (енгл. *Received Pronunciation*), а само један говорник (И1) описао је свој изговор као општеприхваћени модел изговора. Иако се на основу говорникове самопроцене не може сасвим поуздано одредити изговорни модел, важно је било загарантовати већинску наклоност америчком варијетету јер је дати изговорни модел био у фокусу овог истраживања. На избор овог модела изговора утицало је то што наше искуство у настави и резултати анкетања студената показују да је изговор већине студената ближи америчком моделу. Говорник који је навео да преферира британски модел изговора (И1) није ипак реализовао све примере у складу са изговорним навикама изворних говорника овог модела (нпр. *stoked* је реализовано као /stokt/, а не /stəokt/; *Turk* је изговорено ротички /tʒ-k/), због чега његов материјал није искључен из анализе. Сви студенти чији је говор анализиран у раду били су сагласни са коришћењем и публикавањем прикупљених података у научне сврхе.

2.3. Поступак прикупљања корпуса и инструмент истраживања. Говор студената који су учествовали у истраживању снимљен је у учионици Филолошко-уметничког факултета (у wav. формату, фреквенција семпловања: 44,1 kHz, резолуција: 16 бита). Снимање је обављено у периоду од 4. октобра до 6. децембра 2024. године. Од опреме је коришћен лаптоп Lenovo IdeaPad5, NZXT AP-WUMIC-B1 кондензаторски микрофон и софтвер *Audacity* (верзија 3.6.4.). Реченице које су студенти изговарали (в. ниже) представљене су у виду *Power Point* презентације и свака реченица била је приказана на засебном

слајду. Између сваког слајда постојала је кратка пауза од 5 секунди. На тај начин је, донекле, контролисан темпо говора.

Задатак који је коришћен у циљу прикупљања корпуса био је формалног типа, тј. подразумевао је читање речи које су се налазиле у медијалној позицији оквирне реченице *Repeat _____ ten times*. Коришћењем оквирне реченице избегнута је узлазна интонација до које долази када говорници продукују речи ван реченичног контекста. Још један разлог због ког је употребљена оквирна реченица јесте и то што се на овај начин може прикупити идентичан материјал произукован од стране различитих говорника (CHAMBERS – TRUDGILL ²2004: 60). Медијална реченична позиција одабрана је због тога што на самом крају исказа долази до битних акустичких измена вокала (нпр. дужења вокала, обезвучавања и сл.) (КАШИЋ 2012: 312–315). Дакле, свакој речи су претходила и следила су је два слога која су чинила оквирну реченицу.

Посматране речи биле су једносложне и илустровале су наглашене монофтонге општеамеричког варијетета енглеског језика, тј. вокале /i, i, u, e, e, o, æ, ʌ, ɔ, ɜ, ʌ/. Програм *NORM*, који је коришћен за нормализацију формантских вредности (в. ниже), изискује обележавање вокалских сегмената Велсовим лексичким сетовима (в. WELLS 1982a: 121–122), због чега су вокали у раду обележени на тај начин. Тачније, коришћени су следећи лексички сетови: KIT, FLEECE, FOOT, GOOSE, DRESS, FACE, GOAT, TRAP, STRUT, THOUGHT, NURSE и PALM. Колинс и Миз (COLLINS – MEES ³2013: 160) истичу да већина говорника америчког варијетета не прави разлику између THOUGHT и PALM, осим када се они налазе испред /r/, већ да се у свим речима реализује вокал PALM (ibid.). У источном дијалекту је очувана разлика између ових вокала. Да ли ће се реализовати један или други сет зависи од консонанта који следи. Уколико вокал следе гласови /g, ŋ, s, f, θ/ он ће се реализовати као THOUGHT (тј. /ɔ/). У супротном ће се реализовати као PALM (тј. /ʌ/) (ibid.). Скоро половина (N=13) наших испитаника је реч *talk* изговорила са вокалом који је наликовао вокалу /ɔ/ (тј. THOUGHT). Из тог разлога је на вокалском дијаграму (в. Слику 1) приказан и овај вокал, упркос чињеници да је у општеамеричком варијетету изгубљена опозиција између THOUGHT и PALM у корист незаобљеног вокала. Анализиран је, дакле, целокупан систем наглашених монофтонга општеамеричког варијетета енглеског језика. Вокал /ə/ изостављен је из анализе јер се он реализује само у ненаглашеним слововима.

Гласовно окружење вокала било је исто и они су заузимали међуконсонантски положај (CVC, CCVCC, CCVC). Сваком вокалу је претходио безвучни алвеоларни пловив /t/, а следио га је веларни безвучни пловив /k/. Изузетак је био један пример (реч *toot*) где је наредни консонант био безвучни алвеоларни пловив /t/ јер није постојала једносложна реч са финалним веларним гласом. Речи за анализу биле су следеће: *tick, teak, took, toot, tech, take, stoked, stack, stuck, talk* и *Turk*. Читање речи у склопу реченица није подразумевало изванредан број понављања већ је свака реченица изговорена једном. Укупан број анализираних примера био је 330 (11 речи x 30 говорника).

2.4. ПОСТУПАК АНАЛИЗЕ КОРПУСА. Прикупљени говорени корпус транскрибован је и сегментиран у програму за акустичку анализу говора *Praat* (BOERSMA – WEENINK 2022). Како је у раду анализиран говор испитаника раз-

личитог пола, горња гранична фреквенција је за мушке испитанике подешена на 5000 Hz, а за говорнике женског пола на 5500 Hz (BOERSMA 2013: 395). Гласовне низове смо ручно сегментирали пратећи инструкције у литератури (LADEFOGED 2003: 96–98).

За идентификацију вокала неопходно је узети у обзир вредности првог (F_1) и другог форманта (F_2). На основу вредности првог форманта одређује се положај вокала на вертикалној оси, будући да F_1 вредности корелирају са степеном издигнутости језика. Вокали код којих је језик високо у усној дупљи, тј. ближе непцу, називају се *затвореним* или *високим* вокалима. Супротно томе, вокали код којих је језик позициониран ниско у односу на непце називају се *ниским* или *отвореним* вокалима. Вредности F_2 одређују положај језика на хоризонталној оси, односно померање језика ка предњем или задњем делу усне дупље. Задње вокале одликују ниске F_2 вредности, а предње вокале повишене F_2 вредности. Вредности првог и другог форманта вокала мерене су на средини вокала у случају монофтоншких јединица. За вокале /e/ и /o/ који су у општеамеричком варијетету дифтонгизовани, посебно у отвореном слогу или испред звучног консонанта (YAVAS 2011: 83), формантске вредности мерене су као за дифтонге, одн. на 20% и 80% трајања вокала (FOX – JACEWICZ 2009: 2605). Исто је учињено и за напете високе вокале /i/ и /u/. Сам почетак и сам крај вокалског сегмента је избегнут због вокалских транзиција које су последица коартикулационог утицаја околних гласова (CLARK – YALLOP 1995: 34). Формантске вредности измерене на 20% трајања вокала су у Табели 1 означене као F_{1on} и F_{2on} , где индекс *on* означава почетак дифтонгизованог вокала (енгл. *onset*). Вредности измерене на 80% трајања вокала означене су као F_{1off} и F_{2off} где индекс *off* означава крајњи сегмент вокала (енгл. *offset*). Овакве ознаке су коришћене како би се у раду означила разлика у вредностима мереним на 20% и 80% трајања вокала наспрам оних мерених на средини, што је био случај код осталих монофтонга (у Табели 1 означено као F_1 и F_2).

Стандардна процедура у савременим фонетским студијама јесте нормализација измерених формантских вредности, посебно уколико корпус говорника чине испитаници различитог пола, мада је апсолутне формантске вредности неопходно нормализовати и када узорак чине говорници истог пола због тога што се дужина гласовног тракта код људи разликује (THOMAS 2018: 315–316). Измерене F_1 и F_2 вредности нормализоване су у онлајн пакету *NORM*, верзија 1.1. (THOMAS – KENDALL 2017). Поређењем различитих метода нормализације Аданк и сарадници (ADANK et al. 2004: 3102–3105) закључили су да је Лобановљев метод (енгл. *Lobanov's z-score transformation*) најефикаснији када је реч о елиминисању физиолошких разлика и истовременом чувању фонемских дистинкција међу вокалима због чега је у онлајн пакету *NORM* примењен дати метод нормализације.

Нормализоване вредности F_1 и F_2 су потом статистички обрађене у софтверском пакету *R* (*R Development Core Team*, верзија 4.2.1.). Дескриптивна статистика (просечне, минималне и максималне вредности форманата и стандардна девијација) израчуната је за нормализоване вредности форманата посматраних вокала. За поређење вредности F_1 и F_2 опуштених и напетих вокала коришћена је инференцијална статистика. Најпре је тестирана

нормалност расподеле података за шта је коришћен *Shapiro-Wilk Normality Test*. Уколико су добијене вредности превазилазиле α вредност ($p = 0,05$) за тестирање статистички значајних разлика међу поређеним вредностима употребљен је *независни $\bar{u}$ - $\bar{u}$ ес $\bar{u}$* (енгл. *Independent Samples t-test*). Пре спровођења поменутог теста проверено је да ли су варијансе исте и у складу са тим резултатима спроведен је *$\bar{u}$ - $\bar{u}$ ес $\bar{u}$ једнаке* (енгл. *t-test for equal variance*), односно *$\bar{u}$ - $\bar{u}$ ес $\bar{u}$ неједнаке варијансе* (енгл. *t-test for unequal variance*). Тамо где вредности *Shapiro-Wilk Normality Test*-а нису биле веће од α вредности ($p < 0,05$) за тестирање статистички значајних разлика међу поређеним вредностима употребљен је *Mann-Whitney U-Test*. Вредности *Mann-Whitney U-Test*-а и *$\bar{u}$ - $\bar{u}$ ес $\bar{u}$* -а које су биле мање од задате α вредности сматране су статистички значајним.³ У наредном одељку излажу се резултати анализе.

3. РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ И ДИСКУСИЈА. Од укупно 330 анализираних примера (11 речи $\times$ 30 говорника), 16 примера је искључено из даље анализе због грешака у изговору, те је крајњи број примера чије су формантске вредности подвргнуте статистичкој анализи био 314. Из анализе су изостављени примери где су испитаници продуковали другачију лексему од намераване. Конкретно, два примера која су илустровала високи вокал /i/ избачена су јер су И15 и И25 реч *teak* изговорице као *tick*. Један пример изостављен је из даље анализе јер је И26 реч *toot* продуковала као /fut/. Поменути пример било је неопходно изоставити јер је у том случају измењен фонетски контекст. Из истог разлога избачено је и пет примера за вокал /ε/, јер су И2, И9, И15, И23 и И24 реч *tech* реализовали као /teh/. Искључени су и примери где су говорници реч *stoked* изговорили као *stocked*, одн. где је уместо вокала GOAT (тј. /stokt/) реализован вокал PALM (тј. /stakt/). То је био случај код И13, И14, И15, И20, И21, И26 и И27. Још један пример избачен је из даље анализе јер је И7 реч *Turk* изговорио као /tark/.

Измерене апсолутне формантске вредности нормализоване су у онлајн пакету *NORM* (THOMAS – KENDALL 2017) да би се неутралисао утицај пола на F_1 и F_2 вредности. То нам је омогућило да холистички посматрамо резултате анализе. Резултати поређења формантских вредности опуштених и напетих вокала доступни су у Табели 1.

Табела 1: Поређење нормализованих формантских вредности опуштених и напетих вокала

формант	реч	вокал	$\bar{X}$	SD	min	max	тест	p
F_1	tick	KIT	366	36,91	305	457	U=73	0,000***
	teak	FLEECE	310	24,41	251	347		
F_2	tick	KIT	1748	109,43	1531	1986	t=6,758	0,000***
	teak	FLEECE	1898	50,98	1795	2019		
F_{1on}	teak	FLEECE	317	31,39	255	371	t=2,414	0,019*
F_{1off}			299	22,06	250	353		
F_{2on}			1862	74,16	1617	1972	U=246,5	0,017*
F_{2off}			1903	92,33	1528	2052		

³ Опис коришћених статистичких тестова в. у Ларсон-Хол (Larson-Hall 2016).

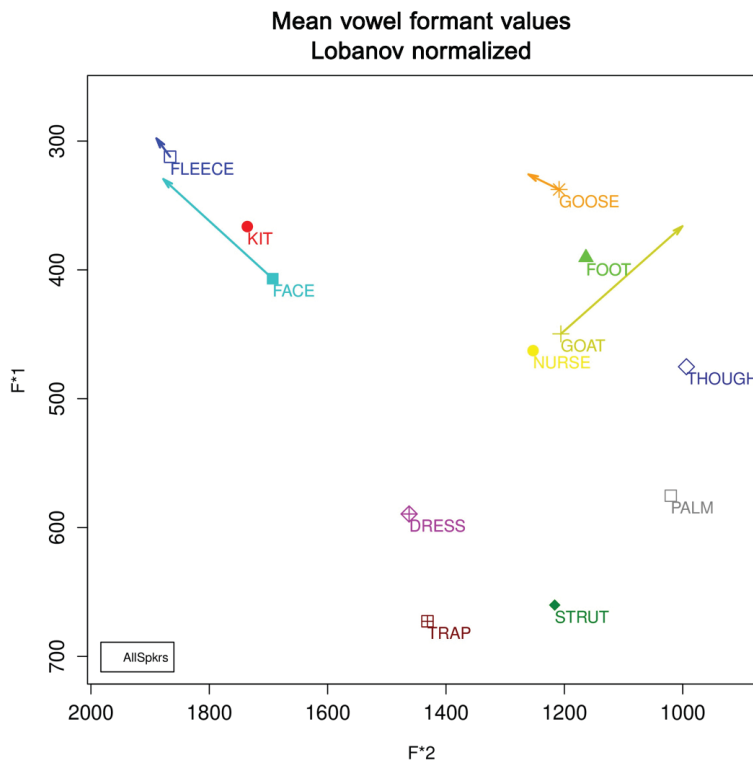
F ₁	took	FOOT	389	35,91	342	472	U=65	0,000***
	toot	GOOSE	334	25,11	293	416		
F ₂	took	FOOT	1172	85,66	994	1331	t=0,354	0,725
	toot	GOOSE	1181	103,87	961	1372		
F _{1on}	toot	GOOSE	341	27,69	297	411	t=2,202	0,032*
F _{1off}			326	24,40	285	372		
F _{2on}			1255	101,45	1048	1463	t=0,623	0,535
F _{2off}			1270	80,69	1125	1433		
F ₁	tech	DRESS	582	45,84	427	651	—	—
F ₂			1473	60,68	1386	1628	—	—
F _{1on}	take	FACE	405	33,17	313	467	U=43	0,000***
F _{1off}			330	26,72	263	370		
F _{2on}			1705	110,20	1418	1974	U=78	0,000***
F _{2off}			1891	95,59	1689	2250		
F _{1on}	tech	DRESS	539	42,67	447	621	t=13,117	0,000***
	take	FACE	405	33,17	313	467		
F _{1off}	tech	DRESS	493	77,93	347	658	U=6,5	0,000***
	take	FACE	330	26,72	263	370		
F _{2on}	tech	DRESS	1441	85,82	1166	1569	U=30	0,000***
	take	FACE	1705	110,20	1418	1974		
F _{2off}	tech	DRESS	1488	73,09	1369	1641	U=0	0,000***
	take	FACE	1891	95,59	1689	2250		
F _{1off}	take	FACE	330	26,72	263	370	U=307	0,080
F _{1on}	teak	FLEECE	317	31,39	255	371		
F _{2off}	take	FACE	1891	95,59	1689	2250	U=353,4	0,304
F _{2on}	teak	FLEECE	1862	74,16	1617	1972		
F _{1off}	take	FACE	330	26,72	263	370	U=144	0,000***
	teak	FLEECE	299	22,06	250	353		
F _{2off}	take	FACE	1891	95,59	1689	2250	U=322	0,129
	teak	FLEECE	1903	92,33	1528	2052		
F ₁	tech	DRESS	582	45,84	427	651	U=46	0,000***
	stack	TRAP	664	37,98	590	726		
F ₂	tech	DRESS	1473	60,68	1386	1628	t=1,861	0,068
	stack	TRAP	1442	62,27	1294	1586		
F _{1on}	stoked	GOAT	446	41,77	378	514	t=7,2	0,000***
F _{1off}			365	34,27	303	447		
F _{2on}			1214	101,51	1062	1476	t=7,545	0,000***
F _{2off}			1007	83,81	850	1165		
F ₁	talk	THOUGHT	473	49,76	386	585	U=22,5	0,000***
		PALM	569	49,65	457	618		
F ₂		THOUGHT	1001	88,98	884	1145	t=0,979	0,336
		PALM	1028	66,78	873	1143		

F ₁	stuck	STRUT	652	46,52	558	750	–	–
F ₂			1225	52,10	1136	1336	–	–
F ₁	Turk	NURSE	460	38,03	371	569	–	–
F ₂			1262	57,56	1185	1428	–	–

Напомена: F_i–формант; F_{ion}–вредност форманта на 20% трајања вокала; F_{ioff}–вредност форманта на 80% трајања вокала; $\bar{X}$ –средња вредност; SD–стандардна девијација; min–минимална вредност; max–максимална вредност; t–резултат *Independent Samples t-test*-а; U–резултат *Mann-Whitney U-test*-а; p–статистичка значајност; α –алфа вредност ($\alpha < 0,05$ (*); $\alpha < 0,01$ (**); $\alpha < 0,001$ (***)).

На основу нормализованих вредности је у програму *NORM* (THOMAS – KENDALL 2017) конструисан вокалски дијаграм како би се приказао положај који амерички вокали имају у међујезику наших испитаника (в. Сliku 1). Код дифтонга и дифтонгизованих вокала промена у квалитету вокала, тј. правац кретања језика из положаја који он заузима приликом изговора првог елемента вокала ка положају који он заузима током изговора другог елемента, обележава се стрелицом (COLLINS – MEES 2013: 70). На тај начин је на вокалском дијаграму илустрован квалитет оних вокала за које се у америчком варијетету наводи блага (код вокала /i/ тј. FLEECE и /u/ тј. GOOSE), одн. изразита дифтонгизација (код вокала /e/ тј. FACE и /o/ тј. GOAT).

Слика 1: Положај вокала у вокалском простору испитаника

Као што је у уводном делу рада поменуто, претходне анализе међујезика указале су на то да српски говорници најчешће не успевају да успоставе квалитативну опозицију између парова опуштених и напетих вокала попут /i/~/i/, /u/~/u/ и /ε/~/æ/. Из тог разлога је упоређен квалитет опуштених и напетих парова монофтонга. Високе предње вокале /i/~/i/ испитаници су разликовали према њиховом положају на хоризонталној ($p = 0,000^{***}$) али и на вертикалној оси ($p = 0,000^{***}$) (в. Табелу 1). Опуштени вокал /i/ (тј. KIT) био је отворенији и ближе центру вокалског простора у односу на високи напети вокал /i/ (тј. FLEECE). Блага дифтонгизација која се у литератури наводи за потоњи вокал евидентна је и у изговору испитаника. Дифтонгизација вокала /i/ (тј. FLEECE) проверена је тако што је упоређена вредност F_1 и F_2 овог вокала на 20% и на 80% његовог трајања. Резултати статистичке анализе показују да разлика постоји за први ($p = 0,019^*$) и за други формант вокала ($p = 0,017^*$). У литератури се наводи да је квалитет дифтонгизованог вокала /i/ врло варијабилан али да је први сегмент вокала типично јаче централизован, тј. позициониран ближе центру вокалског простора и отворенији (McMahon 2002: 88; Yavaş 2011: 83). Јаваш (2011: 83) истиче да је дифтонгизацију лакше уочити када је напети вокал у отвореном слогу (нпр. у речи *see*), а да је она због скраћења вокалског трајања мање приметна када вокал претходи неком безвучном плозиву (нпр. у речи *feat*), што је заправо контекст у коме се дати вокал нашао у нашој анализи. Ипак, квалитет високог напетог вокала /i/ (тј. FLEECE) у изговору наших говорника показује да је вокал заиста благо дифтонгизован и његов квалитет одговара опису из литературе.

Високе задње вокале /u/~/u/ наши испитаници разликују само према положају који они заузимају на вертикалној оси ($p = 0,000^{***}$). Тачније, опуштени вокал /u/ (тј. FOOT) отворенији је од напетог вокала /u/ (тј. GOOSE). Иако је потоњи вокал у већој мери централизован та разлика није од статистичке значајности ($p = 0,725$). Савремени описи општеамеричког варијетета помињу антериоран изговор (енгл. *fronting*) високих задњих вокала, нарочито напетог вокала /u/ (LAVOV et al. 2006: 100–103). Може се рећи да положај који вокали /u/ и /u/ имају у изговору испитаника начелно одговара положају који они имају у општеамеричком варијетету, будући да је опуштени вокал отворенији и мање централизован од напетог. Додуше, квалитет вокала није сасвим адекватан већ су вредности F_1 и F_2 доста ниже од типичних, посебно када је у питању централизација ових вокала (в. LAVOV et al. 2006: 90–91, 102–103). Као и за високи предњи вокал /i/ тј. FLEECE, формантске вредности вокала /u/ (тј. GOOSE) измерене на 20% и 80% трајања упоређене су како би се утврдио степен дифтонгизације овог вокала. Резултати анализе показују да постоји статистички значајна разлика само у F_1 вредностима ($p = 0,032^*$). То конкретно значи да се квалитет вокала у току његове емисије мења само у погледу отворености, тј. да је крајњи сегмент вокала /u/ (тј. GOOSE) затворенији у односу на његов почетак. Такође је приметно и померање овог вокала ка централном делу вокалског простора али разлика у вредностима другог форманта вокала није статистички значајна ($p = 0,535$).

Претходне анализе указале су и на неспособност српских испитаника да усвоје квалитативну опозицију између вокала /ε/~/æ/ (тј. DRESS~TRAP). Резултати статистичког поређења нормализованих формантских вредности

ових вокала показују да код наших говорника постоји квалитативна разлика између вокала али само у погледу вертикалног положаја ($p = 0,000^{***}$). На графику (в. Сliku 1) евидентан је и благо централизовани положај вокала /æ/ (тј. TRAP) у односу на /ɛ/ (тј. DRESS), међутим резултати статистичког поређења F_2 вредности не достижу ниво статистичке значајности ($p = 0,068$). То значи да испитаници вокал /æ/ (тј. TRAP) продукују налик вокалу /ɛ/ (тј. DRESS) само отвореније. Ниске вредности F_1 и F_2 ових предњих вокала довеле су до тога да они буду позиционирани више и ближе центру вокалског простора, него што је то иначе случај у општеамеричком варијетету (в. Табелу 1, уп. LАBOV et al. 2006: 80–83).

Положај који вокал /e/ (тј. FACE) заузима на вокалском дијаграму показује да он има у потпуности другачији квалитет од вокала /ɛ/ (тј. DRESS), што потврђују и резултати статистичких прорачуна (в. Табелу 1). Раније је поменуто да вокал /e/ у општеамеричком варијетету има дифтонгизовани изговор. Поређење формантских вредности на 20% и на 80% трајања овог вокала потврдило је такву реализацију и у изговору наших испитаника. Разлика је статистички значајна и за први ($p = 0,000^{***}$) и за други формант овог вокала ($p = 0,000^{***}$). Иако се дифтонзи обележавају симболима којима се означавају и поједини монофтонзи, ни почетни ни завршни елемент у оквиру дифтонга нема исти квалитет као монофтонг који се обележава тим симболом (LADefOGED – JOHNSON 2011: 92; CARLEY – MEES 2020: 131). Квалитет почетног и завршног сегмента вокала /e/ (тј. FACE) поређен је стога са квалитетом вокала /ɛ/ (тј. DRESS) и вокала /i/ (тј. FLEECE) како би се утврдило да ли квалитет вокала /e/ (тј. FACE) у изговору испитаника одговара квалитету поменутих монофтонга. Кретање стрелице на Слици 1 показује да је крајњи сегмент вокала /e/ (тј. FACE) сличан вокалу /i/ (тј. FLEECE) а не вокалу /ɪ/ (тј. KIT), због чега нисмо вршили поређење са потоњим опуштеним вокалом. Поређене F_{1on} и F_{2on} вредности вокала /e/ и /ɛ/ показале су да се квалитет почетног дела вокала /e/ разликује од /ɛ/ (F_{1on} : $p = 0,000^{***}$; F_{2on} : $p = 0,000^{***}$). Додуше, поређење вредности првог форманта крајњег сегмента вокала /e/ (тј. FACE) (одн. F_{1off}) са вредностима вокала /i/ (тј. FLEECE) измерених на 20% његовог трајања (одн. F_{1on}) није показало статистички значајне разлике ($p = 0,080$). Исто је утврђено и за вредности другог форманта вокала. Другим речима, нема статистички значајних разлика између F_2 вредности крајњег сегмента вокала /e/ (тј. F_{2off}) и F_2 вредности измерених на 20% трајања вокала /i/ (тј. F_{2on}) ($p = 0,304$). То показује да говорници крајњи сегмент дифтонгизованог вокала /e/ изговарају као почетни сегмент благо дифтонгизованог вокала /i/. Симболи којима се обележава други сегмент дифтонга указује на затварајући квалитет дифтонга, а не на квалитет одређеног затвореног монофтонга (CARLEY – MEES 2020: 168). У том смислу је реализација вокала /e/ код наших испитаника нетипична.

Као и за вокал /e/ (тј. FACE), вредности првог и другог форманта вокала /o/ (тј. GOAT) измерене на 20% и на 80% његовог трајања упоређене су статистички како би се утврдило да ли је вокал у изговору наших испитаника такође дифтонгизован. Резултати статистичких прорачуна показују да статистички значајне разлике постоје и за први ($p = 0,000^{***}$) и за други формант ($p = 0,000^{***}$) овог вокала. Положај који овај вокал заузима на вокалском

дијаграму указује да то да квалитет и почетног и завршног сегмента вокала не одговара квалитету еквивалентних монофтонга, тј. вокала THOUGHT (тј. /ɔ/) и вокала /ʊ/ (тј. FOOT), одн. /u/ (тј. GOOSE). Из тог разлога нису поређене формантске фреквенције тих монофтонга и вокала /o/. Колинс и Миз (COLLINS – MEES 2013: 159) истичу да је у америчком варијетету први сегмент вокала /o/ (тј. GOAT) углавном позициониран у задњем делу усне дупље и да је заобљен, због чега га они обележавају симболом /oo/. Додуше, аутори напомињу да се данас код већине млађих говорника америчког варијетета реализује централизовани и незаобљени почетни сегмент овог вокала (налик /ə/) (ibid.). Велс (WELLS 1982b: 487) такође наводи да се у неким областима (нпр. источној и западној Пенсилванији) може чути да почетни сегмент дифтонгизованог вокала /e/ има више централни квалитет (тј. /ɜʊ/). Лабов и сарадници (LABOV et al. 2006: 105, 135) такође истичу да је anteriорнији изговор нуклеуса поменутог вокала (енгл. *fronting of /ow/*) данас одлика већине америчких дијалеката, укључујући средишњу зону (енгл. *The Midland*), која је према мишљењу Е. Зига (ZIGA 2013: 432) по својим фонолошким одликама најприближнија варијетету који се у литератури описује као општеамерички. Антериоран изговор нуклеуса подразумева да су вредности другог форманта изнад 1200 Hz (LABOV et al. 2006: 135). Измерене просечне F_{2on} вредности вокала /o/ (тј. GOAT) код испитаника одговарају тим вредностима. Могуће је и да је на овакав изговор утицала вишегодишња изложеност испитаника британском моделу изговора који преовладава у наставном материјалу. На вокалском дијаграму је приметно да је почетни сегмент вокала /o/ у продукцији испитаника врло близу вокала /ɜ-/ (тј. NURSE). Статистичком провером је потврђено да се квалитет почетног сегмента вокала /o/ и вокала /ɜ-/ не разликује, мада је разлика у F_2 вредностима на прагу статистичке значајности (F_1 : $p = 0,227$; F_2 : $p = 0,052$). Формантске вредности вокала /ɜ-/ (тј. NURSE) код наших говорника ниже су од вредности у литератури⁴, те је он у изговору испитаника затворенији и мање централизован. То је вероватно допринело приближавању вокала /o/ (тј. GOAT) и /ɜ-/ (тј. NURSE) на дијаграму.

На списку посматраних речи нашао се и пример *talk* у коме се у општеамеричком варијетету реализује вокал /ɑ/ (тј. PALM). Међутим, у овом примеру је вокал у изговору испитаника имао две различите реализације. Наиме, код 13 испитаника је квалитет овог вокала био аудитивно сличан вокалу THOUGHT (тј. /ɔ/). Формантске вредности измерене код испитаника упоредили смо са референтним вредностима овог вокала код изворних говорника америчког варијетета (в. LABOV et al. 2006: 108–109). Такво поређење показало је да квалитет вокала који реализују наши говорници није адекватан, с обзиром на то да су вредности код испитаника знатно ниже од референтних вредности. Вредности овог вокала биле су, додуше, ближе формантским вредностима српског вокала /o/ под другим акцентом (в. ПЕТРОВИЋ – ГУДУРИЋ 2010:

⁴ Хиленбранд и сарадници (HILLENBRAND et al. 1995: 3103) наводе следеће вредности код говорника мушког пола F_1 : 474 Hz и F_2 : 1379 Hz, док код говорника женског пола вредности износе F_1 : 523 Hz и F_2 : 1588 Hz. Код Питерсона и Барнија (PETERSON – BARNEY 1952: 183) формантске вредности код мушких говорника су F_1 : 490 Hz и F_2 : 1350 Hz, а код женских F_1 : 500 Hz и F_2 : 1640 Hz.

144). Дакле, код једног броја говорника је дошло до супституције циљног вокала вокалом из матерњег језика. Код преосталих испитаника је квалитет вокала у речи *talk* на основу аудитивног утиска био приближан вокалу /a/ (тј. PALM). Статистичком провером је утврђено да се у изговору испитаника ова реализација вокала разликује од вокала THOUGHT (тј. /ɔ/) на основу положаја ових вокала на вертикалној оси ($p = 0,000^{***}$). Према томе, за разлику од оних говорника који у речи *talk* продукују вокал који је према формантским вредностима сличан српском вокалу /o/ под дугим акцентом, остали испитаници у овој речи изговарају вокал који је отворенији. Формантске вредности потоње реализације вокала у речи *talk* не одговарају ипак референтним вредностима вокала /a/ (тј. PALM) код изворних говорника америчког варијетета (F_1 : 850–936 Hz; F_2 : 1220–1551 Hz)⁵, већ су оне доста ниже. Вокал /a/ (тј. PALM) у продукцији наших испитаника има заправо квалитет српског вокала /o/ под кратким акцентом (в. Петровић – Гудурић 2010: 144). Дакле, обе реализације вокала у речи *talk* су у изговору наших испитаника супституисане категоријама из матерњег језика.

Ниски централни вокал /ʌ/ (тј. STRUT) заузима засебан вокалски простор (в. Слику 1). Формантске вредности овог вокала не разликују се много од референтних вредности, иако су оне код наших говорника нешто ниже. Другим речима, код испитаника вокал /ʌ/ има затворенији и перифернији положај него код изворних говорника. Како наши говорници у примеру *talk* нису реализовали адекватан квалитет вокала /a/ (тј. PALM), вредности вокала /ʌ/ нисмо поредили са формантским вредностима вокала /a/. На Слици 1 може се уочити да ови вокали заузимају другачији положај на вокалском дијаграму.

4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. У овом раду испитана је способност тридесет изворних говорника српског језика да успоставе адекватну квалитативну разлику између суседних нематерњих вокала у фонетском простору. Успостављање овакве дистинкције нужен је предуслов за општу разумљивост говора (NEEL 2008: 583). За разлику од ранијих анализа српско-енглеског међујезика које су указале на недовољну способност српских говорника да одређене парове америчких монофтонга (нпр. /i/~/i/, /u/~/u/ и /ε/~/æ/) продукују као јединствене категорије, наше истраживање показало је да готово сви посматрани вокали у изговору испитаника заузимају другачији вокалски простор.

Нешто слабији степен усвојености вокалског квалитета може се констатovati за парове монофтонга попут /u/~/u/ и /ε/~/æ/ где наши говорници чланове ових вокалских опозиција разликују само на основу положаја вокала на вертикалној оси, тј. опуштени вокали су у датим паровима отворенији од напетих, док разлике у централизацији вокала не достижу ниво статистичке значајности. Блага дифтонгизација уочена је код високих напетих вокала /i/ и /u/. За разлику од предњег вокала где се промена у квалитету

⁵ Нижа вредност у фреквенцијском опсегу преузета је из истраживања Хилленбранда и др. (HILLENBRAND et al. 1995: 3103), а виша из рада Питерсона и Барнија (PETERSON – BARNEY 1952: 183). Вредности су преузете из датих истраживања због тога што у лингвистичком атласу (енгл. *The Atlas of North American English*) недостају вредности за овај вокал због недовољног броја прикупљених примера за анализу (LAVOV et al. 2006: 77).

темељи на вредностима и F_1 и F_2 вокала, код високог задњег вокала се квалитет у току његове емисије мења само у погледу отворености. Јача дифтонгизација уочена је код вокала /e/ и /o/. Међутим, код предњег вокала /e/ утврђено је да његов завршни сегмент има исти квалитет као високи напети вокал /i/. Код дифтонгизоване реализације вокала /o/ примећен је антериоран изговор почетног сегмента вокала, тј. на основу статистичких прорачуна установљено је да код испитаника почетни сегмент дифтонгизованог вокала /o/ има начелно исти квалитет као централни монофтонг /ɜ/. У релевантној литератури (в. LAVOV et al. 2006: 105, 135) наводи се да је ово једна од савремених тенденција која се бележи у изговору млађих говорника америчког варијетета (тзв. *fronting of /ow/*). Могуће је да су испитаници кроз неформалну изложеност америчком варијетету путем медија усвојили ову изговорну тенденцију. Такође је могуће да је на овакав изговор утицала изложеност испитаника британском моделу изговора кроз наставни материјал. У примеру *talk* у коме се у општеамеричком варијетету реализује вокал /ɑ/ (тј. PALM) наши говорници продукују две реализације вокала које се међусобно разликују у погледу отворености. Ипак, ни једна од реализација нема квалитет америчког вокала /ɑ/ (тј. PALM), нити вокала /ɔ/ (тј. THOUGHT), већ су њихове формантске вредности ближе вредностима српског вокала /o/ под кратким и дугим акцентом.

Резултати овог истраживања показују да раздвојеност вокала у вокалском простору код наших испитаника јесте одржана али да квалитет вокала није адекватан. Формантске вредности готово свих вокала разликују се од референтних вредности које су доступне у литератури. Овакав налаз није изненађујућ будући да је познато да гласови из матерњег (J1) и страног језика (J2) деле фонетски простор и да се у таквом простору поштује се принцип дисперзије (FLEGE et al. 2003: 470). Наиме, неизворни говорници теже да успоставе разлику између гласова у J1–J2 фонетском простору. Резултати овог истраживања показују да се таква разлика у неким случајевима заснива на другачијим обележјима у односу на она која одликују суседне категорије у изговору изворних говорника. Тако се дистинкција између напетих и опуштених вокала попут /ɒ/~ /u/ и /ɛ/~ /æ/ у продукцији наших испитаника темељи једино на вредностима првог форманта ових вокала. Код изворних говорника се ове категорије разликују и према њиховом положају на хоризонталној оси. Дистинкција између суседних категорија је у појединим случајевима одржана јер је дошло до супституције нематерњих вокала вокалима који се у матерњем језику испитаника квалитативно разликују. То је конкретно уочено код вокала /ɑ/ (тј. PALM) и /ɔ/ (тј. THOUGHT) који су супституисани српским вокалом /o/ под дугим и кратким акцентом. Стапања чланова вокалских опозиција /ɪ/~ /i/, /ʊ/~ /u/ и /ɛ/~ /æ/ која су констатована у претходним радовима нису уочена у нашем истраживању. Могуће је да до оваквих стапања није дошло због тога што су наш узорак испитаника чинили студенти треће године англистике, дакле говорници који имају више искуства са страним језиком. Флегијево (1995: 63) становиште било је да до језичке идентификације долази у почетним фазама учења страног језика због тога што говорник гласове из страног језика идентификује као алофоне гласова који постоје у његовом матерњем језику, а да се у каснијим фазама, услед повећаног искуства

са страним језиком, побољшава способност говорника да опази разлике између матерњих и нематерњих гласова. Говорници који имају више искуства, тј. који су раније отпочели учење страног језика (у својој 5. или 6. години) и који га свакодневно користе чешће реализују гласове који су по свом квалитету блиски тим гласовима у изговору изворних говорника (FLEGE et al. 2003: 479). Гласовни системи се прилагођавају током живота. Другим речима, приликом усвајања гласова из страног језика долази до реорганизације гласовног система услед додавања нових или модификације већ постојећих гласова (FLEGE 1995: 264–265). Дистинкција суседних вокала у међујезику не зависи само од специфичности матерњег фонолошког система, већ и од квалитета и квантитета инпута коме је говорник директно или индиректно изложен (FLEGE – VONN 2021: 39–40).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Данчетовић, Никола. Анализа фонетско-фонолошке перцепције енглеских монофтонга на терцијарном нивоу учења. *Зборник радова Филозофског факултета* XLVII/4 (2017а): 339–368.
- Данчетовић, Никола. *Фонетско-фонолошка перцепција и продукција енглеских монофтонга на терцијарном нивоу*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2017б. [докторска дисертација].
- Данчетовић, Никола, Ивана Нешић. Акустичка анализа продукције енглеских монофтонга на терцијарном нивоу. *Наслеђе* 36 (2017): 261–283.
- Кашић, Зорка. Апсолутни крај исказа као фонетска позиција. *Београдска дефектолошка школа* 18(2) (2012): 309–324.
- Марковић, Маја. Прозодијски трансфер у учењу страног језика: темпоралне карактеристике. *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* LIV/2 (2011): 135–146.
- Петровић, Драгољуб, Снежана ГУДУРИЋ. *Фонологија српског језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.
- Судимац, Нина. Скраћење вокалског трајања у српском и енглеском језику – контрастивно истраживање. *Philologia Mediana* 9/9 (2017): 501–528.

*

- ADANK, Patti, Roel SMITS, Roeland VAN HOUT. A Comparison of Vowel Normalization Procedures for Language Variation Research. *The Journal of the Acoustical Society of America* 116/5 (2004): 3099–3107.
- AUDACITY TEAM. Audacity: Free Audio Editor and Recorder (version 3.6.4.) (2024) [computer program]. <<https://www.audacityteam.org/>>. 31.12.2022.
- BJEKIĆ, Ana. *Akustička analiza vokala američkog engleskog u produkciji izvornih govornika srpskog jezika*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2022.
- BJEKIĆ, Ana, Biljana ČUBROVIĆ. Acoustic Characteristics of American English Monophthongs in Serbian EFL Speakers – A Case Study. *Philologia* 19 (2021): 65–84.
- BJELAKOVIĆ, Andrej. Formant Measurements of Serbian Speakers' English Vowels. *Philologia: naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu* XVI(16) (2018а): 17–43.
- BJELAKOVIĆ, Andrej. *Vokali savremenog standardnog britanskog izgovora i njihovo usvajanje kod izvornih govornika srpskog jezika*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2018b.
- BOERSMA, Paul. Acoustic Analysis. Robert J. Podesva, Devyani Sharma (eds.). *Research Methods in Linguistics*, 2013, 375–396.
- BOERSMA, Paul, David WEENINK. Praat: Doing Phonetics by Computer (version 6.2.13) (2022) [computer program]. <<https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>> 31.12.2022.
- CARLEY, Paul, Inger M. MEES. *American English Phonetics and Pronunciation Practice*. London – New York: Routledge, 2020.
- CHAMBERS, Jack K., Peter TRUDGILL. *Dialectology* (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- CLARK, John, Colin YALLOP. *An Introduction to Phonetics and Phonology* (2nd Edition). Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1995.
- COLLINS, Beverley, Inger M. MEES. *Practical Phonetics and Phonology* (3rd Edition). London – New York: Routledge, 2013.
- ČUBROVIĆ, Biljana. *Acoustic Investigations of Serbian and American English Vowel Inventories*. Belgrade: Faculty of Philology, 2016.
- ČUBROVIĆ, Biljana. The Acoustic Characteristics of Non-Native American English Vowels. *Linguistica* 57/1 (2017): 59–72.
- ČUBROVIĆ, Biljana. The Acquisition of the Low Back Merger in Non-native Speakers of American English. *Наслеђе* XV/41 (2018): 17–26.
- ČUBROVIĆ, Biljana. Duration as a Phonetic Cue in Native and Non-native American English. *ELOPE* 16(1) (2019): 15–28.
- ČUBROVIĆ, Biljana. Spectral Properties of American English Monophthongs. *English Scholarship Beyond Borders* 6/1 (2020): 93–101.
- FLEGE, James E. The Production and Perception of Foreign Language Speech Sounds. Harris Winitz (ed.) *Human Communication and Its Disorders*, 1984, 224–401.
- FLEGE, James E. Second Language Speech Learning Theory, Findings and Problems. Winifred Strange (ed.) *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Research*, 1995, 233–277.
- FLEGE, James E., Carlo SCHIRRU, Ian R. A. MACKAY. Interaction between the Native and Second Language Phonetic Subsystems. *Speech Communication* 40 (2003): 467–491.
- FLEGE, James E., Ocke-Schwen BOHN. The Revised Speech Learning Model (SLM-r). Ratree Wayland (ed.) *Second Language Speech Learning: Theoretical and Empirical Progress*, 2021, 3–83.
- FOX, Robert A., Ewa JACEWICZ. Cross-dialectal Variation in Formant Dynamics of American English Vowels. *Acoustical Society of America* 126(5) (2009): 2603–2618.
- GIEGERICH, Heinz J. *English Phonology: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- HILLENBRAND, James M., Laura A. GETTY, Michael J. CLARK, Kimberlee WHEELER. Acoustic Characteristics of American English Vowels. *The Journal of the Acoustical Society of America* 97 (1995): 3099–3111.
- LABOV, William, Sharon ASH, Charles BOBERG. *The Atlas of North American English: Phonetics, Phonology and Sound Change*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2006.
- LADEFOGED, Peter. *Phonetic Data Analysis: An Introduction to Fieldwork and Instrumental Techniques*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2003.
- LADEFOGED, Peter, Keith JOHNSON. *A Course in Phonetics* (6th Edition). Boston, MA: Wadsworth Cengage Learning, 2011.
- LARSEN-FREEMAN, Diane. Another Step to Be Taken – Rethinking the End Point of the Interlanguage. ZhaoHong Han, Elaine Tarone (eds.) *Interlanguage: Forty Years Later*, 2014, 203–267.
- LARSON-HALL, Jennifer. *A Guide to Doing Statistics in Second Language Research Using SPSS and R*. London – New York: Routledge, 2016.
- LINDAU, Mona. Vowel Features. *Language* 54/3 (1978): 541–563.
- MARKOVIĆ, Maja. *Kontrastivna analiza akustičkih i artikulacionih karakteristika vokalskih sistema engleskog i srpskog jezika*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2007.
- MARKOVIĆ, Maja. Different Strategies in Acquiring L2 Vowels: The Production of High English Vowels /i:/, /ɪ/, /u:/, /ʊ/ by Native Speakers of Serbian. Čubrović Biljana, Tatjana Paunović (eds.) *Ta(l)king English Phonetics Across Frontiers*, 2009a, 3–18.
- MARKOVIĆ, Maja. The Perception and Production of the English Vowels /e/ and /æ/ by Native Speakers of Serbian. *Selected Papers on Theoretical and Applied Linguistics* 18 (2009b): 253–262.
- MARKOVIĆ, Maja. *Uputredna proučavanja vokala srpskog i engleskog jezika: između univerzalnog i specifičnog*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.
- MARKOVIĆ, Maja, Bojana JAKOVLJEVIĆ. The Acquisition of English Diphthongs by Advanced Serbian ESL Learners: A Production Study. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* LVI/2 (2013): 117–129.
- MARKOVIĆ, Maja, Bojana JAKOVLJEVIĆ. Acquiring Vocalic Quantity and Quality in L2: The Acquisition of Vowel Clipping in English by Advanced Serbian Learners. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* LIX/2 (2016a): 97–108.
- MARKOVIĆ, Maja, Bojana JAKOVLJEVIĆ. Phonetic Cue Interpretation in the Acquisition of a Non-native Vocalic Contrast. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Сагу* XLI-1 (2016b): 215–227.
- McMAHON, April. *An Introduction to English Phonology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002.

- MLINAR, Romeo. *Pronunciation of English Diphthongs by Speakers of Serbian: Acoustic Characteristics*. Masterski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.
- NEEL, Amy T. Vowel Space Characteristics and Vowel Identification Accuracy. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 51 (2008): 574–585.
- PAUNOVIĆ, Tatjana. Sounds Serbian? Acoustic Properties of Serbian EFL Students' Speech. *Selected Papers on Theoretical and Applied Linguistics* 19 (2011): 357–369.
- PETERSON, Gordon E., Harold L. BARNEY. Control Methods Used in a Study of the Vowels. *The Journal of the Acoustical Society of America* 24/2 (1952): 175–184.
- R DEVELOPMENT CORE TEAM. R: A Language and Environment for Statistical Computing, version 4.2.1. (2022) Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing. [computer program] <<https://www.r-project.org/>>. 31.07.2022.
- RSTUDIO TEAM. RStudio: Integrated Development Environment for R (2022) Boston, MA: RStudio Inc. [computer program] <<https://posit.co/download/rstudio-desktop/>>. 31.07.2022.
- SELINKER, Larry. Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* (1972): 209–231.
- SUDIMAC, Nina. Kontrastivna analiza visokih/zatvorenih vokala u produkciji izvornih govornika britanskog engleskog i srpskog jezika. *Филолоџ VII/14* (2016): 36–55.
- THOMAS, Erik R. Acoustic Phonetic Dialectology. Charles Boberg, John Nerbonne, Dominic Watt (eds.). *The Handbook of Dialectology*, 2018, 314–329.
- THOMAS, Erik R., Tyler KENDALL. NORM: The Vowel Normalization and plotting suite (2007). [computer program] <<http://lingtools.uoregon.edu/norm/index.php>>. 01.03.2025.
- WELLS, John C. *Accents of English: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982a.
- WELLS, John C. *Accents of English 3: Beyond the British Isles*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982b.
- YAVAŞ, Mehmet. *Applied English Phonology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011.
- ZSIGA, Elizabeth C. *The Sounds of Language: An Introduction to Phonetics and Phonology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013.

Marija Janevska

SPECTRAL CHARACTERISTICS OF L2 MONOPHTHONGS IN SERBIAN-ENGLISH INTERLANGUAGE

S u m m a r y

Distinctiveness among neighbouring vowels contributes greatly to overall speech intelligibility (NEEL 2008). Studies of Serbian-English Interlanguage have so far focused primarily on the examination of the degree of L1 interference, or on the degree of foreign accent in Serbian EFL learners' speech by comparing their formant frequency values to those of the native speakers of General American. The existing research (ČUBROVIĆ 2016; 2017; 2018; 2019; 2020) mostly focused on subjects who learned L2 naturalistically, whereas the present study focused on subjects who learned English predominantly in a formal setting. A novel feature of this research was that the analysis did not exclude diphthongized vowels /e/ and /o/. Therefore, the production of all General American monophthongs /i, ɪ, ʊ, u, e, ɛ, ɔ, æ, ʌ, ɔ, ɜ, ɔ/ produced by 10 men and 20 women was examined in this research and the acoustic measures of the neighbouring lax and tense vowels were compared. The primary goal of the study was to observe the positioning of the L2 vowel categories within our subjects' phonetic space and to determine whether our subjects produced vowels that were distinctive in their formant frequencies.

Frequency values (F_1 and F_2) were measured at the acoustic midpoint of pure vowels. For diphthongal segments, measurements were taken at two points – 20 ms into the vowel interval (i.e., onset) and 20 ms from the end of the vowel segment (i.e., offset). NORM (THOMAS – KENDALL 2017) was used in order to normalize the gender differences in our data, so that the data for male and female participants could be pooled. Acoustic measures of lax and tense vowels were compared since previous studies have shown that some of the most frequently confused pairs were, in fact, pairs of lax and tense monophthongs such as /ɪ/~/i/, /ʊ/~/u/ and /ɛ/~/æ/ (ČUBROVIĆ 2016: 114–119; 2017: 63–67; 2019: 21–24; 2020: 99; BJEKIĆ 2022: 65–68; BJEKIĆ – ČUBROVIĆ 2021: 68–70).

The results of our study indicate that there is a certain degree of spacing of vowels in our subjects' $F_1 \times F_2$ space. However, the formant values of all vowels differed substantially from those of the native speakers. The distinction between /ʊ/ and /u/, as well as /ɛ/ and /æ/, was restricted to their position on the vertical axis, i.e., the lax vowels were more open, while the F_2 differences did not show a statistically significant effect. Diphthongal realizations of /i/ and /u/ were confirmed in our subjects' speech. The starting and the ending point for /i/ differed both in terms of the F_1 and F_2 values. Contrary to that, over the course of its duration, the tense back vowel /u/ showed a change solely in F_1 values. A greater degree of diphthongization was observed for /e/ and /o/. The production of /e/ was slightly atypical since the final segment of the vowel had the same quality as the high tense vowel /i/. The starting point of /o/ was more central and had essentially the same quality as the central vowel /ɜ/, as produced by our subjects. The central starting-point of /o/ is nowadays characteristic of several American dialects (see LABOV et al., 2006: 105, 135). It is possible that the subjects adopted this pronunciation tendency through informal exposure to American variety via the media. It is also possible that the subjects' pronunciation was affected by their exposure to the British pronunciation model through teaching materials. The vowel /ɑ/ (i.e., PALM) had two realizations in our subjects' speech which differed in their degree of openness. However, neither of these realizations had the quality of the American vowel /ɑ/ (i.e., PALM), or the vowel /ɔ/ (i.e., THOUGHT). Rather, the formant values of the vowels our speakers produced were closer to the values of the Serbian vowel /o/ in short and long syllables. Therefore, some of our subjects' L2 categories were distinguished in the vowel space due to them being substituted by L1 categories.

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за англистику
Улица Лицеја Кнежевине Србије 1А, 34000 Крагујевац, Србија
marija.janevska@filum.kg.ac.rs

(Примљено: 4. августа 2025;
прихваћено: 4. новембра 2025)

Рајна Драгићевић, *Лексиколошка лингвокултурологија*.
Нови Сад: Матица српска, 2024, 579 стр.

Монографија *Лексиколошка лингвокултурологија* Рајне Драгићевић, објављена 2024. године у издању Матице српске – Одељење за књижевност и језик, обогатила је србистику изузетно вредним истраживањима, још увек младе и код нас недовољно и парцијално испитане дисциплине – лексиколошке лингвокултурологије. Ауторка на 579 страна вишеслојно и из различитих аспеката обрађује комплексну проблематику лингвокултурологије, распоредивши је у 10 поглавља, чему се прикључују, на почетку – *Сагржај* и уводна реч: *О овој књизи*, и, на крају – *Закључак*, попис литературе, који броји више од 250 референци, те индекс аутора и индекс појмова. Поглавља се даље гранају на уже целине и потцелине, а цела хијерархија поглавља јасно је предочена на почетку сваког од њих. Свако од ових разуђених поглавља увезано је или извором као полазиштем за лингвокултуролошка истраживања или методологијом погодном за овај домен испитивања. Према речима ауторке, на овај начин „добијена је помало вештачка слика лингвокултуролошких анализа...” (стр. 15) јер се до резултата ваљаног испитивања тешко ухватљивог предмета лингвокултуролошке анализе долази, у ствари, умрежавањем већине идентификованих метода и извора. Као образложење пак за овако строгу поделу поглавља – према извору или методи, Р. Драгићевић наводи педагошке разлоге, јер монографија, осим доминантно теоријско-методолошких поставки, илустрованих бројним истраживањима, има и карактер приручника.

Прво, најобимније поглавље – *Уводна размајрања* (стр. 17–112) подељено је на 13 потпоглавља и представља, најначелније, преглед основних учења о култури/културама, увид у настанак и развојни пут лингвокултурологије, те попис и опис основних појмовних и терминолошких разграничења, феномена, приступа и извора истраживања ове младе (интер)дисциплине. Начелно се побројани описани сегменти у првом поглављу могу груписати у три целине, које се даље у књизи детаљно разрађују.

Први део чини ауторкин критички и обухватан преглед учења о култури како би се најшире контекстуализовала потреба и логичан исход формирања нове, модерне и насушно потребне лингвокултурологије, с јасно одређеном апаратуром и методологијом истраживања у домену лексикологије. Овај део Р. Драгићевић предочава у прва три потпоглавља. У првом од њих – *О култури и лингвокултурологији* (стр. 17–20), ауторка износи виђења културе истакнутих научних посленика на овоме пољу, вешто полемишући с

Оквирно, према нашем мишљењу, другу би целину првог поглавља чинила три наредна потпоглавља које обједињује описан пут ка осамостаљивању лингвокултурологије, тј. идеја о обухватнијем изучавању феномена језика, у спрези с другим друштвеним и хуманистичким наукама. У четвртом потпоглављу *Развој науке о језику и услови за настајанак лингвокултурологије* (стр. 34–47), ослањајући се на ставове В. А. Маслове, ауторка говори о смени научних парадигми у лингвистици, у контексту доминантних: *компаративно-историјска* (младограматичарска), *системско-стируктурна* (стируктуралистичка) и *антиројценшичка*, на чијим основама настају когнитивистичка, а из ње, даље, и лингвокултуролошка испитивања, обједињена ставом да се веза когниције и ванјезичке стварности читава у језику. Ауторка пак даље истиче разлику међу овим савременим приступима – когнитивизам је базиран на изучавању механизма мишљења, махом универзалних за језике и културе, док се лингвокултурологија више усмерава на специфичности културе и/или култура читованих кроз језик, на свим језичким нивоима, а лексиколошки – с лексемом као централном јединицом. Наиме, како истиче Р. Драгићевић, когнитивистичка тријада *језик – човек – сазнање*, добија још један важан, кључни елемент, и преобликује се у лингвокултуролошким истраживањима у *језик – човек – сазнање – култура*. Као резиме овога дела износи важан закључак: „Лингвокултурологија је, према нашем виђењу, настала као одговор на два изазова – један спољашњи, из света друштвених односа, и други унутрашњи, из света лингвистике. Лингвокултурологија је настала као одговор на замор од глобализације као светског

Окирно, према нашем мишљењу, другу би целину првог поглавља чинила три наредна потпоглавља које обједињује описан пут ка осамостаљивању лингвокултурологије, тј. идеја о обухватнијем изучавању феномена језика, у спрези с другим друштвеним и хуманистичким наукама. У четвртом потпоглављу *Развој науке о језику и услови за настајанак лингвокултурологије* (стр. 34–47), ослањајући се на ставове В. А. Маслове, ауторка говори о смени научних парадигми у лингвистици, у контексту доминантних: *компаративно-историјска (младобрамајичарска), системско-структурна (структуралистичка) и антрополошко-социјална*, на чијим основама настају когнитивистичка, а из ње, даље, и лингвокултуролошка испитивања, обједињена ставом да се веза когниције и ванјезичке стварности читава у језику. Ауторка пак даље истиче разлику међу овим савременим приступима – когнитивизам је базиран на изучавању механизма мишљења, махом универзалних за језике и културе, док се лингвокултурологија више усмерава на специфичности културе и/или култура очитованих кроз језик, на свим језичким нивоима, а лексиколошки – с лексемом као централном јединицом. Наиме, како истиче Р. Драгићевић, когнитивистичка тријада *језик – човек – сазнање*, добија још један важан, кључни елемент, и преобликује се у лингвокултуролошким истраживањима у *језик – човек – сазнање – култура*. Као резиме овога дела износи важан закључак: „Лингвокултурологија је, према нашем виђењу, настала као одговор на два изазова – један спољашњи, из света друштвених односа, и други унутрашњи, из света лингвистике. Лингвокултурологија је настала као одговор на замор од глобализације као светског

поретка и протеста према њему, јер гуши интересовање за националне специфичности и, с друге стране, лингвокултурологија је реакција на генеративизам и когнитивизам, којима се проучава оно универзално у језичким структурама, односима и законитостима. Лингвокултуролози се интересују за културолошке специфичности једне лингвокултуролошке заједнице које се манифестују у језику те заједнице” (стр. 45). Важан део ове целине јесте то што ауторка уводи и образлаже диференцијацију између лингвокултурологије и етнолингвистике, укључујући и сродне области именоване терминима (према Ј. Бартмињском): *антиројолошка лингвистика, антиројолошко-културолошка лингвистика, лингвистичка антиројологија, културолошка лингвистика*.

Надаље, ауторка у петом потпоглављу *Три најважније школе које истражују везу између језика и културе у словенском свету* (стр. 48–58) износи учења кључних школа: руске (московске) етнолингвистичке, полске (лублинске) етнолингвистичке и савремене руске лингвокултурологије. Након предочених суштинских и статистичких података о разликама међу наведеним учењима ових школа, ауторка истиче да су у сржи њених испитивања у књизи утицаји руске лингвокултурологије, елементи школе Ј. Бартмињског и, с друге стране, А. Вјежбицке. У шестом потпоглављу *Проблеми осамостаљивања лингвокултурологије* (стр. 59–63) изнета су важна опажања – с једне стране, лингвокултурологија је још на путу формирања засебне дисциплине, али, с друге стране, све су јаснији предмети њеног проучавања: *безквивалентна лексика; митологизоване језичке јединице (архејски, митологеме, језичке јединице којима се изводе обреди, ритуали, обичаји); џаремолошки и фразеолошки фонд језика; ејалони, сјереојски, симболи; џојмовне метафоре; ејикеција* итд. Наредне целине у оквиру овог потпоглавља у форми су упозорења и јасно говоре о дистанци у односу на субјективност, етноцентризам: 6.2. *Исјивавају међујезицај културе и језика без обзира на сјейен сјецифичности*; 6.3. *Објективно џумачији џодајке из језичке џрађе*; 6.4. *Без ејноценјризма* (стр. 60–63), јер су, према речима ауторке: „Предрасуде о другим народима оптерећене политиком, историјом, економским приликама у некој земљи, а лингвокултуролози се морају ослободити баласта закључивања на основу предрасуда” (спац. Ј. Д.; стр. 63).

Трећу целину првог поглавља, према нашем мишљењу, чини начелни теоријски обухват критеријума, јединица, извора, и њихове класификације и диференцијације у лингвокултуролошким истраживањима. У седмом потпоглављу *Лингвокултуролошки концепти као јединица лексиколошке лингвокултурологије* (стр. 64–75) дефинишу се лингвокултуреме у виду лексема као лингвокултуролошки концепти, који су, као такви, одраз дела националне слике света. Свеукупност оваквих концепата назива се *концептосфера*, која има свој центар и фазичне границе ка периферији. У центру су лингвокултуролошки концепти (нпр. хлеб, отац, кућа), при чему се идентификују *константи* као базични лингвокултуролошки концепти (нпр. отацбина, љубав, душа), док су на периферији концептосфере појмови именовани као *периферијске јединице концептосфере* (нпр. џлавуца, бизнисмен, сјарлеја, навијач). Наглашава се значај неизоставног квалификатора лингвокултуролошки

(концепт) јер, без њега, овај је термин резервисан за когнитивнолингвистичка истраживања. Њиме је, наиме, обухваћен читав спектар вредносних оцена, ставова, уверења, стереотипа итд. говорника једног језика. Надаље су, најпре идентификовани, а затим детаљно описани у наредним потпоглављима, кључни параметри на основу којих се утврђује културолошка маркираност лексема, што је уврштава у лингвокултуролошки концепт. Ово је уједно једна од референтних тачака књиге јер се јасно побрајају, описују и класификују показатељи предмета истраживања ове дисциплине. Ауторка врло аргументовано наводи следеће критеријуме: 1. принцип културне разрађености речника за означавање неког појма; 2. фреквенција лексема у неком језику; 3. фреквентно асоцијативно повезивање с другим лексемама; 4. принцип кључних речи; 5. продуктивност лексема у творбеном и семантичком смислу и појављивање у великом броју фразеологизама и пословица. Важно место у лингвокултуролошким истраживањима припада *сйереоийи*ма, интегралним јединицама конотативног значења, тј. *кулйуролошке конойа-ције*. Зато је посебно, осмо потпоглавље – *Сйереоийи као базични семенйи линвокулйуролошкој концевйи*а (стр. 76–82) посвећено *маркерима сйерео-ийиности* и *сйереоийи*ма у *ойийи*м разйоворним *месйи*ма. О *маркерима* ауторка говори на примерима: *Мој ујка Вили је йрави Прус* [← 'Пруси су били тачни, савесни и волели су ред'], при чему је овде маркер *йрави*; могу бити и *сваки, йийичан, увек, као* и сл., који се разумеју под условом да је примаоцу поруке познат стереотип. Зато, како ауторка наводи: „Српска лингвокултуролошка заједница има *ейнокулйуролошке сйереоийи*е о заједницама с којима је у географском, привредном и културолошком додиру, о којима немачка заједница не мора имати никакав стереотип” (стр. 80). На ово се надовезује девето потпоглавље – *Језичка слика свейи*а (стр. 83–87) у којем се елаборира разлика између националне, концептуалне (научна и наивна) и наивне слике света. Последња јесте предмет лингвокултуролошких истраживања, најбазичнија је и, као таква, могуће универзална. Но, вредно запажање ауторке тиче се управо овога и гласи: „Ни универзалије, а ни културне специфичности не треба да обесхрабре лингвокултурологе – њихов задатак у сваком случају јесте да испитују утицај слике света на језик, без обзира на степен њене специфичности и(ли) универзалности” (стр. 87). Десето потпоглавље – *Ка линвокулйуролошком речнику срйској језика* (стр. 88–95) посвећено је феномену *йреценйиности*, који је у основи речника *Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь*. Овакав појам/име мора задовољити одређене услове да би носио квалификатор *йреценйи-ни*: мора бити познат свим члановима лингвокултуролошке заједнице и бити актуелан на когнитивном плану говорника, при чему се издвајају: прецедентна имена, прецедентни текстови и искази. Ауторка надаље износи резултате задатака студената који су бележили овај феномен (*Микеланђело, Тесла, Марадона* итд.; *Све ће йио народ йозлайийи, Хамлеј; И шйи*а *ћемо саг?*, *Ко зна зашйио је йио добро* итд.).

Осим наведених општепознатих лексема, ширих исказа и текстова, предметом лингвокултуролошких проучавања, с друге стране, обухваћене су и лексичке празнине на међујезичком и међукултурном плану. Безеквивалентна лексика и лексичке лакуне описане су у једанаестом потпоглављу

– *На другом крају сјека̋тра: безеквивалентна лексика и лексичке лакуне* (стр. 96–101). Ове лексеме подељене су на интерлингвалне и интралингвалне. Прве се односе на лексеме које постоје у једној култури, а нема их у другој, при чему се овај феномен објашњава постојањем денотата у једном језику, тј. реалије у култури, и изостанком у другом. Ауторка даје врло прегледну поделу тзв. *еџоџизама* у руском језику, које је пописала К. Кончаревић, скрећући пажњу на то да се овај међујезички феномен не може увек објаснити лингвокултуролошком методологијом (нпр. различити називи за сестру мајке или оца у турском и један у српском (*шејка*), иако у свести наших говорника постоји јасна разлика о релацији сестра – мајка и сестра – отац). Лексичке празнине у матерњем језику јесу интралингвалне и њих говорници тешко идентификују без поређења са страним језицима. С друге стране, према речима ауторке, „и организација лексичког система једног језика, независно од свих других језика, пружа основ за испитивање лексичких белина” (стр. 100). Када појам постоји, постоји и потреба да се лакуна попуни, а продуктивни начини за његову номинацију јесу полисемија, деривација и позајмљивање лексема из страних језика.

Посебну важност имају два последња потпоглавља уводног поглавља, у којима се јасно идентификују,abraјају и описују *Извори за линвокултуролошка исџраживања* и *Присџуџ џрађи у линвокултуролошким исџраживањима* (стр. 102–112). Међу изворе, према различитим критеријумима, ауторка убраја: (а) језичке јединице различите сложености – лексеме, синтагме, предлошко-падежне конструкције, реченице, текстове; (б) произведене когнитивно-језичке јединице – вербалне асоцијације и појмовне метафоре; (в) језичке ресурсе – речници, новине, часописи, друштвене мреже, електронски корпуси, дела која припадају различитим функционалним стиливима; прецедентни текстови. У делу *Присџуџ џрађи* ауторка полази од аксиома да је „најтежи задатак лексиколошке лингвокултурологије препознати културолошки маркиране лексеме и правилно описати слојеве културолошких утицаја на њихово значење” (стр. 103), те пописује неколико важних приступа, формулишући их као референтне тачке у лингвокултурологији, уже као *џоџлед из џерсџекџиве...* Тако се овим тешко ухватљивим лексичким јединицама и компонентама њихових значења може приступити из перспективе *сџранца*, из перспективе *виџе језика*, из перспективе *виџе друџивених џруџа*, погледом на *садаџњосџи из џерсџекџиве џроџлосџи*, погледом на *лексичке сџеџифицносџи из уџла лексичких универзалија*.

Наредних осам поглавља у књизи посвећено је управо илустрацији лингвокултуролошких истраживања на грађи предочених извора или путем примене одговарајућих приступа културно специфичном слоју лексике. Важно је истаћи да се појединим изабраним лексемама приступа применом различитих метода и на тај начин указује на то да се не могу повући јасне границе међу приступима и да се обухватна лингвокултуролошка слика концепата може добити синтезом анализа њихове културолошке конотације – од грађе у речнику, речницима, применом колокацијске методе, концептуалне анализе итд.

Друго поглавље насловљено је *Речници као извор џрађе за линвокултуролошка исџраживања* (стр. 113–202) и подељено је на седам потпоглавља.

Најпре се износе могућности испитивања културолошких информација у описним речницима, у потпоглављу – *Описни речници у друштвено-културном окружењу* (стр. 113–117) у којем се наглашава значај квалификатора употребне вредности (етн., празн., мит., ист. итд.), потом дефиниције (нпр. *свекрва, жена, ѓавран*), избор примера (нпр. ставови и предрасуде друштвено супериорних група). Друго потпоглавље – *Изабрана лексема у више речника одређеног језика* (стр. 118–137) доноси три ауторкина истраживања: о слободи, о истоку и западу, о демократији у српском језику, заснована на системским подацима (у свим речницима српског језика) о овим вредностима, нпр. слободи и демократије, као константама, тј. најдубљим културолошким концептима. Увидом у речничке дефиниције, деривате, синониме, жаргон, закључак нпр. о константи слобода јесте следећи: „*слобода* се пре свега доживљава као стање ослобођености, независности друштва од власти туђина или неког политичког диктатора, мирнодопско стање. На другом месту је слобода схваћена као право појединца да се осећа и понаша опуштено и по својој вољи [...] када говорници српског језика мисле на слободу, они мисле пре свега на стање ослобођености Србије од страног непријатеља или унутрашњег диктатора. У другом плану су личне слободе” (стр. 12). У трећем потпоглављу – *Изабрана лексема у одређеном речнику једног језика* (стр. 138–158) ауторка на основу постављених критеријума за избор предмета у лингвокултуролошким истраживањима (фреквенција; фреквентно асоцијативно повезивање са другим лексемама; принцип кључних речи; продуктивност лексеме у творбеном и семантичком смислу и појављивање у великом броју фразеологизама и пословица) спроводи два истраживања: *Лексема ЧОВЕК у Вуковом Рјечнику* и *Лексема МЕСТО у Вуковом Рјечнику* (стр. 139–158). До закључака о лексеми *човек*, једној од најфреквентнијих у *Српским народним пословицама*, ауторка у Вуковом Рјечнику долази испитивањем – *Како се Вук односи према човеку*, шта на њему и у њему запажа, при чему се анализирају следеће конструкције из Рјечника: *придев + човек, човек + придев, човек из ..., човек + именица у генитиву, човек који...* Већ избором квалификатива уз именицу *човек*, Вук открива поглед на човека, а затим и на шири контекст човековог живљења. У вези с лексемом *место*, уз овакав приступ, ауторка предлаже да се у корпус укључе и одредничке дефиниције, сав материјал у Рјечнику где се помиње ова лексема. Четврто потпоглавље – *Изабрана лексема у више речника двају језика* (стр. 159–166) ауторка је посветила анализи једног од базичних појмова у култури словенских народа, именованом лексемом *каша*. Сprovedено истраживање *Речнички подаци о кашу у српском и руском језику* потврдиће ово полазиште јер речници двају језика показују да је *каша* била веома важан сегмент словенске материјалне и духовне културе, што ће показати даља анализа у поглављу о колокацијама. Наредна два потпоглавља баве се *шемајском јрујом лексема у изабраном речнику једног језика* и *шемајском јрујом лексема у речницима двају језика* (стр. 167–179). Ову методологију ауторка илуструје двама занимљивим радовима: *Месја, занимања, мере и имена људи у Елезовићевом речнику* и *Антропологија у старим народним мерама српског и руског народа* (стр. 169–187), у којем се јасно доказује теза о утеловљености на примеру народних мера српског и руског народа, будући да је „Човеково схватање стварности

еталоне – тачке ослоња у менталном систему једне језичке заједнице. Електронска грађа СрпКор-а корпус је за треће истраживање у овом поглављу – *Дистрибутивна анализа лексеме ĩраница у електронском корѳусу СрѳКор* (стр. 235–240) у којем се испитивани појам *ĩраница*, као кључни појам у свакој култури, посматра у најужем, колокацијском, контексту. Закључци потврђују полазни став о позицији појма *ĩраница* у култури јер се, уз најфреквентније придеве и предлоге, дошло до њеног прототипичног (просторног) значења, али и до закључка да границе „успоставља човек и да извориште имају у идеологији, интелекту, култури, обичајима, предрасудама, развоју цивилизације” (стр. 237).

Следеће потпоглавље – *Речници као извор ĩраће за дистрибутивну анализу лексичких јединица* (стр. 241–249) помера фокус извора грађе на речнике у којима се посматрају колокације уз номиноване емоције. Сprovedено истраживање: *Експресивне конструкције којима се исказује интензивна емоција у српском језику* (стр. 242–249) показује вредност примењене методе у речницима САНУ и МС будући да је приказана вишеслојна семантичка анализа исказивања интензитета емоција у српском језику, што је слика националне културе: укрштају се категорије квантитета и квалитета, чешће се исказује већа количина него мала, пожељне емоције чешће су исказане малим интензитетом и обрнуто (туга малог интензитета: *сенка ĩуће, роса ĩуће, зрнце ĩуће, облачак ĩуће, вео ĩуће, ĩиширај ĩуће, блага ĩућа, ĩиша ĩућа*; туга великог интензитета: *облак ĩуће, ĩма ĩуће, омрклине ĩуће, дубока ĩуће, ĩшерѳ сѳираине ĩуће, вал ĩуће, виширина ĩуће, омрклине ĩуће, дубока ĩућа, неѳребољива ĩућа, многе ĩуће, срце ĩуца од ĩуће*), интензификатори јесу лексеме које значе водене токове, делове биљке или какве катастрофе, експресивне синтагме, у зависности од значења номиноване емоције формализују се на различите начине. Трећа целина поглавља о колокацијама – *Наменски корѳус као извор ĩраће за дистрибутивну анализу лексичких јединица* (стр. 250–264) полази од текстуалних података као грађе за истраживање културолошких појмова истока и запада у једном истраживању и слободу у другом. Значајне су ауторкине смернице о избору и врсти текстова, њиховој функционалностиској одређености, класификацији од општег према национално специфичном, регистровању примера и извођењу ваљаних, што објективнијих закључака. Тако је о слободи, након исцрпне анализе изабраних текстова, ауторка дошла до разумевања овог феномена и искорак из речничких дефиниција: „*Слобода* у политици није стање или осећање, већ се изједначава са *ĩравом* и често се употребљава у множини. Пре свега се има у виду друштвена слобода. Слобода појединца проистиче из слободе друштва и државе” (стр. 261).

Четврто поглавље под насловом *Преценѳни искази као извор за линѳвокулѳуролошка исѳраживања* (стр. 265–306) фокусирано је на истраживања у чијем фокусу су фразеологизми, пословице, општепознате изреке и језичке јединице у форми реченице, познате свим говорницима језичке заједнице. У вези с тим, ауторка истиче вишеструке задатке лексиколога: одредити најфреквентније лексеме у преценѳним исказима; протумачити њихову концептуализацију и културолошке и историјске елементе које садрже; одредити статус те лексике у опсегу културолошки обележене лексике (језгро

или периферија концептосфере). Након уводних оцена у одељку *Присїуї йреценїїним исказима из йерсїекїїве лїнївокулїуролошкє лексиколоїїє* (стр. 265–274) ауторка се, након важне напомене да је лингвокултурологија поникла из фразеологије, позива на полазишта еминентних фразеолога, међу којима се издваја оно које даје Ковшова: „Фразеологија акумулира у себе културу прошлости и садашњости, *дух народа*. Основни циљ лингвокултуролошког приступа у фразеологији јесте анализа испољавања културе у садржају фразеологизама...” (стр. 267). Након овог дела, у потпоглављу *Линївокулїуролошкє фразеолоїїє*, најпре у одељку *Комїарайївна лїнївокулїуролошкє исїраживања фразеолоїїє*, као релевантан извор даје пример поредбених истраживања Д. Ајдацића и Л. Непоп Ајдацић у књизи *Поредбена срїско-українскє фразеолоїїє* (2015), као узор и инспирацију за даља истраживања ове врсте. Издвајају се феномени: еквивалентни фразеологизми, делимично еквивалентни и безеквивалентни; фразеолошка синонимија и антонимија. Надаље ауторка износи резултате репрезентативног истраживања о разумевању фразеологизама у страном језику, што подразумева врло високе компетенције наставника јер се (често) ради о структурама с врло израженим националним набојем. Испитивање о разумевању шпанских фразеологизама (досл. ‘имати главу пуну птица’, ‘имати дугачко лице’) код говорника српског језика показало је делимично разумевање дескриптивног значења, али не и конотативног.

Посебно место заузимају старији (прецедентни) текстови и њима је посвећено друго потпоглавље *Дијахронијскє исїраживања йреценїїних исказа као лїнївокулїуролошкє мейода* (стр. 275–277) у којем ауторка анализира пословице у *Беседовнику* Вићентија Ракића из 1810. године. Фокус овога поглавља јесте целина *Народне йословице у лїнївокулїуролошким исїраживањима* у којој се, најпре у одељку *Комїарайївна лїнївокулїуролошкє исїраживања народних йословица* износе поредбене анализе појединих српских и руских пословица (у семантичкој скупини ужих породичних односа, тј. концепата МАЈКА, ОТАЦ, СИН, КЋЕРКА, СВЕКРВА и сл.), да би се касније сагледао значај тзв. антипословица, које почивају управо на прецедентним текстовима, опет далеко од разумевања неизворних говорника српског језика – *Пословице и анїїйословице у лїнївокулїуролошким исїраживањима* (нпр. Востани Србије – и мирно спавај!). Након тога, одлике прецедентности имају и само поједине речи, описане у одељку „*Само йословичке*” речи где се наводе примери: *йїевидруї* – плачидруг, *йрочка* – квочка, рогуља – *мноїуља*, ребарце – *сребарце*, субота – *бубоїа*; хаљка – *баїаљка*, занимљиве због присуства у времену, као и због творбене и фонолошке структуре. Четврто потпоглавље – *Концїїй бога у срїским народним йословицама* (стр. 284–299) обухватна је лингвокултуролошка анализа најфреквентније речи у *Срїским народним йословицама*, што је показатељ њене важности и есенцијалне позиције у култури српског народа. Ауторка даје своје тумачење на основу пословица трагајући за концептом Бога – Како се Бог материјализује? Смисаони раскол неких пословица о Богу; Бог даје, помаже, чува; Коме Бог помаже; Сумња у помоћ; Бог је изнад и испред свих и свега; Човек не може без Божје помоћи; Бог у благословима и клетвама; Страх од казне; Сумња у Божју свемоћ; Бог и други; Бог и човек; Бог и ђаво; Бог и цар; Директно

обраћање Богу. Након овако слојевите и комплексно спроведене анализе добија се вишедимензионална слика Бога у српској култури, тј. лингвокултуролошка анализа оцртава контуре српског Бога – правичног и срдитог, у кога се народни човек готово безусловно узда, али се уочава и „смисаони расцеп и да народни човек допушта себи да се разочара у Бога и изрази сумњу у његову свемоћ. Изгледа да се у народу безгранично поверење поклања само мајци” (стр. 299).

На крају поглавља дата су инспиративна и надасве корисна истраживања студената на грађи пословица и фразеологизама, где се јасно уочава које лексеме (концепте) бирају за анализу, али и луцидно запажају смисаони раскол у пословицама (нпр. *Тријуи мери, једном сеци*, али: *Ил’ сад ил’ никад. Далеко од очију, далеко од срца*, али: *Раздвојеносиј расиламсује љубав. Дрво се савија док је младо*, али: *Никад није касно за учење. Чейворе очи вице виде*, али: *У се и у своје кљусе*).

У петом поглављу *Еџалони као извор за лингвокултуролошка исџраживања* (стр. 307–324) ауторка разрађује *Фразеолошке јединице уже од реченице – џредлошко-џадежне фразелоџизме и Поредбене фразеолоџизме (еџалоне)*. Прве, са значењем граничне интензификације, обрађује на грађи из *Фразеолошкој речника срџској језика Ђ. Оташевића* (нпр. *до уџију, од јуџира до суџира, из корена* итд.), уочавајући значења трајања радње, од почетка, трајања до потпуног преокрета и лексеме-граничнике које чине координатни систем: људско тело, ток живота, део дана, небо и сл. Друге, формализоване структуром: А (компарандум; недесемантизован) + Б (као) + В (компаратум; јако експресивно значење) (нпр. *добар као анђео, леј као слика*), одређује као поредбене фразеологизме, у лингвокултурологији – примереније као еталоне (основна мера) и наглашава њихову прозирност. Истиче значај листе како онога што се мери тако и онога што јесте мера. Позива се на испитивање С. Марјановића, који је установио изразиту антропоцентричност компарандума – стања, активности и понашање, телесна карактеризација итд., док се учесталост компаратума креће у следећем смеру: зооними, артефакти, стања, природа, фитоними, соматизми, митоними, храна итд. Занимљива запажања у вези са значењем и елементима еталона изнета су у целини *Два комџаративна речника еџалона – Хрвајџско-славенски рјечник џоредбених фразема* (еталони у девет словенских језика) и *Хрвајџско-романско-џермански рјечник џоредбених фразема* (еквиваленти хрватских еталона у француском, португалском, шпанском, италијанском, енглеском, холандском, немачком и шведском језику). Даље се износе истраживања овога типа *Јоџ зајџажања из комџаративних исџраживања еџалона* на примеру српских и енглеских еталона, потом еталона у руском и белоруском језику (асоцијативни експерименти – у вези са (1) физичким особинама човека и (2) духовним особинама, емоцијама, другим људима и друштвом). Од посебног значаја и за истраживања и за будуће истраживаче јесте целина *Одређивање сџејена „еталоничности”*, у којој је описана методологија истраживања за потребе речника бинома (аутора Н. Д. Гољева). Анкетирани студенти имали су задатак да попуне празно место у реченици *Они су _____ као вуци*. (даље: *маџарци, зечеви, вроне, муве, миџеви, џејлови, руже, џелаџ и јабуке*). Тако се, нпр., дошло до закључка да је перцепција вука у српској језичкој заједници следећа:

агресивни, бесни, брзи, гладни (95), гласни, глупи, длакави, зли (7), јаки (2), крвожедни, крволочни (16), лукави (6), љути, незасити, опасни (50), отпорни, паметни, подмукли, похлепни, прождрљиви (3), промишљени, радни, самотњаци (2), сложни, снажни, страшни (9), сурови (2), хладнокрвни, храбри. Испитивање је показало да је за еталоне (за разлику од околионалних поредбених конструкција) карактеристична фреквентност, хомогенија слика за неке животиње (нпр. *зеи*), амбивалентан однос према појединим животињама (*мува*), а нарочит значај истраживања јесте то што је оно потврда да је анкета најпогоднија метода за ову врсту истраживања.

Ово је поглавље показало још једну врсту изузетно вредног истраживања поредбених идиома у циљу добијања слике једне врсте стереотипа. Наиме, ауторка на основу резултата истраживања М. Ивановића даје смернице за испитивање тзв. псеудокомпарацијских портрета – аутопортрета и хетеропортрета. Истраживањем се дошло до одређеног типа стереотипности на материјалу српских и страних електронских медија, са задатом конструкцијом *Срби као Срби* и *Хрвати као Хрвати*. Део о аутопортрету Срба гласи овако: „Срби себе колективно поимају као домишљате и сналажљиве, што би, ако је истина, свакако било похвално. Похвална би, надаље, требало да буде и наша непокорност, коју – макар према сопственим наводима – испољавамо не само тако што смјело одбацујемо јарам страних сила него и тако што и својим представницима, као људима које смо сами изабрали, пружамо отпор ако они пожелу да нас покоре [...] Као најважније мане свог народа наши људи, ипак, махом помињу неслогу и раздор. Истим поводом набрајају могуће узроке, попут суревњивости и изражене склоности негативној критичности, па и могуће последице, попут одсуства стратегија и њима одговарајуће хијерерхије” (стр. 321).

Друго потпоглавље чине *Сингулениска испираживања културолошки маркираних лексема српског језика у еталонима* где се увиђа значај њихових избора првог и другог члана у поредбеним фразеологизмима: као компаратум бирали су зоониме (нпр. бик, бубица, вук, гуска, зец итд.), етнике (нпр. Босанац, Бугарин, Енглец), антропониме (нпр. Аполон, Исус, Месија итд.), фитониме (нпр. бреза, бор, дрен, јабука итд.), док су као први сегмент изабрали: придеве (нпр. бео, вредан, глуп, го, дебео, добар, досадан итд.), глаголе (нпр. бојати се, говорити, дрхтати, живети, ићи, јести (се), плакати, смејати се, смрдети, спавати, стајати, стидети се, ћутати итд.).

Шесто поглавље – *Анкейтирање у линвокултуролошким испираживањима* (стр. 325–376) – саобразно важности обрађиване технике истраживања, обимно је и детаљно. Садржи шест потпоглавља у којима се, уз подробен опис анкетирања, његових предности и недостатака, износе истраживања заснована на овој методи у оквиру неколико репрезентативних славистичких пројеката. У првом потпоглављу – *Предности и слабости анкейтирања као технике у линвокултуролошким испираживањима* најпре се дефинише ова метода на следећи начин: „Анкета је техника испитивања ставова, уверења, вредности и мишљења групе људи о одређеном проблему, помоћу стандардизованог низа пажљиво одабраних тврдњи или питања (конкретна, разумљива, недвосмислена) на која испитаници одговарају писмено или усмено, у групи или индивидуално” (стр. 325). Добијени подаци из анкете лако су обрадиви,

дају савременију слику од оне у речницима, али није једноставно прецизно формулисати захтеве анкета, нити компетентно анализирати резултате. На изабраним примерима ауторка показује сву комплексност истраживања лингвокултуролошке грађе применом ове технике. У потпоглављу *Анкетирање као техника прикупљања података о језичкој слици света у оквиру међународних славистичких лингвокултуролошких пројеката* најпре представља *Пројекат о вредностима словенских народа и њихових суседа* Ј. Бартмињског, у којем су испитивани концепти дом, рад, част, слобода. Уз речничку грађу и текстове, укључени су анкетни подаци. Прво истраживање доноси *Податке о слободи добијене анкетом*, која је садржала пет типова питања (уз резултате из *Асоцијативног речника српског језика*) 1: Како српска деца граде представу о слободи у току свог развоја?; 2. У чему је суштина слободе?; 3. слобода и _____; 4. слобода _____ (именица у генитиву или *да*-клауза); 5. слободно _____ (глагол). Вредни основни закључци сводиви су на следеће: дифузно је разумевање слободе код деце; студенти је разумеју као стање личне слободе; концептуализује се као *лепшење*, а разуме се и као *сјање без раја*. На сличан начин, с модификованим анкетним задацима, у складу с испитиваним концептом, у овом потпоглављу налази се опис анкетирања и обрада анкетних података о концептима исток, запад, демократија.

У четвртм потпоглављу – *Пројекат о комуникационо понашању Ј. А. Стерњина* описан је један од важнијих међународних лингвокултуролошких пројеката, чији је предмет истраживања *комуникационо понашање*, под руководством Ј. А. Стерњина. Истраживање обухвата све облике човековог понашања у интеракцији са другим људима – вербалне и невербалне поруке којима се људи међусобно споразумевају, као и друштвено прихватљиве и неприхватљиве поступке. У овом делу предочени су резултати експерименталног истраживања комуникативног понашања под насловом *Српски комуникациони идеал у поређењу с руским*. На основу руског модела анкетног питања: *Какав је по Вашем мишљењу идеални саговорник?* (предвиђено је пет карактеристика), добијени су резултати класификовани према полу, старосном добу (20–30, 30–50 и преко 50 година) и средини (урбана и рурална). На основу анкетних података добијено је и више од пуких података о идеалном саговорнику у српској говорној заједници: *начин на који говори*: пријатан глас, разговетност, причљивост итд.; *разговор*: комуникативност, да слуша саговорника, да није опширан, да познаје тему итд., *као и да је свестран*, образован, искрен, интелигентан, толерантан, ненаметљив, убедљив, поверљив, сталожен, стрпљив, маштовит итд., *али и да је успешан у послу којим се бави*, лепо обучен, леп, вредан, да је мушкарац, да верује у Бога итд. Разлике су најмање што се тиче пребивалишта испитаника, а најочигледније кад је у питању старосни критеријум, и, коначно „жене од саговорника очекују да их саслуша и да им да савет, за разлику од мушкараца којима је то мање битно, а више поштују искреност, елоквентност, образованост” (стр. 368).

Потпоглавље *Пројекат израде вишејезичког лингвокултуролошког речника бионима Н. Д. Гољева* описује примену анкете при изради, у коначници, вишејезичног речника бионима, у нашем случају – испитивање културолошког слоја садржаног у значењу зоонима, што значи разоткривање емоцио-

нално-асоцијативног слоја; појмовног слоја; концептуалног у прецедентним исказима и поредбеним фразеологизмима. Тако су формирана (овде модификована) питања: 1. прва реч која падне на памет (вук _____); 2. довршите реченицу, напишите шта значи реч (вук је _____); 3. попуните празнине (они су _____ као вуци); 5. напишите фразеологизам, изреку или реченицу (вук _____).

У шестом потпоглављу *Ситуациска исцраживања културолошки маркираних лексема српског језика анкеирањем* ауторка описује примену приказане технике истраживања анкетом у раду са студентима. Они по узору на овакве тестове бирају лексеме, спроводе анкете и анализирају добијене податке. Тако се, на пример, добијају резултати: главни изазивачи *сцтраха* су непознато и неизвесно, а главни извори *среће* су здравље, породични живот и љубав. Срби препознају концепт *српског инаица*, који представља пожељну особину, захваљујући којој Срби побеђују. Суштина *скромности* је у умерености и унутрашњем миру и задовољству. *Успех* се везује пре свега за посао, а затим за породицу. Бити успешан за српске испитанике значи добро обављати свој посао и бити адекватно награђен за то.

Сразмерно значају, месту и улози асоцијација у лингвокултуролошким истраживањима, Р. Драгићевић посветила је овој проблематици нарочиту пажњу у седмом поглављу – *Вербалне асоцијације као извор за линвокултуролошка исцраживања* (377–426. стр.), које има пет потпоглавља. Након прве целине: *Краишак осврц на исцоријаш изуцавања вербалних асоцијација*, у којој даје мали историјски пресек о упливу асоцијативних тестова, најпре у друштвене па у хуманистичке науке, те лингвистику и лингвокултурологију, нарочито у руској школи, ауторка износи основне одлике оваквих анкета у потпоглављу *Асоцијативна анкеица*. Јасно је предочена апаратура и терминологија анкетирања с циљем добијања што поузданијих резултата за поље лингвокултурологије. Налазе се објашњења појмова *реч-драж* / *сцимулус*, *асоцијација* / *речи-реакције*, *асоцијативно поље*, *омисије*, *идиосинкратишци одговори*; потом подела према различитим параметрима на *синиатмаишке* и *ипарадиатмаишке* асоцијације; *дискреишне* и *контролисане*. Треће потпоглавље посвећено је двама капиталним делима у нашој лингвистици: *Асоцијативни речник српског језика* (2005) и *Обраишни асоцијативни речник српског језика* (2011). Нарочита пажња усмерава се на *Линвокултуролошке иодаишке* у „Асоцијативном речнику српског језика”, где се указује на значај резултата, асоцијација посматраних према фреквенцији или обухвату лексема у оквиру асоцијативних поља. Даље су предочени закључци добијени на основу асоцијација у оквиру неколико тематских група. У целини *Родбински односи* у „Асоцијативном речнику српског језика” забележен је нпр. овакав податак: „Стереотипи српске лингвокултуролошке заједнице о ташти очигледни су из асоцијативног поља овог стимулуса у APCJ: *сваица* (најфреквентнија асоцијација), *вешишца*, *змија*, *досада*, *звоцање*, *росишца*, *мржња*, *наиаси*, *неслоица*, *смор*, *зло*, *звоцало*, *језик*, *мука*, *ужас*, *злоба*, *злоица*, *баксуз*, *бедак*, *досадна*, *мрак*, *наиор*, *неиришцел*, *неслаицање*, *невоица* итд.” (стр. 387). Даље, у делу *Носиоци особина* у „Асоцијативном речнику српског језика”, изнете су нпр. овакве информације: „Међу асоцијацијама-именима на стимулус храбар у APCJ налазе се и следеће: *Мел Гибсон*, *Марко Крајевић*, *Херкулес*,

Милош Обилић, Дон Кихот, Хи Мен, Карађорђе, Робин Худ, Викин, Ахилеј, Беймен, Бошко Буха, Ђинђић, Хојар Сираџи, Конан итд.” (стр. 388). Утицај популарне културе на прве асоцијације испитаника, у делу *Још примера за „културолошке асоцијације”* у *APCJ*, ауторка илуструје примерима: звонко – *Сјасић*, као – *какао*, пинк – *шелевизија*, Тито – *и ја*, новине – *Полиџика*, лужна – *џруја* итд.

У четвртом потпоглављу – *Словенски асоцијативни речник* ауторка као релевантан извор наводи и описује *Славјанский ассоциативный словарь* (Москва, 2004). Нарочито место у истраживањима заузима трагање за тзв. *језицом језичког сазнања*, које се може ишчитати из 30 најучесталијих лексема-асоцијација на различите стимулусе у четири језика (према истраживањима то су: *живот, човек, љубав, радост, друје, срећа, добро, смрт, новац, велик*). Детаљну методологију и поређење података с онима у *Асоцијативном речнику српског језика* Р. Драгићевић даје у целини *Језицо језичког сазнања на основу јодајака из CAP-а и APCJ-а*.

Изузетно вредно пажње, не само у овом поглављу, него у целој књизи, јесу истраживања која следе у потпоглављу *Линвокултуролошка комјаративна истраживања вербалних асоцијација*, где налазимо уобличавање претходно предочених истраживања, заснованих на другачијој методологији, овога пута допуњених резултатима добијеним асоцијативном методом – *Вук у језичкој слици свети Срба и Руса; Будућност у језичкој слици свети деце и одраслих у српској линвокултуролошкој заједници; Етнокултурни стереотипи говорника српског и немачког језика на материјалу вербалних асоцијација*. Један од закључака гласи: „Истраживач се мора запитати због чега у асоцијативном пољу једне заједнице изостају асоцијације које постоје у асоцијативном пољу друге заједнице или због чега је фреквенција неке асоцијације у једном пољу већа или мања него у другом” (399. стр.). О међукултурним стереотипима налазе се одговори у истраживању *Етнокултурни стереотипи говорника српског и немачког језика на материјалу вербалних асоцијација*, где, између осталог, налазимо најчешће асоцијације, а тиме и стереотипе, добијене на питања: *Како Срби виде друге народе* (Американце, Енглеze, Кинезе, Роме и др.; нпр.: *Црногорци – лењоси, море, народ, лењи, Срби, џланина, људи, браћа, брђани, лењ, високи, џлужи, кршени момци*); *Како Срби и Немци виде једни друге*; *Како Срби и Немци виде Јапанце*; *Како Срби и Немци виде Америку*; *Како Срби и Немци виде Хаг*.

Шести, завршни део поглавља – *Студентска истраживања културолошки маркираних лексема српског језика на основу вербалних асоцијација* – резултат је примене описане методологије код студената, а чији избори за истраживања поново говоре о месту и важности испитиваних стимулуса/концепата: нпр. *Американци и амерички*; *Американци (2)*; *Американци и Руси (2)*; *Балкан (2)*; *Бео и црн*; *Бесплатно*; *Бошњаци*; *Бранковић*; *Бранковић*, *Кнез Лазар* и *Милош Обилић*; *будућност*; *велик и мали*; *веран*; *видео*; *време (2)* итд.

Осмо поглавље – *Појмовне метафоре као извор за линвокултуролошка истраживања* (стр. 427–477) детаљно разрађује примену концептуализације и категоризације, тј. основне когнитивистичке апаратуре на лингвокул-

туролошка истраживања. Након *Уводних напомена* следи прво потпоглавље – *Културолошке специфичности појмовне метафоре из њерсекиивне коиниивне лингвистике*, подељено на три целине: (1) *Интеркултуралне разлике у појмовним метафорама*, у којем се, нпр. илуструју ове разлике примером: „У енглеском језику метафоре срца служе за концептуализацију љубави, наклоности и сл. У језику зулу срце је средиште за бес, (не)толерацију, (не)стрпљење и др. У својој наивној слици света, говорници језика зулу бесног човека доживљавају као оног чије је мало срце под великим притиском емоција због чега човек губи контролу и постаје агресиван” (стр. 429); (2) *Интракултуралне разлике у појмовним метафорама*; (3) *Временска условљеност појмовних метафора*. У трећем потпоглављу *Појмовне метафоре у лингвокултуролошким истраживањима*, у првој целини *Од вербалних асоцијација ка појмовним метафорама* ауторка износи важан закључак: „различите методе у лингвокултуролошким истраживањима међусобно [се] добро уклапају, што указује на њихову поузданост” (стр. 433), што потврђује подударње резултата добијених анализом појмовних метафора љутња, СТРАХ, ТУГА, и оних произашлих из анализе вербалних асоцијација с овим стимулусима. Следе потпоглавља *Замрзнуће појмовне метафоре у етимологији лексема*: *Појмовне метафоре у исцртавању савремене слике света*, да би у трећој целини – *Од изворног домена ка циљном*, били изнети резултати истраживања Н. Силашки и др. (2009) чији је изворни домен БРАК, РАТ, СПОРТ и др., а циљни политика. Обрнуту перспективу – *Од циљног домена ка изворном* Р. Драгићевић показује на истраживањима: (1) *ДЕМОКРАТИЈА у јавном дискурсу*; (2) *АУТОМОБИЛ у јавном дискурсу*; (3) *Концептуализација ЧОВЕКА и дигитално доба*. У последњој целини трећег потпоглавља – *О једном инстинктивном, а инспиративном проучавању метафоре*, ауторка износи промишљања о метафори нашег математичара М. Петровића Аласа, која доказују да је овај механизам мишљења инспиративан и универзалан, без обзира на примарну област истраживања: „Метафоре и алегорије имају много дубљи смисао и дубљи корен у људској свести, оне одговарају једној инстинктивној и неодољивој потреби духа, која се испољава у свим фазама развића свести. Наиме, оне су спољни израз духовне потребе да једне чињенице пресликава на друге, бар привидно схватљивије или изразитије у циљу било да се учине разумљивијим, изразитијим или улепшаним” (стр. 447).

Четврто потпоглавље – *Ка речнику појмовних метафора* посвећено је савременом и изазовном подухвату – модерном, новом добу прилагођеном, организационо, научно и технолошки – речнику метафора. Подељено је у пет потпоглавља: (1) *Прва промишљања о речнику појмовних метафора*; (2) *Досадашњи речници метафора*, нпр. *Речник руских пољитичких метафора* (*Словарь русских политических метафор*); *Речник метафора* (*Metaphors Dictionary*); *Словарь русской пищевой метафоры*; потом електронске базе: *Berkeley Master Metaphor List*; *MetaNet HR* (3) *Значај концептуалних речника за коиниивну лингвистичку и лингвокултурологију*; (4) *Украјко о појму ‘концептуална лексикографија’*; (5) *О организацији концептуалног речника појмовних метафора*, где ауторка даје следећи предлог: „речник би био оно-масиолошки осмишљен – прво би се представио „костур речника”, који би

се састојао од мреже појмова који су хоризонтално и вертикално повезани, и то на начин који представља организацију слике света говорника српског језика, а затим би се тај костур попуњавао појмовним метафорама, од најопштијих, ка ужим” (стр. 460).

У последњем делу, поново као примена и синтеза досад реченог, дају се *Студентска истраживања концептуализације на основу појмовних метафора*. Приметно је да су се студенти опредељивали за анализу појмовних метафора којима се у медијима рекламира *храна и пиће*: КАФА, ЧОКОЛАДА, МАРГАРИН, АЛКОХОЛ, ИТД., *производи* које користимо у свакодневном животу: АУТОМОБИЛ, ПАРФЕМ, ХАЉИНА, ИТД., *биљке*: ЦВЕЋЕ, БИЉКА ИТД., *догађаји, инстинкције, сфере деловања*: КАФАНА, КОМПАНИЈА, БАНКА, ПОЛИТИКА, МОДА И ДР., али и *ајспраќини појмови*, нпр.: ЖИВОТ, ЉУБАВ, БЕС, СРЕЋА, ЗНАЊЕ, СРБИЈА, ЕВРОПСКА УНИЈА ИТД.

Девето поглавље – *Књижевна дела као извор за лингвокултуролошка истраживања* (479–508. стр.) посвећено је посебној форми и садржини извора за лингвокултуролошка истраживања, а то је ауторско белетристичко остварење. Овим се у књизи заокружује домен *извора* за испитивања комплексних и тешко ухватљивих компонената културе – од лексеме, колокације, реченице, прецедентних текстова (први слој); преко произведених јединица – вербалних асоцијација, појмовних метафора (други слој); до речника, текстова у новинама, часописима, на друштвеним мрежама, или, још слојевитије – у текстовима различитих функционалних стилова. Књижевна дела као материјал за истраживања у овом домену ауторка илуструје двама аспектима – садржај и језик: у првом потпоглављу – *Садржај књижевних остварења као материјал за лингвокултуролошка истраживања отац и син – ко је јачи у српској култури*, и у другом – *Језик књижевних дела као материјал за лингвокултуролошка истраживања, у одељку Метафоре у причама Горана Петровића из јерсејеве коњичке поезије*. У првом делу, који се тиче садржаја, Р. Драгићевић трага за значењем пословице *Како отац даје сину, смеју се и отац и син; а како син даје оцу, њачу и отац и син*, увидом у асоцијације и у стихове с овом тематиком, различитих песника (М. Бећковић, А. Шантић, Д. Максимовић, Н. Богдановић, Д. Радовић, М. Црњански, И. Лалић), те у народној поезији. Увиђајући расцеп у разумевању ове пословице, ауторка закључује: „Иако подаци пружају привид о томе да отац може бити јачи од сина, да син може бити јачи од оца и да могу бити подједнако снажни, стереотипна слика тог односа подразумева моћног, доминантног оца са богатим животним искуством и незрелог сина, који је слабији од оца чак и онда када му отац допусти да га надјача” (стр. 490).

Друго истраживање извршено је на грађи прича у збирци *Осврће и околне приче* Горана Петровића. На теорији *коњичке поезије* ауторка трага за појмовним метафорама, као базичним, на које се надовезују лексичке и, на крају, поетске. Закључује да је основна метафора АПСТРАКТНЕ ПОЈАВЕ СУ ПРЕДМЕТИ („гађење тишине”, „парче осмеха скривено у џепу”, „опкољавање погледима”, „отресање хладовине са лактова”, „реш добродошлица”, „свежањ здравица”) која даље генерише метафоре: ОСЕЋАЊЕ ЈЕ ПРЕДМЕТ, а ова даље – ТУГА ЈЕ ПРЕДМЕТ, СТРАХ ЈЕ ПРЕДМЕТ. Значајна је ауторкина сугестија да

се примери типа: *Био је још веома млад, а више није знао о коју ниш сврхе да наниже своје будуће дане* могу интерпретирати и разумети применом *теорије појмовне интенијације* (Фоконије и Тарнер), која се заснива на увезивању двају улазних менталних простора, што резултира *блендом*, новим менталним простором. Предмет као изворни домен идентификован је у метафорама: ВРЕМЕ ЈЕ ПРЕДМЕТ, РЕЧ ЈЕ ПРЕДМЕТ, ОСОБИНА ЈЕ ПРЕДМЕТ, ОСЕЋАЊЕ ЈЕ ПРЕДМЕТ. Оваква анализа омогућује да се утврди улога опредељивања у поступку експресивизације у причама Г. Петровића. У другим причама уочавају се конкретизације апстракција, просторних димензија. Применом методологије когнитивне поетике и теорије концептуалне интеграције, ауторка је вешто идентификовала и класификовала појмовне метафоре у причама Г. Петровића, уверљиво доказујући да се апаратура когнитивне лингвистике и те како успешно може применити и на анализу књижевних дела, тј. испитивање културолошких феномена на грађи домаћих писаца.

Последње, десето поглавље књиге – *Масовне језичке манифестације као извор за лингвокултуролошка исцртавања* (509–532. стр.) посвећено је новијем феномену – потреби да се „фотографише тренутак”, како у свим доменима савременог живота тако и у језику. Након *Уводних разматрања*, описане су манифестације *Избор за реч која је обележила 2022. годину*; *Сувишне речи српског језика*; *Најлепше речи српског језика*. Важно је запажање ауторке да ови избори речи могу имати значај за лингвокултуролошка истраживања у контексту утврђивања симпатије или антипатије према одређеним речима (именованим појмовима) или асоцијативним везама говорника. Временска контекстуализација избора речи године један је кључних показатеља зашто је за 2022. (након пандемије) изабрана баш реч *исцељење*, међу тематски сродним речима: *буђење, живољивост, здравље, искра, нада, оживљавање, оздрављење, њомак, превазилажење, преображај, прегород, просвећљење, узлећ* и друге.

Што се тиче сувишних речи, ауторка изводи закључке на основу *Речника сувишних речи* Гордана Ђерић: „јасно је да је веза између језика и друштвене стварности толико јака да говорници понекад не успевају да разлуче речи од појмова који су њима именовани, па као главну сувишну реч српског језика издвајају „ријалити шоу”, наводећи више од двадесет образложења за свој избор: „најјефтинији оовремени опијум за народ” [...] (стр. 515).

Анкета спроведена с циљем да се од ученика великог броја школа добије најлепша реч, дала је резултате и критеријуме на основу којих су ученици бирали речи. Издвајају се речи према фреквентности, према доминантном пореклу (славенизми), изабране на основу националне обојености, гласовног склопа итд. Открива се и извор из којег су чули те речи: обично је то породица, школа, књижевно дело. Изабрана реч – *ћраскозорје*, како наводи ауторка, носи дубоку симболику рађања, почетка и наде; задовољава критеријуме значења, звучања и симболике. Показано је да се у ученичким одговорима (ако су резултат правилно постављених питања и инструкција) могу ишчитати њихова интуитивна повезаност с вредностима, извори тих вредности, и још неуобличена визија бар дела националне слике света.

Закључак књиге – завршно поглавље – садржи синтезу чињеница о формирању лингвокултурологије у контексту доминантних лингвистичких

учења, потом одлике ове дисциплине у односу на сродне – фразеологију, етнолингвистику и друге које у средишту истраживања имају *културу*. Издвајамо важан, опомињући ауторкин суд у вези с недоследностима у истраживању везе културе и језика и ваљаном приступу у лингвокултуролошким истраживањима: „ова млада дисциплина је тек почела да се развија, а већ је на удару оправдане критике угледних лингвиста. Разлози леже у недоследној методологији, као и у томе што се стручњаци за једну лингвистичку дисциплину упуштају у методологију других лингвистичких дисциплина за које нису довољно компетентни. У жељи да језичке јединице осмотре што целовитије, у многим радовима који се баве проучавањем утицаја културе на језик, износи се богата грађа из историје језика и из савременог језика, а затим се она површно или сасвим погрешно анализира” (стр. 537).

Вишеслојна је вредност књиге Рајне Драгићевић *Лексиколошка лингвокултурологија* у домаћој лингвистици. Пре свега, она представља темељ у теоријском и методолошком приступу проучавању утицаја културе на језик и, као таква, она је еталон, референтна тачка, прва обухватна студија лингвокултуролошких истраживања у србистици. Надаље, на први поглед врло дифузна проблематика ове савремене лингвистичке дисциплине, у књизи је педантно, смислено и разложно систематизована у целине према бројним, разуђеним изворима, као и према различитим приступима и методама којима се анализирају тешко ухватљиви елементи разнородне грађе. Ауторка је, након што је временски и методолошки контекстуализовала и јасно позиционирала предмет и основну апаратуру за истраживања ове врсте, вешто полемишући с литературом и постојећим школама, издвојила, наизглед круто, али суштински једино исправно, полазишта, која тек међусобно увезана или у синтези дају јединствену слику лексиколошке лингвокултурологије. Значај бројних ауторкиних истраживања у свакој целини, било да се тичу извора или метода, огледа се у томе што су то јасне и вредне потврде обрађиваног полазишта, што су примери и смернице истраживачима, струци, студентима – како компетентно приступати испитиваној проблематици и остати у оквирима лингвокултурологије. Клизав терен на осетљивој материји ауторка је тако учинила конкретнијим, ближим и јаснијим свима који желе да се баве (наивном) сликом света, базичним концептима културе, константама али и периферијом у оквирима концептосфере. Пuteви су многи, појединачни или укрштени, могу да воде од лексема, колокација, реченица, текстова, формираних или аутентичних, асоцијација, до речника различитог карактера, обима и намене, те књижевних дела. Перспективе су бројне, а једна од плодноснијих јесте она коју има неизворни говорник српског језика према материјалној и духовној култури Срба. Нарочита вредност књиге јесте у томе што су у њој окупљени драгоцен сегменти студентских истраживања културолошки обележене грађе. Овај поступак, карактеристичан за истраживања Р. Драгићевић, примењен по ко зна који пут, потврђује ауторкину окренутост примени својих истраживања, редак педагошки таленат да уочи и уважи студентска размишљања и на тај начин их подстакне да мисле на другачији начин, да се запитају, да вреднују реалност из више перспектива, али да остану аутентични. С обзиром на широку област култу-

ре као сегмента истраживања, истраживања у овој књизи могу бити значајна ширем кругу читалаца и истраживача из других хуманистичких и друштвених наука, нових дисциплина и интердисциплина.

Јасмина Дражић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
jasmina@ff.uns.ac.rs

UDC 811.163.41:373(049.32)
UDC811.111:373(049.32)
ORCID 0000-0002-0121-4591

Твртко Прћић. *Речи у новом свејлу / Words in a New Light*.
Нови Сад: Филозофски факултет, 2024, 434 стр.

Књига *Речи у новом свејлу / Words in a New Light* (Нови Сад: Филозофски факултет, 2024. године) професора Твртка Прћића представља изузетно драгоцен допринос домаћој лексикологији, и то не само захваљујући двојезичном концепту који одмах привлачи пажњу, већ и због пажљиво одабраних тема и дубине њихове обраде. Сам избор да се књига развије и на српском и енглеском језику нуди читаоцу динамично искуство – један вид непрестаног поређења и преиспитивања, где се уочавају нијансе у терминима, али и у теоријским приступима. Предговор јасно показује да је примарна публика академска заједница – студенти мастерских и докторских студија, као и истраживачи у области лингвистике – али истовремено оставља утисак да би овај материјал могао бити подједнако користан и ширем домаћем и међународном кругу читалаца, што бесплатно дигитално издање и омогућава. Пред нама је књига која, кроз добро промишљен концепт, успева да подстакне интересовање за сложене лексиколошке теме и да им приступи на свеж, модеран и приступачан начин. Као што од професора Прћића и очекујемо – ради се о збирци текстова који критички и са пуно духа приступају готово свакој теми коју обрађују.

Аутор први део („Words in a New Light – in / on English”, односно „Речи у новом светлу – на / о енглеском”) отвара поглављем о савременој лексикографији и могућностима израде „идеалног речника“. Ту разматра принципе који стоје у основи данашње лексикографске праксе, појам „речничке културе“, као и радни модел за један замишљени идеални речник, са нагласком на дефиниције, циљеве, типологију, структуру и перспективе будућег развоја. Следи поглавље о употреби великих језичких модела и четботова у истраживању енглеског вокабулара. Аутор овде представља четботове као „суперречнике“ способне да дају податке о особинама појединачних речи и

њиховим међусобним односима. Разликују се микролексичке и макролексичке скице, а дати су и савети како формулисати упутства четботовима ради што поузданијих резултата. Из исте перспективе, аутор посебну пажњу посвећује неологизмима у енглеском, њиховој дефиницији, доменима, положају у речницима и могућностима приказа путем лексичких скица. Уз пуно уважавање ауторовог избора да не улази у техничке механизме који покрећу четботове, чини ми се да су ови виртуелни ентитети у књизи описани можда и претерано афирмативним формулацијама. Иако је оправдано бити одушевљен њиховим могућностима, важно је имати на уму и чињеницу да су ови алати засновани на огромним количинама података преузетих без јасно дефинисаног ауторства и дозволе. То је питање које захтева даљу етичку и правну разраду, а то, истина, можда ипак припада другим дисциплинама, а не лексикологији. Иако ће се вероватно многи сложити да су четботови неизбежан део будућности лексикологије, лексикографије и превођења, те да је њихово проучавање данас нужност, корисно је нагласити и да се ипак ради о алатима чији квалитет у великој мери дугује знању и раду људи чији су подаци у њих уграђени (често без питања). У трећем поглављу првог дела аутор се бави творбеном компетенцијом студената енглеског језика, полазећи од образложења зашто је она важна, преко тема за развијање творбене компетенције на основном и напредном нивоу, до начина њеног развијања. Истиче се улога наставника, наставних материјала и практичне оријентације у настави. У наредним поглављима пажња се усмерава на афиксе у енглеском језику. Прћић најпре разматра њихова дистинктивна својства, а затим њихов третман у речницима, уз детаљно вредновање речничких чланака по различитим критеријумима. Овај сегмент садржи и огледни чланак о суфиксу *-ish*. Две целине аутор посвећује разграничењу префикса и префиксоида, односно суфикса и суфиксоида, где се кроз критеријалне особине граде прототипске дефиниције и нуде минимални речници енглеских префикса и суфикса. У завршном делу ове половине књиге аутор обрађује значење и прагматику полиморфемских речи. Овде аутор разматра феномене семантичке непотпуности и прагматичког допуњавања, експлицитна и неексплицитна значења, импликације и имплицатуре, као и корелативне димензије значења.

У другом делу („Речи у новом светлу – на / о српском”, односно „Words in a New Light – in / on Serbian”) аутор своју и нашу пажњу усмерава на српски језик, са нагласком на неологизме, синонине, нова значења постојећих речи, фразне именице и акрониме. Поглавље о неологизмима у српском полази од њиховог места у комуникацији и односа између „обичних“ и „необичних“ говорника, преко структурних и системских аспеката, до лексиколошких и лексикографских питања. Као и у својим претходним публикацијама, из којих смо годинама учили и које су нас увек наводиле на размишљање, аутор заступа став да су неологизми богатство језика, а не његова мана, али је и њима потребно приступити са дозом промишљања и критике. Наставља се анализа процеса неологизације, уз осврт на сливенице и рад професора Бугарског који је аутора ове књиге у том погледу заинтригирао. Аутор се затим креће од продуктивности творбених механизма и лексичке креативности, преко праћења неологизације, до могућих промена у домену корпусних анализа, лексикологије, лексикографије и наставе српског. У оквиру следећег

поглавља аутор истражује нова значења постојећих речи, било кроз семантичку и стилску неологизацију, било кроз поступке генерализације, специјализације, метафоризације, метонимизације и стварања дескриптивних или асоцијативних значења. Аутор даље дискутује и о преношењу тих значења на домаће и страног порекла речи, као и о њиховим лексиколошким и лексикографским импликацијама. Посебно поглавље аутор посвећује синонимима у српском језику, од њиховог дефинисања и критеријума за разграничење, преко начина диференцијације (према асоцијацији, колокацији, додатној импликацији), до категорија хипосинонима и колатералних синонима, чије се порекло објашњава семантичким, контактним и морфосинтаксичким механизмима. Напоследку аутор разматра и популарну употребу синонима и њене манифестације, као и примене у лексикографији и настави. Затим следи анализа фразних именица, у којој се представљају њихова општа и специфична својства, структурни обрасци и импликације за лексикологију и лексикографију. Завршно поглавље друге половине књиге аутор посвећује акронимима, које разматра кроз дванаест питања и одговора, уз предлоге појмовног и терминолошког разграничења и лингвистичке карактеризације. Прћић нуди и прагматичко-функционалну типологија акронима, као и теоријске, методолошке и практичне импликације. Књига се завршава библиографским напоменама и обимним списком литературе.

Имајући у виду све наведено, ово дело представља систематичан и иновативан преглед савремених питања у вези са речима и речницима, повезујући енглески и српски језик, теоријске и практичне приступе, и традиционалну лексиколошку проблематику са новим технологијама и наставним изазовима, уз либерално, али критичко сагледавања односа два језика која су у фокусу. Књига оставља снажан утисак добро осмишљеног и уравнотеженог текста који на систематичан начин представља кључне области лексикологије. Њена највећа врлина огледа се у јасном и прегледном излагању целог низа појмова, што је чини подједнако приступачном студентима и корисном истраживачима. Посебно су вредни делови у којима се класичне теме лексикологије, попут семантичких односа или творбе речи, повезују са савременим приступима и примерима из актуелне језичке праксе. Такође, практични осврти и анализа конкретних језичких јединица значајно доприносе разумевању теоријских поставки. Свеукупно, књига представља поуздано и инспиративно штиво које уводи у основне и сложеније појмове и подстиче читаоца да критички размишља о језику и његовој динамици. Коначно, ова књига приближава лексикологију средини 21. века, уз наду да ћемо у синергији традиционалних приступа и нових достигнућа доћи до нових сазнања о речима и њиховој моћи.

Душан Стаменоковић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за англистику
Ђирила и Методија 2, 18101 Ниш, Србија
dusan.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs

Зорица Никитовић, Владислав Топаловић (прир.). *Српски средњовјековни сјоменици из Босне и Хума. Проучавања Чајничкој јеванђеља*. Бања Лука – Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске – Српска православна митрополија добро-босанска, 2024, 623 стр.

У организацији Академије наука и умјетности Републике Српске и Српске православне митрополије добро-босанске од 5. до 7. октобра 2023. године у Источном Сарајеву одржан је научни скуп *Српски средњовјековни сјоменици из Босне и Хума. Проучавања Чајничкој јеванђеља*. Истоимени зборник радова објављен је 2024. године и садржи тридесет и један рад. Зборник су приредили проф. др Зорица Никитовић и проф. др Владислав Топаловић.

Интересовање за Чајничко јеванђеље додатно је порасло у посљедњим деценијама будући да се ради о једином рукопису са територије средњовјековне Босне који у међувремену није отуђен и припојен неком од иностраних фондова. Чува се у вјековном изворном окружењу, и то у српском православном Храму Успења Пресвете Богородице у Чајничу (Република Српска), данас у оквиру црквене музејске поставке. Датира се у 14. или почетак 15. вијека, исписан је једностубачно на пергаменту, а сачувано је 167 листова формата 195 × 150 милиметара. Додатну пажњу овај споменик привукао је због одлуке Комисије за очување националних споменика да се Чајничко јеванђеље издваја из такође заштићене цјелине цркве у Чајничу и да се има сматрати нарочитим елементом заједничке културне баштине свих народа у Босни и Херцеговини.

Иако се сви радови не односе директно на Чајничко јеванђеље, сви су у вези са српском рукописном традицијом, појединачним писаним споменицима, историјским оквиром средњовјековља, питањима националног идентитета и сл. Њихово груписање у мање цјелине вјероватно би донијело далеко више методолошких потешкоћа неголи реалне користи, те није спроведено, тако да је распоред текстова зависио од концепцијских увјерења самих приређивача.

Зборник се отвара радом Бранка Летића (Академија наука и умјетности Републике Српске) „Чајничко јеванђеље у савременом научном и политичком контексту” (стр. 15–33), у којем се говори о политички условљеној злоупотреби српског рукописног наслеђа у Босни и Херцеговини и његовом новом тумачењу у написима истраживача од седамдесетих година 20. вијека. Чајничко јеванђеље служи као илустрација такве манипулације, којом се жељело засновати и учврстити бошњачко име на рачун српског, које је у потпуности деградирано и којем се негирао сваки културни допринос. Полазило се од тврдње како је средњовјековна култура у Босни јеретичка, богумилска, те да су богумили са падом Босне под Турке прешли на ислам. Тада су и рукописи јеванђеља са овог подручја, међу којима и Чајничко, преузимани, дорађивани, употребљавани и тако сачувани у српској богослужбеној

средини. Аутор указује на методолошке и чињеничне пропусте оваквих конструкција, међу којима посебно истиче велики раскорак између писаних свједочанстава и њиховог свјесног заобилажења у радовима политички инспирисаних интерпретатора.

Рад „*Марков завршећак* у Чајничком јеванђељу у свјетлу савременог библијског и тектуалног критицизма” (стр. 35–52) аутора Владислава Топаловића (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) освјетљава досад непомињан и врло значајан аспект за текстологију Чајничког и српскословенских јеванђеља уопште. Досад у библистици посебно цијењена александријска верзија текста није она са које је превођен словенски предлогак Чајничког јеванђеља, што се разазнаје управо по завршетку Јеванђеља по Марку. Он је *differentia specifica* којом се тзв. византијски тип текста удаљава од александријског. Иако је и византијски тип забиљежен у древним грчким кодексима још од 4. вијека па надаље, остао је у сијенци верзије које су доносила два најпрестижнија и најстарија кодекса из 4. вијека – Синајски и Ватикански. Упркос овако постављеним односима, аутор упућује на закључак да је аутентичност дуже верзије завршетка Јеванђеља по Марку, забиљежене у византијском текстуалном типу, па самим тим и у Чајничком јеванђељу, оправданија како богословски тако и са становишта књижевне критике текста. Овим се у научну дискусију о овом значајном питању уводе и словенски преводи јеванђеља као валидни и адекватни аргументи у расправи о текстолошким питањима самог Новог завјета.

Врло важним и научно актуелним аспектом у вези са Чајничким јеванђељем бавио се Ненад Тупеша (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) у истраживању „Богослужбена употреба Чајничког јеванђеља” (стр. 53–72). Насупрот тврдњама о богумилској провинијацији средњовјековних кодекса и њиховој накнадној адаптацији за коришћење у српској православној средини (о чему је писао Б. Летић), стоји истраживање Н. Тупеше које показује како се овај кодекс од почетка употребљавао искључиво у богослужбеном окриљу православне цркве. О томе свједоче маргиналне биљешке и други текстуални елементи, а што се потврђује његовим поређењем са најстаријим српским богослужбеним типцима (Никодимов типик, Романов типик), те познатим рукописима: Мирослављевим, Дивошевим, Копитаревим и Довољским јеванђељем. Отуда аутор недвосмислено закључује како је „ЧЈ од времена његовог настанка било у богослужбеној употреби Српске цркве која, иако се и различитим временским периодима налазила у саставу других канонских помесних Цркава, била и остала Православна црква српског народа” (стр. 68–69).

Увид са становишта православне антропологије, али и литературологије, о природи симбола и мјесту јеванђеља у том концепту понудио је Владимир Бартула (Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет) у прилогу „Симболичка вриједност јеванђеља” (стр. 73–98). Функција светописамских симбола била је да ширем читалачком/слушачком кругу олакша рецепцију сложених метафизичких односа и тврдњи. И отуда је њихово адекватно разумијевање од пресудног значаја за схватање културолошких одлика средњовјековља, а самим тим и културе средњовјековне Босне.

Чланак „О феномену преименовања српских средњовјековних богослужбених књига” (стр. 99–120) аутора Зорице Никитовић (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) указује на досад недовољно наглашену појаву удаљавања савременог именовања богослужбених књига од изворно средњовјековног, забиљеженог у самим рукописима. То се прије свега односи на јеванђеље, које је у изворној грађи карактерисано као *свeйѡ*, *Бoжијe*, *Христoвo*, *бoжaнcтвeнo*, док је у савременом дискурсу назив секуларизован и десакрализован. Ауторка указује и на улогу научне заједнице у том процесу, што објашњава дислокацијом и отуђивањем рукописа из оригиналног (богослужбеног) окружења, а зарад научних потреба. Промјеном имена споменика, те промјеном његовог аутентичног окружења, отворио се пут за манипулацију и доношње произвољних закључака с њим у вези. Постављајући на крају питање „Чије је божаствено и свето еванђеље сачувано у Чајничу” (стр. 115), ауторка га не оставља без одговора и каже: „Онога народа који га је исписао, богослужио, други Христов долазак њиме симболизовао и голим животом чувао и сачувао до наших дана” (стр. 115).

Дарко Ристов Ћога (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) приложио је рад „Чајничко јеванђеље и богумилска хипотеза” (стр. 121–144). Увијек актуелно питање односа средњовјековне заоставштине и богумила на територији предтурске Босне конкретизовано је у овом истраживању на примјеру Чајничког јеванђеља. Аутор показује како је ‘богумилски мит’, и сам данас поприлично напуштен у озбиљној историографији, у ствари темељ утврђивања одијељености Босне и Херцеговине првенствено у односу према српској култури, што поткрепљује адекватним наводима заступника овог усмјерења, уједно указујући на мањкавости такве линије закључивања.

Рад „Идентитетска конверзија рукописних јеванђеља са подручја средњовјековне Босне” (стр. 145–159) аутора Данијела Дојчиновића (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) надовезује се на прилоге Б. Летића и Д. Ристова Ћога. Аутор се интересује за улогу аустроугарске идеологије у формирању свијести о босанском идентитету као потпуно несрпском, и то са аспекта теза присутних у историјама књижевности писаних са аустроугарске позиције (Ђ. Шурмин, М. Мурко, Д. Прохаска), а које су утемелиле схватања о анационалном и јеретичком средњовјековљу у Босни. То је био стуб на који су се ослањали творци босанског књижевног и културног идентитета у другој половини 20. вијека. Основна методологија којом се служила аустроугарско-бошњачка историографија била је идентитетска конверзија, тј. превођење српског културног наслеђа у босанско, док се у исто вријеме од појма босанског ампутира било какво српско одређење. У том процесу сагледава се и питање Чајничког јеванђеља.

Саша Шољевић (Универзитет у Источном Сарајеву, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки”) аутор је прилога „Догматске и обредне разлике између Истока и Запада у Законоправили Светог Саве” (стр. 161–183). Образлажући значај и околности постанка Савиног Законоправила, аутор се посебно осврће на одјелке који третирају праксу западне у односу на источне (православне) цркве (поглавља 49–51), и то: коришћење

бесквасних хљебова на евхаристији, питање поста суботом, свештеничког целибата, *filioque* и јурисдикције Римске епископије.

Анатолиј Аркадијевич Турилов (Институт за славистику Руске академије наука) у кратком саопштењу „Еще раз к вопросу о датировке и писцах Сараевского списка святосавской Кормчей (Номоканона Святого Саввы Сербского)” (стр. 185–190) доноси закључак да се сарајевски примјерак Савиног Законоправила доводи у везу са српским архиепископским скрипторијумом из прве трећине 14. вијека, што га убађа у групу најстаријих преписа овог споменика.

„Народносна и језичко-правописна скица Босне и Херцеговине” (стр. 191–209) наслов је прилога Јелице Стојановић (Универзитет у Никшићу, Филолошки факултет). Упркос честим промјенама граница, етноним *срб-*постојано се користи на територији историјске и данашње Босне и Херцеговине, што ауторка илуструје бројним примјерима из рукописне грађе. Једнако је са лингвонимом – „када је именован, језик се такође именује као српски” (стр. 195). Други дио рада посвећен је презентовању историјског увида у правописне и правописно-језичке процесе на територији данашње Босне и Херцеговине. Ауторка указује на непостојање правописне једнообразности, као и на проблем именовања правописних школа као зетско-хумске и хумско-босанске, будући да се ови термини данас могу злоупотребљавати у политичке сврхе, а у корист новонасталих лингвонима ‘црногорски’ и ‘босански’ језик.

Наташа Драгин (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет) аутор је рада „Књижевно и језичко окружење кнеза Павла Раденовића” (стр. 211–241), у којем се анализирају палеографске, правописне и језичке одлике писаних извора који се директно или индиректно могу довести у везу са поменутиим великашом. Ово је од нарочитог значаја, будући да се име кнеза Павла помиње у брзописним записима унутар Чајничког јеванђеља, али се не дају подробније информације о коме се заиста ради. Поред записа, истраживачки корпус чиниле су повеља кнеза Павла Дубровнику, писма Дубровчана кнезу Павлу и надгробни натписи са територије земље Павловића. Сагледавши Чајничко јеванђеље у контексту поменутих споменика, ауторка подржава претпоставку (не претендујући на њену неупитност) да је оно могло бити поклон кнезу Павлу Раденовићу, кога и Н. Драгин види као личност која се крије иза помена непознатог кнеза у записима у Чајничком јеванђељу.

На претходно истраживање директно се надовезује рад Ђорђа Бубала (Универзитет у Београду, Филозофски факултет) „Да ли је Чајничко јеванђеље било поклоњено кнезу Павлу Радиновићу? (О записима на листовима 115б и 116а)” (стр. 243–253). Аутор није склон да у записима види посвету кнезу Павлу него образац уводног дијела писма које се упућује одређеном великашу. То даље значи да је јеванђеље могло бити у посједу племића који је одржавао комуникацију са кнезом Павлом, било да му је подређен или у истом рангу с њим, док језик јеванђеља и записа недвосмислено упућују на нераскидиву везу са остатком српскословенске писане традиције и писарских узуса рашких скрипторијума.

Још једним записом из Чајничког јеванђеља бавио се Вања Станишић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет) у прилогу „Неколико напо-

мена о глагољници Чајничког јеванђеља” (стр. 255–264). Подржавајући налазе ранијих истраживача, међу којима су и они да се глагољница Чајничког јеванђеља не може довести у везу са хрватским глагољским споменицима, аутор потврђује да „колико год били особени и уникатни, највећи број тих знакова је архаичног облика и припада прелазном типу ране угласте глагољице” (стр. 256).

У раду „Чајничко јеванђеље: графичка веза с Никољским јеванђељем и другим споменицима” (стр. 265–283) Виктор Савић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет) посебно истражује одјељак који је преписивао последњи у низу од неколиких преписивача (л. 129а–1676, Лк. 6,42–22,62), будући да у њему препознаје палеографске и ликовне везе са Никољским и Даничићевим јеванђељем, те Хваловим зборником. Аутор у рукопису овог писара налази утицај рашке традиције, те сматра како он није производ општих културно-територијалних контаката, већ конкретне интеракције између писара Владоја, који је у вријеме краља Твртка дошао у Босну, и(ли) његових настављача, са писаром завршне секције Чајничког јеванђеља.

Коауторски рад Љупке Васиљев и Миланке Убипарип (Народна библиотека Србије) под називом „Нови поглед на палеографске одлике Чајничког јеванђеља и каснијих записа” (стр. 285–301) доноси свјеже резултате нове палеографске анализе и идентификације писарских дуктуса. У већ раније утврђеним временским оквирима за настанак рукописа, ауторке доносе прецизнију одредницу за доњу границу његовог постанка – осамдесете године 14. вијека.

Јасмина Грковић-Мејџор (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Српска академија наука и уметности) у тексту „О синтаксичким одликама Чајничког јеванђеља” (стр. 303–319) подвргла је одабрана синтаксичка обиљежја овог споменика поређењу са канонским старословенским текстовима, те одговарајућим споменицима из Рашке, Босне и Хума. Истраживање је показало како је утицај народног језика на овом нивоу слабији, иако постоји (нпр. поремећена конгруенција партиципа), док је веза са канонским текстовима јака, тј. чувају се синтаксичке одлике карактеристичне за старословенске споменике. Ауторка препознаје још двије особености испитаног корпуса: „‘понародњавање’ књижевног језика без кршења норме у односу на канон, избором оне конкурентне нормативне могућности која је у духу народног језика” (стр. 316) и „књишке конструкције које сведоче о накнадној грецизацији текста у односу на канонска јеванђеља” (стр. 316).

Поређењем стања у споменику коме је скуп посвећен са рјешењима из старословенског периода бавила се и Марина Курешевић (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет) у раду „Начини преношења туђег говора у Чајничком јеванђељу” (стр. 321–332). Испитујући конструкције са јукстапонираним директним говором, конструкције са *jako recitativum*, те конструкције са индиректним говором које су уведене глаголима говорења, дошла је до закључка да се „забележено стање у Чајничком јеванђељу у погледу начина преношења туђег говора не разликује од других старословенских споменика” (стр. 330).

Прилог Вере Берак (Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет) под називом „Чајничко четворојеванђеље и његов други предложак у свјетлу

текстолошких истраживања” (стр. 333–345) базирано је на критичком презентовању најбитнијих текстолошких проучавања Чајничког јеванђеља, при чему се ауторка задржава на његовом другом предлошку и указује на везу са рашким споменицима овог типа, а пропитује и његову блискост са бугарским предлошцима.

Из кратког саопштења Радована Пилиповића (Архив Српске православне цркве) „Рестаурација и конзервација Чајничког јеванђеља у Архиву Српске православне цркве 2021–2022. године” (стр. 347–352) дознају се појединости о овом процесу, међу којима је од посебног значаја испитивање спроведено на Фармацеутском факултету Универзитета у Београду. Оно је показало да Чајничко јеванђеље није палимпсест, тј. да ни на једној страни овог кодекса није био присутан старији, доцније израдиран текст.

Радови који слиједе баве се књишком заоставштином која се чува у ризници Храма Успења Пресвете Богородице у Чајничу. Први међу њима је прилог Миланке Убипарип (Народна библиотека Србије), која у тексту „Српскословенско рукописно наслеђе у Ризници Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу” (стр. 353–368) представља састав рукописне библиотеке, те даје осврте на пет српскословенских рукописа (Октоих, Минеј служабни за октобар, Богородичник, Четворојеванђеље, Чајничко јеванђеље) од њих дванаест (насталих између 14. и 18. вијека), колико их је у ризници. Ауторка у основним цртама скицира историјски оквир формирања поменуте збирке.

Мирослав Лазић (Институт за српски језик САНУ) аутор је истраживања „Српске инкунабуле и палеотипи из Ризнице Цркве Успења Пресвете Богородице у Чајничу” (стр. 369–386), у коме је представљена стара српска штампана књиге сачувана у овој колекцији. У питању је основни фонд богослужбених књига, неопходан за уобичајене свештене потребе. Двије су инкунабуле из штампарије Ђурђа Црнојевића (Октоих првогласник, 1494; Псалтир са посљедовањем, 1495), једно издање милешевске штампарије (Псалтир са посљедовањем, 1544), док је седам издања венецијанских штампара српских књига (Божидар Вуковић, Вићенцо Вуковић, Јеролим Загуровић).

Веома значајан, а у српској науци неријетко занемарен, јесте фонд црквенословенске књиге, који, иако штампан руском редакцијом, од 18. вијека постаје и српски, те представља неодвојив сегмент (и) српске културе. Жарко Војновић (Народна библиотека Србије) третира управо црквенословенску књигу у раду „Црквенословенска библиотека у Чајничу у оквиру богослужбеног система Српске цркве (16–19. век)” (стр. 387–411). Аутор не нуди каталог или инвентар штампаних књига већ елаборира затечено стање у широј перспективи српског културног простора. Његови увиди показују да је чајничка црквенословенска библиотека по свом саставу била у равни са библиотекама доста већих културних центара онога доба (попут Сент Андреје или Темишвара), што указује на велики степен поклапања фондова црквенословенске књиге у различитим областима насељеним српским народом.

Још једним спомеником из ризнице Храма Успења Пресвете Богородице у Чајничу бавила се Душица Грбић (Библиотека Матице српске) у прилогу „Редакцијске одлике чајничког пролога стиховног за зимски период с краја XVI века” (стр. 413–428). Чајнички рукопис упоредила је са два дечанска преписа, те утврдила његову типолошку припадност тзв. Лукијевој редакцији,

чиме се доприноси ширем познавању српскословенских преписа стиховног пролога.

Стара српска штампана књига у средишту је интересовања и Светлане Томин (Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет). Она је у тексту „Поводом Триода цветног из 1649. Када се завршава старо српско штампарство?” (стр. 429–444) увријеженом мишљењу да је венецијанско издање Псалтира из 1638. године уједно и посљедње у низу старих српских штампаних књига супротставила сазнања о раду српског штампара Јована Светогорца (Гомионичанина). Он је у Влашкој за потребе Српске православне цркве штампао Триод цвјетни деценију касније (1649), када пада истински завршетак дјелатности на штампању старих српских књига.

Састављач првог српског буквара био је дечански монах Сава, који је ову за српску културу изузетно значајну књигу штампао у Венецији 1597. године. Њиме се у раду „Историјско-педагошке вриједности првог српског буквара” (стр. 445–458) бавио Драго Бранковић (Академија наука и умјетности Републике Српске). Осим чињенице да су Срби међу ријеткима у то вријеме имали такав приручник, аутор се – као педагог – концентрише на методичка рјешења у њему те наводи: „На осам страница представљени су сви битни садржаји букварске наставе (азбука, самогласници, сугласници, словено читање, штива за вјежбање читања, букварска математика)” (стр. 455).

У области проучавања рукописног наслеђа креће се и Олга Раковић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет). Прилог „Први писар пантелејмоновог апостола No. 6” (стр. 459–484) представља палеографску анализу дијела који је у наслову поменутом српскословенском рукопису (данас у светогорском Манастиру Светог Пантелејмона) исписао писар Радоје. Анализа је показала да се његов писарски манир највише може довести у везу са западносрпском традицијом, од које одступа у неколиким детаљима (нпр. чешће употребљава лигатуре љ и љ). У сваком случају, анализа отвара могућност евентуалног препознавања Радојевог рукописа и у другим преписима.

Разјашњавањем историјског контекста у којем је могло настати Чајничко јеванђеље бавио се Невен Исаиловић (Историјски институт Београд) у чланку „Територијални развој земље Павловића и земље Косача у Подрињу и Полимљу и верске прилике у њима” (стр. 485–506). Аутор полази од претпоставке да је Чајничко јеванђеље настало у области земље Павловића, али у дискусију укључује и посједе породице Косача, којима је подручје Чајница припадало. Засебно се заинтересовао за вјерску припадност чланова ових породица те евентуално постојање скрипторијума на њиховим посједима. Као могуће локација настанка Чајничког јеванђеља наводе се манастири Добрун, Бања код Прибоја и Милешева, док је мање вјероватно да су у питању биле цркве у Вишеграду, Сопотници или Чајничу.

Други ауторски прилог Ђорђа Бубала (Универзитет у Београду, Филозофски факултет) у овом зборнику носи наслов „Ктиторски натпис на Богородичиној цркви у Манастиру Добрун” (стр. 507–537). У њему се аутор бави натписом са цркве Манастира Добрун, за који се вјеровало да је уништен приликом реконструкције у 19. вијеку, а чији се препис чува у Архиву САНУ. На основу анализираних грађе, Ђ. Бубало негира тврдњу о уништавању натписа, те показује како је он прекречен тек 1921. године, а изнова опет последице

завршетка Другог свјетског рата. Даље претпоставља да се, уколико малтер приликом другог кречења није обијен, натпис и даље налази на свом мјесту прекривен слојевима креча. У прилогу рада дато је издање натписа према препису митрополита Саве Косановића из Архива САНУ.

Прилог Марије Васиљевић (Балканолошки институт САНУ) „Потомак српске и угарске династије: Твртко Котроманић и стари српски родослови” (стр. 539–554) анализира генеолошку линију краља Твртка у контексту његове везе са Немањићима, будући да се тврдње у родословима разликују од оних из дипломатичке грађе. У родословима се Твртко приказује као насљедник Немањића и владарских породица Мађарске и Босне, док повеле наводе само Немањиће и владаре Босне. Ауторка сматра да је Твртково везивање за српску и мађарску владарску кућу имало функцију увећања његовог угледа.

Бојан Крунић (Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет) приложио је истраживање „Неколико нових запажања о једном старом попису хаса земаља у Фочи (хас Хоча) – прилог датацији” (стр. 555–570). Компаративном анализом докумената (пописа хаса, дефтера из 1475/77. и грађе из Дубровачког архива) аутор долази до закључка да је хронолошки оквир попис хаса Хоча између 1470. и 1490. године.

Зборник се закључује радом „Карактер власти и термини за државу у средњовјековној Босни” (стр. 571–589) аутора Дејана Дошлића (Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет). Полазећи од средњовјековног увјерења заснованог на библијском тексту да је свака власт од Бога, аутор испитује термине за означавање државе, и то: ‘владаније’, ‘владање’, ‘земља’, ‘држава’ и ‘русак’. Сваки од њих има своје специфичности, за које је аутор понудио објашњење.

Вриједни пажње су резимеи цјелокупног зборника који су дати у енглеском (стр. 596–601), руском (стр. 603–612) и њемачком преводу (стр. 613–622), што ће увелико допринијети међународној видљивости овог значајног истраживачког подухвата.

Данијел Дојчиновић

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78000 Бања Лука,
Република Српска, Босна и Херцеговина
daniel.dojcinovic@flf.unibl.org

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА КЊИГУ LXVIII ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

проф. др Милан Алџановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Миливој Алановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Нада Арсенијевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Исидора Бјелаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

др Марта Бјелетић, дописни члан САНУ, Институт за српски језик САНУ (у пензији)

проф. др Жарко Бошњаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет (у пензији)

др Јасна Влађић-Поповић, Институт за српски језик САНУ (у пензији)
академик Јасмина Грковић-Мелџор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет (у пензији)

проф. др Рајна Драгићевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

проф. др Јасмина Дражић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Татјана Ђуровић, Универзитет у Београду, Економски факултет

проф. др Дејан Каравесовић, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет

проф. др Душка Кликовац, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

проф. др Борко Ковачевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

проф. др Ана Кречмер, Универзитет у Бечу, Институт за славистику (у пензији)

проф. др Марина Курешевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

академик Александар Лома, Универзитет у Београду, Филозофски факултет (у пензији)

проф. др Маја Марковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

др Ана Маџановић, Институт за српски језик САНУ

проф. др Александар Милановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

проф. др Марина Николић, Институт за српски језик САНУ

проф. др Ненад Нинковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Предраг Новаков, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Слободан Павловић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Татјана Пауновић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

проф. др Људмила Поповић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

проф. др Твртко Прћић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет (у пензији)

проф. др Надежда Силашки, Универзитет у Београду, Економски факултет

проф. др Снежана Смедеревац, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др ДЕЈАН СРЕДОЈЕВИЋ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др ДУШАН СТАМЕНКОВИЋ, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

проф. др СТРАХИЊА СТЕПАНОВ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др МАРИЈА СТЕФАНОВИЋ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др СОЊА ФИЛИПОВИЋ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др ГОРДАНА ШТАСНИ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др ГОРДАНА ШТРБАЦ, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистичку* објављује изворне научне радове, научну критику и приказе, хронику и библиографију из области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Мајице српске за филолоџију и лингвистичку*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напмени при дну прве странице чланка. Рад који је настао делимично на основу одбраћене докторске дисертације може обухватати до 30% њеног садржаја (не *verbatim*), уз упућивање на докторску дисертацију.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. Радови на српском објављују се ћирилицом и за њих се примењује *Правилник српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

Аутор је обавезан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада, у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се тичу самога истраживања, тако и подаци о литератури која је коришћена, те наводи из литературе.

У *Зборнику Мајице српске за филолоџију и лингвистичку* објављују се радови који имају једног или два аутора.

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Електронску верзију рукописа у Word и PDF формату послати на адресу: mkulic@maticasrpska.org.rs. У електронској верзији не наводити податке о аутору, већ их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Верзија рукописа у PDF формату може бити замењена штампаном верзијом коју треба послати на адресу: Уредништво *Зборника Мајице српске за филолоџију и лингвистичку*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија.

Рокови за предају радова су 1. април (за прву свеску) и 1. септембар (за другу свеску).

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

По пријему рада Уредништво, узимајући у обзир тему и опсег истраживања, у року од недељу дана одлучује да ли рад одговара профилу часописа и да ли ће бити послат на рецензирање. Радове рецензирају два квалифи-

вана рецензента. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. На основу рецензија уредништво доноси одлуку да ли се рад: 1) одбија, 2) прихвата за објављивање или 3) прихвата уколико аутор изврши неопходне измене и преправке рада, у складу са примедбама рецензента. Уколико се две рецензије разликују, Уредништво може затражити и мишљење трећег рецензента. Ревидирана верзија рада шаље се рецензентима/рецензенту на поновни увид и оцену или је, у случају мањих исправки, прегледа главни уредник (или један од чланова Уредништва) и након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

У року од два месеца од пријема рукописа аутор се обавештава о томе да ли је рад прихваћен за објављивање и даје му се рок за евентуалну прераду или допуну рада. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

3. СТРУКТУРА РАДА

Рад садржи: име и презиме аутора, наслов, сажетак и кључне речи на српском, сажетак и кључне речи на енглеском, основни текст, списак цитиране литературе, резиме, афилијацију и електронску адресу аутора. Дужина рада треба да буде до једног ауторског табака. У зависности од тематике рад може, у договору са Уредништвом, бити дужи.

Обавезан редослед елемената рада:

а) име и презиме аутора: у изворним и прегледним радовима изнад наслова уз леву маргину, у приказима и хроникама испод текста уз десну маргину, италиком; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак, који укратко представља проблем, циљ, методе и резултате истраживања (до 8 редова): а) на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): а) на језику основног текста; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ; ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме (сажет опис садржине рада, тј. проширени сажетак, до 1/10 обима основног текста): име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Р е з и м е (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод;

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

Структура изворног научног рада мора бити таква да се у уводу јасно представе: научни контекст проблема, уз осврт на релевантне резултате

претходних истраживања, корпус, методе и циљеви истраживања, те да се, након анализе истраживаног проблема, у закључку јасно представе резултати.

Прегледни рад, који не садржи оригиналне резултате истраживања, треба да пружи целовит и критички приказ одређеног проблема и релевантне литературе, нову синтезу научних информација, да укаже на сличности, разлике и недостатке у постојећој литератури и др. Прегледни рад треба да садржи и теоријски заснован став аутора.

4. ФОРМАТ

а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл; за црквенословенски текст користити фонт Монах (аутори га могу добити обраћањем на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs);

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;

ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (**1.**, 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи **1.**, **2.** итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt;

ж) илустративни примери се дају издвојени из основног текста; увучени су за 1,5 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt.

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода (‘...’).

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (Грицкат 1975);

б) упућивање на одређену страну студије: (Веџерка 1961: 59–60);

- в) упућивање на одређено издање исте студије: (РАДОВАНОВИЋ 1986²: 66);
- г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (БУГАРСКИ 1986а: 55), (БУГАРСКИ 1986б: 110);
- д) упућивање на студију два аутора: (ГАМКРЕЛИДЗЕ – ИВАНОВ 1984: 320–364);
- ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (HALL 1959; 1962);
- е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;
- ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графичкој;
- з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Ради се, очигледно, о социолингвистичким параметрима комуникације, које детаљно разматра и образлаже М. Радовановић (1986: 67–69).

- и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (БЕЛИЋ 1958; СТЕВАНОВИЋ 1968);
- ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег” параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитеровати латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.

б) књига (више аутора):

RADDEN, Günter, René DIRVEN. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

в) рад у часопису:

HAHN, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378–398.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989.

ђ) фототипско издање:

Ивић, Милка. *Значења српскохрватској инсџруменџала и њихов развој (синџаксичко-семантичка сџудија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

CONTENTS

TIJANA AŠIĆ. Semantics and Neurolinguistics: How our Brain Represents and Constructs the Meaning. SONJA FILIPOVIĆ. The Role of Encyclopedic Knowledge and Context in Creating Meaning. SLOBODAN PAVLOVIĆ. The Development of the Preterite Volitive in Serbian (Imperfect of the Verb *hteti* with Infinitive). JASMINA DRAŽIĆ. Pronouns and Euphemization: The Case of the Nominal Pronouns *svašta* and *nešto*. JELENA AJDŽANOVIĆ, STRAHINJA STEPANOV. *Da*-clause as an Explicator of Situational-Temporal (In)adequacy. ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, GORDANA ŠTASNI, JELENA KAPUSTINA. The Lexeme *ambis* in the Serbian, Macedonian, and Bulgarian Languages. Marija STEFANOVIĆ, DRAGANA POPOVIĆ. On the Mediocre in the System of Evaluation: A Cognitive-Semantic Analysis of Words Indicating Mediocrity in the Russian Language. DRAGANA POPOVIĆ, DARJA VOJVODIĆ. *Gnezdo* in the Russian Linguistic Worldview: Analysis Based on Lexicographic Sources. Marija JANEVSKA. Spectral Characteristics of L2 Monophthongs in Serbian-English Interlanguage. REVIEWS.

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику
Издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6622-726
e-mail: mkulic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs
Редакција LXVIII/2 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена је 4. новембра 2025.
За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: Милена Кулић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено децембра 2025.
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: Сајнос, Нови Сад
Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
и
Покрајински секретаријат за
високо образовање и научноистраживачку делатност

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику –
Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уред-
ник др Јасмина Грковић-Мејџор. – 1984/1985, књ. 27/28–. – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985–.
– 24 cm

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику
ISSN 0352-5724
COBISS.SR-ID 9630978

